

Nemeskürty István

Requiem egy hadseregért

TARTALOM

Kései sirató

Morituri

A csendes Don

Dies irae

Első tétel: Uriv

Második tétel: Scsucsje

A tábornok

A rugalmas ütközés elve

Requiem aeternam dona eis, Domine

Most tél van és csend és hó és halál

Ne sírjon, akit ütnek...

Végjáték

A katonai ellenállás kezdetei

JEGYZETEK

Kései sirató

Morituri

A csendes Don

Dies irae

A tábornok

A rugalmas ütközés elve

Requiem aeternam dona eis, Domine

Most tél van és csend és hó és halál

Ne sírjon, akit ütnek...

Végjáték

A katonai ellenállás kezdetei

Hol nyugszunk, nem tudja barát, feleség, gyerek.

Elszórt

Testünk nyomtalanul nyelte magába a föld.

Szívetek őrizzen: milliók eleven milliókat.

Áldozatunk nem a gaz jogcíme. Jóra parancs.

Keresztury Dezső: „Sírvers”

Kései sirató

1943 februárjában a németek megszállta Európával Sztálingrád halottait gyászoltatták. Félárbocon a lobogók, meghatott, fellengzősen ünnepélyes cikkek mindenütt. A magyar sajtó a némettel versengve ünnepli az ellentámadó Vörös Hadsereg haragjának áldozatait. „A katonai, a nemzeti, az emberi hősiességnek felülmúlhatatlan megnyilatkozása a Paulus-hadsereg sztálingrádi pusztulása” - írja a Pesti Hírlap 1943. február ötödiki vezércikkében. Címe: „A sztálingrádi hősök.” A Magyar Katonaujság szinte dadog a hódolattól: „dicsfényes dicsőséggel tartotta magát a 6. német hadsereg”, s ez a vesztes védekezés „a legnagyobb és legfényesebb hőstett”, amit a világ valaha megért.

Ugyanekkor semmisült meg a 2. magyar hadsereg is. Bár ez a hadsereg utolsóként hagyta el Don-parti állásait, és százötvenezer embert veszített két hét alatt, csak hogy a német csapatok nyugodtan kiüríthessék Voronyezst, és háborítatlanul visszavonulhassanak: a magyar sajtó egy sóhajtást sem küldött utána. Tóth László a Nemzeti Újság vezércikkében felszólítja a társadalmat, hogy ne is beszéljen erről a csapásról.

Még veszteni is csak a németeknek volt szabad.

Az 1943-as sajtó és az uralkodó osztály agyonhallgatta ezt a vereséget, mert elkerülhetetlen volt, s ezt az állam vezetői is tudták. Kétszázezer embert cinikusan a halálba küldtek; aki közülük mégis életben maradt, veszedelmes propagandát hozott haza: a németek gyűlöletét, a szovjet emberek iránti megértést és azt a biztos meggyőződést, hogy őket szándékosan kergették pusztulásba.

De a 2. hadsereg másfél százezernyi halottjának megsiratása később is elmaradt. Valószínűleg azért, mert a vereség Horthy-Magyarország megérdemelt katonai veresége volt; miért is gyászolná a nép Magyarországa az urak Magyarországnak hadseregét?

Honnan is sejtette volna a népi Magyarország közvéleménye, hogy 1943 januárjában éppen azok pusztultak el, akiket az ellenforradalmi Magyarország megbízhatatlannak tekintett! Honnan sejtette volna, hogy a 2. hadsereg lett a magyar nemzeti és katonai ellenállás egyik csírája! Kállai Gyula szavai szerint: „Megteremtette a hadseregen belül a nemzeti szabadságharc előfeltételeit.”

Közben a világ katonai szakirodalma közömbösen veszi tudomásul, hogy egy gyáva és rendetlen hadsereg 1943 januárjában az első puska lövésre megfutott. A nyugatnémet katonai szakirodalom hovatovább a 2. magyar hadseregnek tudja be az egész háború elvesztését. Von Tippelskirch generálisnak például ez a véleménye: „A magyar hadsereg minden tartását elveszítve, gátlástalanul özönlött hátra észak és nyugat felé az oroszok rohama elől.”

De még mi is, ma is hajlamosak vagyunk mosolyogva legyinteni katonai tehetetlenségünk e csúfos emlékére gondolva. Katonai irodalmunkban is közhely, hogy 1943. január 12-én Urivnál a 7. hadosztály s vele az egész hadsereg „órák alatt megfutott”. Szégyen, hallgassunk hát róla ősi nemzeti szokás szerint.

Pedig ezeket az embereket, ezt a százezernyi férfit egyszer el kell siratni. Mert zömében áldozatok voltak.

De hát ne vágjunk a dolgok elébe. Látni fogjuk, hogy miért.

Igyekeztem a szárazságig tárgyilagos maradni. A döbbenetes tények, melyeket az olvasó elé tárok, annál meghökkentőbbek, minél inkább tények maradnak. Sokat idézek. Mindig szemtanúkat. Feltáratlan adatok tömegét ástam elő a katonai levéltár anyagából. Nem formáltam

belőlük regényt. Hősök, bűnösök, embersorsok kavarnak majd az olvasó szeme előtt. Minden leírt tettük hiteles tény. Nevük is valódi. Semmi másra nem törekedtem, mint hogy e tényeket a magam csoportosításában és következtetéseivel az olvasó asztalára tegyem.

Az adatok áradó bőségét a Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnöksége támogatásának és a Hadtörténelmi Levéltár segítségének köszönhetem. Nélkülük semmire se mentem volna. Több ezer, eddig publikálatlan és ismeretlen adatot közlök.

És most szálljunk le a hetedik bugyorba.

Morituri

„A háborút mint nemzeti öncélt állítottam be.”

*Kállay Miklós m. kir. miniszterelnök,
1942. március 19.*

Vegyünk a kezünkbe egy körzőt, és szúrjuk Európa térképén Budapest helyére. A körző két centiméteres nyílása 300 kilométernek felel meg. Induljunk el a körzővel északkelet felé: egy, kettő, három, négy, öt lépés a körzővel, és elértünk Gheorghiu-Dej városához a Don partján. Ötször háromszáz: ezeröttszáz kilométert tettünk meg légvonalban. Már az első háromszáz kilométernél elértük az akkori országhatárt, aztán újabb három körzőlépés, kilencszáz kilométer: átszeltük Ukrajnát, s az utolsó háromszáz kilométer már az Orosz Szocialista Köztársaság területe. Idáig jutott el véres harcok után 1942 szeptemberében a 2. magyar hadsereg, s itt áll most, 1943. január elsején. Határainktól ilyen távol magyar katona még sohasem harcolt, hacsak II. András királyunk kereszties hadbeli kalandját nem számítjuk. A vállalkozás méretei tehát óriásiak. A fegyverre fogható férfilakosság jelentékeny része áll a Szovjetunió földjén, három magyar hadsereg közül egy.

Mit keresnek egy kis közép-európai ország katonái ezeröttszáz kilométerre a fővárostól, a ki tudja, hányadik szomszédban? Mit keresnek ott, ahová legvakmerőbb hadvezérei sem vezették soha? S mit keresnek akkor, mikor minden iskolás gyerek tudja, hogy háborút utoljára 1485-ben nyert Magyarország, amikor Mátyás bús hadát nyögte Bécsnek büszke vára; Bécsnek büszke vára azonban a magyar államhatártól mindössze 40 kilométerre, Budától pedig légvonalban 200 kilométernyire állt! Most viszont a 2. magyar hadsereg a Don folyó kanyargós partján hosszukiterjedésben nagyobb területet véd, mint amekkora a Bécs-Budapest közötti távolság, az egész magyar katonák megszállta terület pedig nagyobb, mint az 1942-beli Magyarország!

A 2. magyar hadsereg 1942 ősze óta védekezik. Addig előrenyomult; a Vörös Hadsereg azonban a Don partján megtorpanásra készítette. Az ezeröttszáz kilométerből ezerkettőtízszázat vonaton utazott a 2. hadsereg, harcolva csak mintegy háromszáz kilométert kellett megtennie. De ez is akkora terület, mint amekkora hazánk kiterjedése észak-déli irányban. 1942 júliusa és szeptembere között súlyosak voltak veszteségei; nem álltak arányban a megvívott csatákkal. Most ott húzódnak védővonalai a csendes Don partján.

Mi lesz ebből?

A magyar királyi honvédvezérkar tudhatná, mi lehet ebből. Az elmúlt tíz év első öt esztendejében - a németországi náci hatalom megerősödése *előtt* - egy háború következményeitől óvta a kormányt. A vezérkar főnöke 1933. június 10-én ezt írja a legfelsőbb államvezetés részére szerkesztett emlékiratában:

„Mindaddig, míg katonailag annyira nem fejlődöttünk, hogy háború viselésére egyáltalán képesek leszünk, állampolitikánknek a maga részéről kerülnie kell a háború lehetőségét. Ma és még belátható időig külpolitikánk megbízhatóan tudjon elhárítani minden... oly helyzetet, melyben az országot a háborúba való belesodródás veszélye fenyegeti.”

Mi több: még ha meg is támadnának bennünket - figyelmezteti az államfőt a vezérkar főnöke -, jobb ellenállás nélkül megadni magunkat, mert „a fegyveres ellenállást meg sem kísérő Magyarország helyzete a majdan bekövetkező béketárgyalásokon politikailag sokkal előnyösebb és erősebb lesz, mint a fegyverrel leverté”. Az 1935-ös emlékirat mindezt még azzal is

megtoldja, hogy: „Egy újabb világháború a kommunizmus feltartóztathatatlan előretörését... jelentené.”

De nemcsak a vezérkar gondolkozott így. „A tisztikar körében is gyökeret vert a felfogás, hogy mi képtelenek vagyunk háborút viselni, mert nem vagyunk felfegyverkezve, viszont evvel szemben ellenségeink korszerű felfegyverzésük és felszerelésük következtében mindenre képesek” - állapítja meg rezignáltan vitéz Shvoy István tábornok, a honvédség főparancsnoka 1935. április 18-án.

Kérdés: változott-e annyit a magyar haderő helyzete 1935 és 1941. június 27-e, hadba lépésünk között, hogy ezeket a megfontolásokat sutba lehetett dobni?

Ütőképes, korszerű hadseregünk volt-e 1941-ben?

„A Horthy-hadsereg fejlesztése elsősorban a személyi állomány mennyiségének növelésében nyilvánult meg. Az 1938-as békehadrend létszáma... 1941-re majd háromszorosára emelkedett. A hadsereg összefegyverzete azonban a létszámnövekedésnek megfelelő arányban nem gyarapodott. A horthysta katonai vezetés 1941 nyarán egy teljesen korszerűtlen hadsereggel lépett a háborúba” - olvashatjuk Godó Ágnes és Sztana Béla „A Horthy-rendszer katonai ideológiája” című szakmai elemzésében. „A Horthy-hadsereg nem rendelkezett olyan fegyverekkel, amelyeket a szovjet hadsereg közepes és nehéz aknavetőivel szembe tudott volna állítani.”

Előírás szerint egy dandár tűzerejének 1941 júniusában a következő fegyverekből kellett volna állani:

- 120 géppuska
- 240 golyószóró és géppisztoly
- 40 gránátvető
- 16-24 aknavető
- 20-40 nehézpuska
- 16-24 páncéltörő ágyú
- 28 löveg
- 4-6 légvédelmi gépágyú.

Ezzel szemben 1941 júniusában egy dandár mindössze az alábbi fegyverekkel rendelkezett:

- 31 géppuska
- 108 golyószóró
- 18 gránátvető
- 4 aknavető
- 4 páncéltörő ágyú
- 12 löveg.

A felszerelés tehát enyhén szólva hiányos volt. De talán 1942 nyarára a 2. hadseregnél már javult a helyzet? Nézzük csak: a 2. magyar hadseregnél egy könnyű hadosztály tűzereje a következő volt:

- 92 géppuska
- 265 golyószóró
- 410 géppisztoly
- 36 gránátvető
- 40 aknavető
- 38 nehézpuska
- 46 páncéltörő ágyú
- 32 löveg
- 6 légvédelmi gépágyú, illetve ágyú.

Ez a fegyverállomány már megközelíti az 1941-es szabályzatot, sőt: golyószóróból, géppisztolyból, aknavetőből, páncéltörő ágyúból és lövegekből már több is van az előírtnál. De ez csupán a látszat, mert 1941 óta két év alatt a haditechnika annyit fejlődött, hogy a gránátvetők és nehézpuskák jelentősége a minimumra csökkent, a magyar kis kaliberű páncéltörő ágyúk pedig egyáltalán nem ütötték át a szovjet tankok páncélzatát. Géppisztolyt is hiába szerzett be az előírtnál nagyobb mennyiségben a hadvezetés: a szovjet hadseregben minden elöl küzdő katonának volt géppisztolya.

Még néhány adat: a magyar tüzérség nem volt gépvontatású. 1940-1945 között Magyarországon összesen egyezertíz darab páncélgépkocsit gyártottak, de ezek közül csak 230 volt a közepes harckocsi, s ezek is gyengébbek voltak a szovjet T-34-esnél. Vagyis: *a magyar honvédségnek mindössze 230 darab tankja volt* a szó köznapi értelmében, de a 230-ból is csak körülbelül száz készült el 1942 nyarára, a 2. hadsereg részére. Ugyanakkor - látni fogjuk - a szovjet Vörös Hadsereg egyetlen frontszakaszon 200 harckocsit küldött a magyar állások leküzdésére.

Még csak annyit: a magyar légierő összesen 307 harci repülőgéppel rendelkezett, de ezek közül csak 190 volt üzemképes.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyar honvédség állapota 1942-ben nem volt kedvezőbb, mint 1933-ban vagy 1935-ben.

Ezért a magyar honvédség részvétele a Szovjetunió elleni hadjáratban - politikai megfontolásoktól függetlenül is - a szó legszorosabban vett szakmai értelmében felelőtlen kaland volt.

Akkor hát miért erőltette, miért sürgette a honvédvezérkar talán még a németeknél is jobban hadba lépésünket? Mi változott meg 1935, az utolsó óvatosságra intő emlékirat óta? Szónoki kérdés, hiszen mindenki tudja a választ: az első pillanatokban győztesen terjeszkedni látszó Németország növelte meg a konkra éhes magyar hadvezetés - és kormány - étvágyát, s a korábban saját maga által felismert veszélyekre ügyet se vetve vállalta a kaland kockázatát.

De nemcsak a fegyverzet és a felszerelés volt elégtelen. Sem a tisztikar, sem a legénység nem volt kiképezve védelemre. Jellemző és érdekes Farkas Antal vezérkari alezredeknek a 2. hadsereg számára írott „Harcászati kézikönyv a csapattiszt részére” című műve. Ebben 57 lapnyi szöveg tárgyalja a támadást, és csupán 9 lap szól a védelemről, a folyóvédelemre pedig mindössze 3 lapot szánt a szerző.

1942 decemberében a fegyverzet, lőszer, ruházat és élelem hiánya már katasztrofális méreteket öltött. Olyan kevés puská volt, hogy a leváltó csapatok fegyvertelenül érkeztek Magyarországról. „Csak puskát, puskát, mert enélkül meg fog futni ez a sok fegyvertelen ember, ez már a negyedik menetszázad, amelyik csak 30 puskával érkezik be. Hová fog ez vezetni? - Minden jól menne, csak fegyverekben állunk nagyon gyengén. Be kellett szednem az összes puskákat a vonattól, hogy fel tudjam szerelni az első vonalban levőket... Csak engedje a jó Isten, hogy ezeket a fegyverzeti hiányosságokat valahogyan pótolni tudjuk, mielőtt az orosz támadás megindul, mert hogy arra nem sokáig kell várni, az biztos” - jegyzi fel vastag pepita füzetébe 1942. december 22-én és 1943. január 9-én Vécsey Béla alezredek, a 35. gyalogezred parancsnoka.

„Üzemanyaghelyzetünk siralmas. Egyik óráról a másikra élünk még az utánszállításban is. Ellenséges támadás esetén ebből katasztrófa lehet, mert semmi üzemanyag-tartalékunk nem lévén, még a szükséges lőszerpótlás is megakadhat” - közli vitéz Kovács Gyula vezérőrnagy, hadsereg-vezérkari főnök 1942. december 24-én Sodenstern német tábornokkal, a német „B” hadseregcsoport vezérkari főnökével. Kovács vezérőrnagynak viszont a hadsereg szállásmestere panaszkodik 1943. január 2-án: „A jelenlegi étkezés mellett különösen az elöl küzdő csapatok erőállapota aggasztóan csökkent.” Olyannyira, hogy a 12. hadosztálybeli 18. gyalog-

ezred III. zászlóaljánál - jelenti Dancs Elemér őrnagy, zászlóaljparancsnok, valamint az ezred vezető orvosa december 16-án - „bármikor lehet számolni 20-30 ember halálával vég-elgyengülés végett”.

Így várta a 2. magyar hadsereg a szovjet támadást. Mert várta; várta a befagyott folyó fölötti magas partvonalon figyelő őrszem éppen úgy, mint a hadsereg parancsnoka. Meglepetésről szó se volt. Nemcsak Vécsey alezredes imént idézett pepita füzetének bejegyzése tanúsítja ezt, hanem a vezérkar lázas, szinte kapkodó intézkedései és könyörgő instanciázásai az előljáró német „B” hadseregcsoportnál.

Lázás sürgés-forgás van az alekszejevkai főhadiszálláson. A hajdani kolhozépület irodáiban vezérkari tisztek tucatjai hajolnak a térképek fölé, terepjáró gépkocsikon futárok indulnak és érkeznek, telefonok csengenek, Budapest, Berlin és a vezérkari főhadiszállás jelentkezik szinte percenként. Jány vezérezredes Storch mintájú repülőgépén egyik hadosztálytól a másikig repül, szemlél, intézkedik; még az imént idézett Vécsey alezredes harcálláspontján is felbukkan. Január kilencedike, 11 óra: „Igen kedves volt, mindég mosolygott, úgy láttam, mindennel nagyon meg van elégedve, ennek kifejezést is adott” - jegyzi fel vastag, puha ceruzájával boldogan az alezredes, s az ember csak akkor eszmél fel nyugtalanul a régi napló betűzgetéséből, mikor eszébe jut, hogy min mosolygott oly elégedetten a vezérezredes, mikor éppen Vécsey ezredparancsnok naplójából tudjuk, hogy csak 30 puska van egy században, és „nagyon föl kell kötni a nadrágot, hogy ezzel a gatyamadzag-vonallal föl tudjuk tartani az oroszok támadását”. Apróság, de lényeges apróság, amire még visszatérünk: az akkori magyar hadseregben annyira nem illett bajról, hiányról beszélni, hogy úgy látszik, még a derék Vécsey, aki pedig naplójában ugyancsak panaszkodik, még ő sem tartotta ildomosnak a hadseregpáncsnok urat felvilágosítani; hiszen a vereség utáni jelentésére, melyben Vécsey felsorolja a vereség objektív okait, Jány saját kezűleg, piros ceruzával írta rá ingerülten: „Panaszt nem hallottam. Vécsey alezredes jelentette, készek a védelemre, és alig várják a támadást.”

Mindenki várja tehát a szovjet támadást a doni 2. hadseregnél. De mi is pontosan ez a 2. hadsereg? Mekkora része az egész magyar honvédségnek? És mi bevetésének *közvetlen indoka?*

Már láttuk, hogy Magyarország katonailag készületlenül lépett a háborúba; most ehhez még annyit kell hozzáfűznünk, hogy mivel a vezérkar ezt tudta, igyekezett minimális haderővel képviseltetni magát a Szovjetunió elleni hadjáratban. 1942 nyaráig háromféle módon szerepelt magyar katonaság a háborúban: 1941 nyarán egy hadtest erejű alakulat, a „Kárpát Csoport” vett részt aránylag csekély veszteséggel a kezdeti hadműveletekben; 1941 nyaratól kezdve egy elvileg gépesített hadtest, a tankokkal felszerelt gyorshadtest küzdött jelentős veszteségekkel Ukrajnában az előnyomuló német csapatok oldalán; 1941-42-től pedig a már megszállt területek katonai ellenőrzésének feladatát látta el az úgynevezett „Keleti Megszálló Csoport” hat hadosztálya. 1942 januárjában azonban a német hadvezetőség nagyobb erőket követelt. Vattay altábornagy, Horthy főhadsegéde és egyik bizalmasa, a magyar vezérkar német orientációjának ellenzője 1945-ben, a Gestapo fogságából kiszabadulva, más tábornokokkal együtt egybehangzólag hangsúlyozta, hogy Hitler kérésének a legfelsőbb magyar hadvezetés rossz előérzettel tett eleget. Bajnóczy József vezérezredes szerint a külön e célból Budapestre látogatott Keitel vezértábornagy és a magyar tábornokok ordítóva csapkodták az asztalt: „A tárgyalások igen zajosak voltak, kiabálás is hallatszott ki, Keitel nyilvánvalóan fenyegette a magyarokat arra az esetre, ha nem adnának erőket a frontra” - olvashatjuk a béketárgyalások előkészítő iratai között. Ugyanakkor a magyar kormány semmiképpen sem akart kimaradni a háborúból, hiszen „Magyarországnak részt kell vennie a jövő háborújában, mégpedig lehetőleg olyan szövetségeseket kell választania, akik előreláthatólag megnyerik a háborút”; és ki

nyerné meg, ha nem Németország, mely 44 nap alatt verte tönkre Franciaországot, 27 nap alatt Görögországot, 24 nap alatt Norvégiát, 19 nap alatt Belgiumot, 18 nap alatt Lengyelországot, 18 nap alatt Jugoszláviát és 6 nap alatt Hollandiát? A magyar államvezetés tehát gátlás nélkül dobta áldozatul azt az embermennyiséget, amelyet Hitler követelt. Horthy Miklós az egész ügyet cinikusan fogta fel: „Mégis rászántuk magunkat, hogy Jány tábornok vezetése alatt 150000 emberből álló második hadsereget állítsunk fel”; s egy korabeli viccet idézve hozza emlékirata olvasójának tudtára, hogy részéről az ügy el van intézve, és a 2. hadsereget felállításának pillanatában veszteséglistára tette: „Egymást kérdezték az emberek: mit hozott nekünk Keitel? - s ezt válaszolták: egy filmet. És ezen az akkor pergetett Halálos tavaszt értették.”

Horthy egyébként a térképet is kiterítette maga elé, akárcsak mi e fejezet elején; emlékiratában egy Hitlerhez intézett levelét ismertetve kifejti: „A második honvédhadsereg nélkülözötte a megfelelő felfegyverzést, hazájától távol harcolt, olyan területen, amely történelmi határainktól és lelkivilágunktól is messze esett. A magyar különlegesen benső kapcsolatban áll hazája határaival: ezek az ő számára egyúttal politikai törekvései és katonai erőfeszítései határát is jelentik. Ahhoz, hogy minden erejét bevesse a küzdelembe, országa földjén vagy annak közvetlen környékén kell harcba állnia.” Ezek Magyarország egykori kormányzójának saját szavai!

A 2. magyar hadsereget tehát 1942 tavaszán hadi létszámra egészítették ki.

A részleges mozgósítás 1942 március-áprilisában történt, az egész ország területére kiterjedt, és az addig legnagyobb arányú behívás volt. „A mozgósítás elve az volt, hogy minden ország-részből arányos megterhelés” érje a lakosságot. A kérdés csak az, hogy milyen társadalmi osztályt, milyen rétegeket érintett ez az „arányos megterhelés”? Kiket küldtek meghalni az orosz frontra 1942-ben?

Hallgassuk meg az egykori tanúkat.

Vitéz Kovács Gyula vezérőrnagy, hadsereg-vezérkari főnök:

„A behívottak zöme a nincstelenek, parasztok és kisemberek tömege... ennek kihatását nem szabad lebecsülnünk, ha nem akarunk a tűzzel játszani.”

Vitéz Solymossy Ulászló vezérőrnagy, a 12. hadosztály parancsnoka:

„A bevonultak között a birtokos parasztság mélyen országos arányszámán alul volt képviselve, mert meghagyás útján nagyrészt mentességet biztosított magának. A legénység zömét napszámosok, béresek, uradalmi cselédek és más nincstelenek tették ki.”

Vitéz Lóskay Ferenc ezredes 1942. december 14., 1943. január 14. között helyettesként a 19. hadosztály parancsnoka:

„Vezető társadalmi rétegünket - (arisztokrácia, földbirtokos, közigazgatás, képviselők stb.) - a harctéren nem találtuk... földműves népünknek főleg nincstelenjei voltak a harctéren, s ezek a háború célját nem tudták vagy nem akarták megérteni.”

Vécsey Béla alezredes, 35. gyalogezred-parancsnok: „A legénység 90 százaléka földhözragadt nincstelen, akinek nagyon nehéz megmagyarázni, hogy miért küzd kétezer kilométerre a határokon túl.”

Zetelaky Tibor vezérkari százados:

„Csak a zsellérek voltak kint, a jobb módúak fel voltak mentve... a legénységben az az érzés alakult ki, hogy ez a hadsereg a Don mellett a haza részéről sorsára lett bízva.”

Ez tehát a rejtély nyitja. Az egész ország területéről összegyűjtötték „földműves népünk nincstelenjeit” - (akik pedig „a háború célját nem tudták vagy nem akarták megérteni”) -, hogy egy olyan hiányosan felszerelt hadsereg katonái legyenek, mely - előre kiszámítható módon - enyhén szólva súlyos veszteségeket fog szenvedni. S ha már veszteség, pusztuljanak az uralkodó osztály, a „nemzet” ellenségei. A meghatódásra egyáltalán nem hajlamos Lóskay ezredes jelentette: „Az egyik ezred parancsnoka nem tudta, hogy a közelében levő hősi temetőben az előző nap hősi halált halt 12-25 katonáját már eltemették! Egyszerűen elföldelték őket néhány önként megjelenő ember jelenlétében.”

Feltűnő az is, hogy ezek a nincstelen szegényemberek itt a doni hadseregben milyen öregek, legalábbis a katonaköteles korhoz képest. Minden parancsnok egyhangúan panaszkodik, hogy a legénység életkora 30-40 év; elég, ha bizonyoságul Hunyadvári József alezredes, zászlóaljparancsnokot idézzük: „... a Don partján küzdő legénység zöme a 30. és 40. életévek közötti.” Mi lehet ennek az oka?

Nehéz a tárgyilagos válasz. Annyira nyilvánvaló, hogy ez a hadsereg végső fokon halálra volt ítélve, annyira meghökkentően sok volt közöttük az idősebb és a szegény férfi, hogy az ember hajlamos arra következtetni: már az összeállítás, már a behívások rendszere is tudatosan rosszindulatú volt. Erre azonban egyrészt nincsen bizonyíték, másrészt olyan nagy létszámú hadigépezetről volt szó, s ebbe a nagy létszámba olyan sok, a Horthy-rendszer szerint is értékesnek tartott ember tartozott, hogy azt semmiképpen sem állíthatjuk, mintha a második hadsereget csupa „gyanús” elemből állították volna össze. Kétségtelen, hogy sokan szívesen hozták a bevonulás és a harctérre menés áldozatát a hazáért anélkül, hogy mélyebben belegondoltak volna, mi a haza, és mit is kíván tőlük valójában. Feltűnő, hogy milyen sok a 2. hadseregben a nemzetiségi: a románok, ruténok, szlovákok, akiknek életét Horthy Miklós állama a magyarokénál csekélyebb értékűnek ítélte. A nemzetiségeket az államvezetés megbízhatatlannak tartotta: felmerül a kérdés, hogy akkor miért küldte ki őket mégis a frontra?

Ezek az emberek majdnem mind családosak voltak. Ennek ellenére a politikai vezetés családjukkal nem törődött; közadakozásra, nyomorenyhítő akciók alamizsnáira szorultak, pedig meg kellett volna becsülni őket, mint a hazát védő hősök asszonyait és gyerekeit. Józan János alezredes, az 1. páncélosadosztály tisztje jelentette: „A családos ember katonáskodása nyomort jelent a nincstelen családra.”

A 2. hadsereg katonái tudták vagy sejtették, hogy miért éppen ők kerültek ki a frontra. A III. hadtest egyik tisztje jelenti: „Mintha leforrázták volna őket, úgy érintette őket az a hadseregparancs, mely tudtul adta, hogy itt leváltásra és hazamenetelre senki ne számíton. A 2. hadsereg katonái úgy érezték ezek után, hogy ők áldozatul vannak odadobva.”

Kónya Lajos harctéri naplójában olvashatjuk: „Végighallgathatod egész hadseregünket. Lepd meg őket a fedezékben, a szobákban, bárhol, ahol maguk között vannak. Az örökös kérdés: mit keresünk mi itt? Egyszerűen nem tudjuk felfogni, hogy ez a mi ügyünk lenne, semmiféle propaganda nem hat ránk, úgy érezzük, hogy csúnyán rászedtek bennünket...”

Maga Nagy Vilmos honvédelmi miniszter is így vélekedett: „A kint sínylődő emberek úgy beszéltek a hadseregről, mint olyan alakulatról, amelyről az itthoniak már teljesen megfeledkeztek. A 2. hadsereg tagjai úgy érezték: *halálra ítélték őket.*”

S ha már egyszer az akkori honvédelmi miniszter - a legilletékesebb - is így vélekedik, talán mégiscsak megkockáztathatjuk azt a megállapítást, hogy a 2. magyar hadsereg legénysége közé jócskán került politikailag megbízhatatlannak, elégedetlennek tartott „elem”, hogy azok pusztuljanak el a szovjet fronton, akik otthon legalkalmasabbak egy forradalom kirobbantására. „Arányos megterheléssel” kiválasztották a legszegényebb, legelégedetlenebb, legkiszolgáltatottabb nincstelen nyomorultakat, a politikailag gyanús, „nemzetvédelmi szempontból

értéktelen” elemeket. Közhely volt akkoriban a „renitens” embereket így fenyegetni: „Vigyázzon magára, mert könnyen a fronton találhatja magát.”

Jány hadseregpárancsnok maga is utalt arra, hogy „az országnak csak egy része vett részt a véráldozatban”, és a vereség egyik okát éppen ebben látja. A vezérkar főnökéhez 1943. március 19-én írott elemző jelentésében olvashatjuk:

„Mindehhez járult még az a meg hasonlítás is, hogy az országnak csak egy része vesz részt tényleg a véráldozatban. Ezt az egyszerű tömegnek semmiféle logikával nem tudjuk megmagyarázni. Az egyszerű tömeg ebben igazságtalanságot lát... Ennek következményei a harcban is megmutatkoztak. Az egyszerű katona igazságtalanságot látott abban, hogy míg ő itt van, földijét nem hívták be. Azt nem vette volna észre Somogy, hogy Hajdú otthon van. Azt azonban méltánytalannak látta, hogy más falujabeliek békésen végzik otthoni munkájukat.”

A hadseregpárancsnoknak ez a világos helyzetfelismerése magyarázza, hogy miért parancsolta meg: a nemzetiségi katonákat úgy kell elhelyezni a védőkörletben, hogy adott esetben ágyúkkal közékük lövethessen. (1947. június 2-án keltezett vallomása.)

A legdöbbenetesebb bizonyítékot e hadsereg halálra ítéltségére vonatkozóan egy 1975-ben, Mainzban megjelent szakkönyv szolgáltatja, mely háborús német titkosszolgálati jelentések és okmányok birtokában bizonyítja, hogy Horthy Miklós azért küldte a 2. magyar hadsereget a frontra, mert e hadsereg fejében Hitler személyesen ígérte meg Horthynak: támogatni fogja Horthy István kormányzóhelyettesé választásának ügyét.

Idézzük az említett műből: *„Nyilvánvalóan katonai jellegű engedelményeket, mint például a honvédség tömeges bevetése a keleti fronton, valamint zsidóellenes intézkedéseket kellett Horthynak tennie és hoznia, hogy dinasztikus terve számára megvásárolhassa a németek kegyét.”* És más helyen: Weizsäcker államtitkár 1941. december 22-én azt táviratozta a budapesti német nagykövetségre, hogy a Führer döntött: a kormányzóhelyettes-választást nem szabad megakadályozni, viszont Magyarországnak fokozottabban kell részt vennie a szovjetellenes hadműveletekben. Horthy kormányzó 1942. január 15-én igazolta vissza ezt a feltételt. (Hans Georg Lehmann: *Der Reichsverweser-Stellvertreter*. Mainz, 1975. 21. és 62. lap.)

A 2. hadsereget tehát 1942 halálos tavaszán - hogy Horthyt idézzük - halálra ítélték. Halálra ítélték azért is, mert ezek az emberek nem akartak a szovjet nép ellen harcolni. Hogyan is mondta Kovács vezérőrnagy? „Ennek kihatását nem szabad lebecsülnünk, ha nem akarunk a tűzzel játszani.” De ez ellen már a 2. hadseregnél senki sem tehetett semmit; különben is Kovács Gyula elemzéséből kiderül: az egész ország lakossága értetlenül állt a Szovjetunió elleni háborúban való részvételünk előtt: „A kivonult hadsereg és valószínűleg maga az anyaország sem látja tisztán a háborúnak és a háborúban való részvételünknek célját, értelmét. A következő nagy hiba, hogy nem gyűlöljük sem a bolsevizmust, sem ezen keresztül az ellenségünket, az oroszot. Gyűlölet nélkül nem lehet követelni rámenést, szívósságot, kegyetlenséget, ami a korszerű háborúban... nélkülözhetetlen feltétel.” Kovács vezérőrnagy az első nagy csaták után, még a győzelmes előnyomulás lendületében vetette papírra ezeket a gondolatokat 1942. augusztus 17-én.

Milyen tisztikarra bízták ezt a halálra ítélt sereget? A tisztikart kímélték: a parancsnokokat olyan gyakran váltották, hogy alig győzi az ember az okmányokból kibogozni, ki mikor volt parancsnok. Ezek a tiszték igyekeztek az előléptetésükhöz szükséges harci tapasztalati időt minél hamarabb letölteni, beosztottaikat nem ismerték, gondjaikkal nem törődtek, még a rájuk bízott védőkörletbe se merészkedtek ki. Vécsey alezredes írja egy szemléje után:

„A századparancsnok beinvitált minket a bunkerjébe - hivatásos főhadnagy -, állítása szerint én voltam az első törzstiszt, aki bedugta a lábát az állásba. Ez már a második eset, amikor ezt nekem mondják... A zászlóaljparancsnok három hónap alatt nem vitte annyira, hogy egyszer is kiment volna a századaihoz, mert amikor én előrevittem magammal, még az utat se tudta.”

Kik voltak ezek a zászlóaljparancsnokok? Azok a törzstisztek, akik a harmincas évek végén végeztek törzstiszti tanfolyamot, akik tehát az első világháborút már csak hallomásból ismerték, s a húszas évek erősen csökkentett békehaderegében felnőve, a kiképzést elsősorban alaki szempontból értékelték. Figyeljük meg a honvédség főparancsnokának, Shvoy István altábornagynak keserű megállapítását 1937-ből: „A törzstiszti tanfolyam megkezdése előtt lefolytatott tájékoztató vizsga tisztjeink katonai képzettségéről szomorú képet nyújt. 124 vizsgázó közül jelentékeny számú százados olyan felkészültséget mutatott, melyet az illető saját csapattisztes iskolájában sem fogadott volna el. Az egész tiszti továbbképzésünk rendszerében súlyos hibáknak kellett beállnia akkor, mikor előző hosszú katonaintézeti kiképzést nyert, közel húszévi csapatszolgálatot teljesített tisztjeink elég nagy része sokszor még az alapelemekkel sincs tisztában.”

1937 óta nem sokat változott a helyzet. A 2. hadsereg 19. hadosztályához beosztott Lóskay ezredes így fakad ki:

„A tiszti rendfokozatban levő hivatásos parancsnokok közül ők voltak talán a legrosszabbak. Tavaly - (tehát 1942-ben!) - nálam voltak Várpalotán, és ha végigtekintettem őket, nem egy ízben jelentettem Major vezérőrnagy úrnak: »Ezek akarnak ezer embert győzelemre vezetni!«”

Ezt a lesújtó véleményt Szombathelyi vezérezredes 1943-ban az egész parancsnoki karra általánosítja: „A parancsnokok igen nagy része irodaember volt... vezetési rutinjuk alig volt, háborús tapasztalataikat elfelejtették, és így önbizalmuk sem volt... A parancsnok nem bízott magában, de nem bízott katonáiban sem, mert azokat nem ismerhette.”

De miért nem volt a parancsnokoknak vezetési rutinjuk? Godó Ágnes és Sztana Béla tanulmányából idézünk:

„Az évente megtartott hadgyakorlatok feltételezései meg sem közelítették a valóságos harc helyzetét. Voltak alakulatok, amelyek egész évi kiképzésükben a hadgyakorlat anyagának tökéletes besulykolására törekedtek... A harcászati kiképzés folyamán általában csak a harc előkészítését és a rohamot gyakoroltatták a katonákkal. A mélységi harcot elhanyagolták... Elhanyagolták a fegyvernemek együttműködésének megszervezését... A parancsnokok többsége nem is ismerte más fegyvernemek lehetőségét, feladatát... A hadseregben meglévő fegyverek megismertetésére és a különböző fogások besulykoltatására rengeteg időt fordítottak. A katona álmából riasztva is hibátlanul elmondta, hogy fegyverének hány alkatrésze van, és szétszedését, illetve összerakását milyen sorrendben kell elvégezni. Hatásával azonban már nem nagyon volt tisztában, mert... a krónikus lőszerhiány miatt csak ritkán volt alkalma fegyverével lőni... voltak katonák, akik a harctéren láttak először életükben harckocsit. A gépszörnyeteg megjelenése olyan lélektani hatást váltott ki bennük, hogy teljesen megbénultak, és nemhogy a harckocsi megsemmisítésére, de még saját maguk megmentésére sem voltak képesek.”

Az első nagyobb harcászati gyakorlat 1938-39-ben volt. De egyes fegyverek és harceszközök jelenlétét és működését ezeken a gyakorlatokon is csak imitálták.

Ráadásul ezek a tiszték az önkritikát sem ismerték. A tragikus végű hadjárat végeztével minden hazakerült tiszttel jelentést írtak, melyben ki kellett fejteni véleményüket a vereség okairól. Több száz ilyen jelentés közül egyetlenegyben fordul elő önbírálat; egyetlenegy esetben vallotta be magyar tiszt, hogy nem mindig állt a helyzet magaslatán. A merész vállal-

kozásaival kitűnő Faluvégi Albert főhadnagy írta le egyedül e sorokat: „Ezekben a helyzetekben vezetésem megítélésem szerint nem volt tölem telhető teljes értékű.”

Faluvégi főhadnagy azonban csupán századparancsnok volt. És a legénységgel leginkább a század- és szakaszparancsnokok voltak. Ezek azonban a legritkább esetben voltak hivatásos tisztek. A közvetlen vezetés tehát szakmailag képzetlen tartalékos vagy továbbszolgáló tisztek kezében volt.

Kik voltak ezek a tartalékos tisztek? Nem kell sokáig lapozgatni a Honvédségi Közlöny ki-nevezési rovatait, hogy világosan láthassuk: legtöbbször tanító, tanár, kisebb részben emberekkel hivatásszerűen foglalkozó tisztviselő, ritkábban gazdatiszt, postai vagy egyéb intézménynél szolgáló kistisztviselő. Ezeknek a tartalékos tiszteknek egy része ugyanúgy, ugyanolyan elvek alapján került a frontra, mint a legénység; más részük éppen itt, a fronton tanulta meg, mi is az igazság a politikában. Ezek a tartalékos zászlósok és hadnagyok általában együtt éltek embereikkel, felelősséget éreztek értük. A már többször idézett Lóskay ezredes ugyan le-sújtóan nyilatkozik róluk, de nézzük csak, miért: „a tartalékos tisztek zöme a legénységgel együtt érzett... ők vezették... az embereket hátra.” Valóban: ezek az emberek együtt éreztek a legénységgel, s szerepük a végső következtetések levonásában nem jelentéktelen. Napjaink magyar néphadseregének nem egy tisztje és tábornoka volt e doni hadsereg tartalékos tisztje. Az igazság kedvéért azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy lényeges különbség volt a tartalékos és a továbbszolgáló vagy egyéb ilyen jellegű tisztek között. Sok volt a tovább-szolgálók között a nemzetiszocializmus híve, sokan jelentkeztek munkaszolgálatosok kereteihez; az a típus ez, aki a békeévekben semmire se vitte, s most a hadsereg számszerű bővítése jó alkalom a fix állás, fix fizetés megszerzésére, „egzisztencia” megteremtésére, a kispolgárságból a középosztályba való felkapaszkodásra. Nem kell döntenie, gondolkozik helyette a kincstár és a felettes parancsnoka. Ezek a tisztek konjunktúra idején vállalták a „bezupálást”, de a katonai hivatás érzése éppúgy nem élt bennük, mint a rájuk bízott emberek iránti felelősségérzet. Váratlan helyzetekben csődöt mondtak, fogalmuk sem volt róla, mi a teendő. E típus akaratlanul is kitűnő önarcképét rajzolja meg Kiss Károly „Ahonnan elszállt a lélek” című, 1943-ban kiadott harctéri beszámolója, bár a szerző abban különbözik elv-barátaiktól, hogy őszintén hisz a saját eszményeiben, s komolyan úgy érzi, hogy hazáját akkor szolgálhatja legjobban, ha önként jelentkezik csendőrtisztként a frontra. Pedig a szerző 1942-ben már negyvenhat éves, az első világháborúban is részt vett, akkor fogságban is volt; ráadásul gyomorbeteg. Amint e tartalékos csendőr főhadnagy könyvéből kiderül: a szerző mélyen meg van arról győződve, hogy a világon minden rossznak a zsidók az okai, a női egyenjogúságnak éppúgy, mint az orosz munkásság felemelkedésének, sőt a háborúnak is, és közben nem veszi észre, milyen megalázó, hogy a magyar csendőrzászlóalj egy német parancsnokság tisztiszolgáinak feladatkörét látja el, mikor éppen nincs a partizánok felku-tatásával elfoglalva.

Ha ilyen összetételű a tisztikar, növekszik a tiszthelyettesek jelentősége. Róluk a ránk maradt okmányokban igen kevés szó esik. Kurtán szólva: ezer és ezer harctéri jelentés áttanulmányozása közben egyetlenegy esetre nem bukkantam, amikor valamelyik jelentéstevő parancsnok megemlítette volna tiszthelyettese nevét. Az őrmesterek, szakaszvezetők, törzsőrmesterek névtelen, szürke tömegként jelennek meg huszonöt év távlatából. Pedig *szakmai szempontból* a 2. magyar hadsereg hivatásos tiszthelyettesi kara kiváló volt. Ismét Lóskay ezredest idézzük: „Csak a hivatásos tiszthelyettesek állottak a helyzet magaslatán.” Ezek az emberek éjjel-nappal együtt voltak a legénységgel, együtt is szenvedtek vele, rájuk hárult a közvetlen irányítás feladata, igen gyakran századparancsnoki hatáskörben kellett intézkedniök. Bizonyosak lehetünk abban, hogy ha tisztjeik rosszat mondhattak volna róluk, ha a felelősséget továbbháríthatták volna lefelé: habozás nélkül megteszik. A hallgatás ezúttal akaratlan elismerést jelent. A tisztikar zöme részére tehát a frontszolgálat afféle éleslövészeti kiképzés

volt, ritka alkalom, amibe ugyan bele is lehet halni, de hát ez már a katonasors kockázata. A gyakori váltás azonban még a kockázatot is csökkentette.

Nem így a legénységénél. Őket nem váltották fel.

Miért nem?

Ismét meg kell kockáztatnunk a vádat: *mert halálra ítélték őket.*

A budapesti vezérkar már 1942 őszén tudta, hogy a Vörös Hadsereg erősebb, mint gondolták.

Doktor Deseő László vezérőrnagy 1942. november 20-án előadást tartott a Tiszti Kaszinóban. Meglepő dolgokat közölt hallgatóságával:

„Nem szabad illúziókba ringatni magunkat... Az orosz mindig jó katona volt. Bátor és rendkívül igénytelen... Nem hittük, hogy sikerül az erkölcsi erőt ily magasra emelniök... Szerintük a Hitler-rendszer ugyanazt a reakciót jelenti, mint a cároké... Kémelhárító szolgálatuk mindent felülmúl...”

Ki ez a Deseő vezérőrnagy?

1932 óta a vezérkarnál az „orosz” ügyek referense, 1935-1940 között moszkvai magyar katonai attasé; most pedig, 1943 januárjában: a III. hadtest tüzérparancsnoka a doni hadseregénél! Még találkozni fogunk a nevével.

Vajon véletlen volt-e Deseő vezérőrnagy előadása?

Nyilvánvaló, hogy nem. Ezt az előadást maga Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a honvéd-vezérkar főnöke szorgalmazta. Neki is ez volt a véleménye. A magyar hadvezetőség 1942 őszén már sejtette, hogy a 2. hadsereg helyzete reménytelen. Éppen ezért nyomasztó felelősség súlya terheli ezt a hadvezetőséget, amiért a kisujját sem mozdította a 2. hadsereg érdekében. (Hogy miért nem, azt korábban már láttuk.) Szombathelyi vezérezredes már 1942. október ötödikén hűvösen tárgyilagos, szabatos szavakban fejtette ki a magyar tábornoki kar előtt, hogy a németek a háborút elvesztették: „A további hadműveleteknek előreláthatólag csak halogatás és időnyerés lehet a céljuk, a háborúnak kihúzása addig, amíg Németország valami elfogadható békéhez jut.”

Mi hát akkor a magyar honvédség teendője?

„Le kell vonnunk tévedésünknek konzekvenciáit is, mert az ország jelenlegi háborús, szellemi és anyagi felkészültségének foka a reánk váró feladatok végrehajtásával távolról sem áll arányban.”

Két hónappal később, december 14-én Szombathelyi újra megfogalmazza ezt a felismerését, és a politikai vezetést is óvatosságra inti: „Kis nemzeteknek vagy gyengébb katonai hatalomnak általában nem ajánlatos a rohanás a kezdeményezés megragadása után. *Lehet ugyan, hogy kezdeti sikereket érnek el, és behatolnak az ellenséges országba. De mert bázisuktól eltávolodnak, legyengülnek, és így a döntő küzdelemhez, a végsikerhez - amin végeredményben minden megfordul - nem lesznek elég erősek...* Százszázalékos német győzelem százszázalékos német megoldást jelent. Hol marad a magyar megoldás akkor, ha minden erőnket eleve ennek a százszázalékos német győzelemnek a kivívására bedobjuk és feláldozzuk? Ezért mindent egybevetve azt hiszem, hogy várnunk kell. Ne siessünk. Ne akarjunk németebbek lenni a németeknél... Nem helyezkedhetünk mi, magyarok a németekkel azonos álláspontra. A háború hosszú háború lesz, erre és nem a villámháborúra kell berendezkednünk. A nagyhatalmi politikát és hadászatot át kell engedni a nagyhatalmaknak, nekünk a fal mellett kell járnunk.”

Hogyan is mondta Szombathelyi? „Le kell vonnunk tévedésünknek konzekvenciáit...”

Mi sem lett volna természetesebb, mint e konzekvenciák levonását a háborúban aktívan részt vevő 2. hadsereg visszavonásával kezdeni. Ez persze nem lett volna könnyű. De ha már egy hadsereget a frontról egyik pillanatról a másikra kivonni és hazahozni nem lehet, maradnak más lehetőségek. Ilyen lehetőség a *kitérő védelem*, vagyis a halogató harcokban való elszakadás, amit egyébként a magyar harcászati szabályzat - a némettel ellentétben - bizonyos esetekben elő is írt. Szombathelyi vezérezredes súlyos felelőssége és bűnös mulasztása, hogy a helyzet tökéletes ismeretében sem utasította Jány hadseregpáncsnokot a magyar harcászati szabályzat elveinek megfelelő kitérő védelemre, hanem ellenkezőleg, vitatkozás nélkül továbbította Hitlernek a merev védelemre vonatkozó parancsát.

„1942 karácsonykor Hitler személyes átiratban fordult a kormányzó úrhoz, hogy a magyar hadseregnek a merev védelmet magyar részről is rendeljék el, ami szükségképpen meg is történt” - olvashatjuk Szombathelyi vezérezredesnek a béketárgyalások előkészítő iratai között őrzött vallomásában. Valóban - „szükségképpen” -, meg is történt: 1942. december 27-én megjelent a honvédvezérkar főnökének parancsa a 2. hadsereghez: „Legfelsőbb hadurunk elrendeli, ellenséges támadás esetén a saját állásokat és támpontokat feltétlenül tartani kell. Visszamenni senkinek sem szabad. Nincs hátra, csak előre van.”

A 2. magyar hadsereget tehát halálra ítélték. Az a politika és az a vezérkar ítélte halálra, amely e hadsereg összetételét meghatározta, amely 1942 őszén világosan látta, hogy többé „villámháborúról” már nem lehet szó, s a „fal mellett járást” javasolta a parancsnoknak, aki fellengzősen kérdezte: „hol marad a magyar megoldás akkor, ha minden erőnket eleve ennek a százszázalékos német győzelemnek a kivívására bedobjuk és feláldozzuk?” - és aki oly szellemesen érvelt a magyar harcászati szabályzat által előírt kitérő védelem mellett.

Kétszázötvenezer magyar férfi áll a Don partján 1943. január 12-én. A hőmérséklet váratlanul jelentősen csökken: mínusz 35 fokot mutat a hőmérő. Befagytak az akkumulátorok, az örök keze ráfagy a puskára.

Vakító fehérség, csend.

„Csak meghalni lehet, hátrálni nem.”

A csendes Don

„A tőlünk délre folyó hadműveletekkel kapcsolatban a magyar hadsereg helyzetének fontossága nőtt... Az oroszok számára legtermészetesebben és legvalószínűbben beilleszthető *vasútvonal a magyar hadseregen át vezet.*”

*Vitéz Kovács Gyula vezérőrnagy,
hadsereg-vezérkari főnök.
1943. január 1.*

„A szovjet hadvezetés elgondolása az volt, hogy a Voronyezsi Front támadó hadműveletével megsemmisíti a 2. magyar hadsereget... s az ellenséges megszállás alól felszabadítja a fontos... *vasútvonalakat.*”

*I. V. Parotkin -V. P. Morozov:
„A második világháború”
II. kötet. 1963.*

A 2. hadsereg a Don folyó mentén 208 kilométer hosszúságban, védőállásokban helyezkedett el. A hadsereg parancsnoka vitéz Jány Gusztáv vezérezredes, titkos tanácsos, talán a legképzettebb magyar tábornok, már az első világháborúban vezérkari tisztt, hosszabb ideig a Ludovika Akadémia parancsnoka, egy ideig a szombathelyi III. hadtest parancsnoka; 1938-ban a kormányzó katonai irodájának vezetője. Az erdélyi bevonuláskor is ő volt a 2. hadsereg parancsnoka, ő vezényelte Észak-Erdély magyar birtokbavételét. (Összesen három magyar hadsereg volt. Egyszerre mind a három - 27 hadosztály - csak egyetlen alkalommal, 1944 nyarán került bevetésre, az 1. a Kárpátokban, a 2. és a 3. Erdélyben.) Jány helyettese és a hadműveletek elméleti kidolgozója, a hadsereg vezérkari főnöke, vitéz Kovács Gyula vezérőrnagy, törtető, de jó képességű és váratlan helyzetekben magát gyorsan kiismerő katona, a 20-as években Werth Henrik tábornoknak, a két világháború közötti magyar katonai elméleti szakirodalom megteremtőjének tanítványa, állandóan vezérkari beosztásokban működött. (Később, 1944-ben, Magyarország német megszállásakor a vezérkari tiszteket képző hadi-akadémia opportunistán németbarát parancsnoka.)

Kettejük körül a vezérkari tisztek tucatjai: a híradás, élelmezés, összeköttetés, betegellátás irányítói; közülük csak egy nevet érdemes megjegyeznünk, Kozár Elemér vezérkari ezredesét, aki a hadműveleti osztály vezetőjeként fontos pozíciót tölt be: mohó és gátlástalan karrierista, később, 1944 őszén az erdélyi 2. hadsereg vezérkari főnöke, aki parancsnokát, vitéz Veress Lajos vezérezredest elárulta a németeknek.

A hadseregparancsnokság törzsszállása történetünk időpontjában *Alekszejevka* községben van. Ez a falu a Tyihaja Szoszna folyócska partján, a Don jobb partjától 30 kilométerre terül el. Ha az Európa-térképen körzönket *Voronyezs* városába szúrjuk, akkor az egy centiméteres nyílású körző másik vége déli irányban körülbelül Alekszejevka helyére fog mutatni. „A szállás egyszerű és puritán volt - emlékezik vitéz nagybaczoni Nagy Vilmos vezérezredes, akkori honvédelmi miniszter -, sehol semmi cicoma, kényelem. A szállás puritánsága valóban katonákra vallott. Az étkezde a gyártelep egyik rendbe szedett színjében volt. Az étkezés sem különbözött a legénységi konyhától.”

Ez a térképek fölé hajló, telefonáló, sürgő-forgó vezérkari tisztekkel teli törzsszállás, mely inkább egy hivatalra, semmint harcterre emlékeztet, kilenc könnyű hadosztály és az e hadosztályokat összefogó három hadtest működését irányította. Kivonult a hadsereggel a 2. repülődandár is, valamint az 1. tábori páncélos hadosztály; ennek a hadosztálynak bizonytalan alárendeltségi viszonyai - januárban egy német hadtesthez osztották be - nagy szerepet játszottak a 2. hadsereg katasztrófális vereségében.

Hajoljunk ismét a térkép fölé. Keressük meg ismét a Don menti Voronyezs városát. Ezt a várost és környékét a VII. német hadtest 323. hadosztálya tartja megszállva. Voronyezs városától körülbelül húsz kilométerre délre kezdődik a 2. magyar hadsereg legészakibb szárnya, hogy aztán 208 kilométeren át húzódjon dél felé. Ezt a legészakibb részt a szombathelyi III. hadtest védi. Parancsnoka gróf *Stomm Marcell* vezérőrnagy; a hadtest harcálláspontja: *Szemigyeszjatszkoje* község, Voronyezstől 45, a Don partjától 25 kilométerre. Ez az északi hadtest van legmesszebb a hadsereparancsnok törzsszállásától, Alekszejevkatól: 75 kilométernyire, körülbelül egy Budapest-Almásfüzitő távolságra, de sokkal kedvezőtlenebb útviszonyokkal. Ez a hadtest érkezett ki elsőnek a frontra, 1942 április-májusában, és június 10-én érte el a Dont, addigra már jelentős, 20 százalékos veszteséggel. A III. hadtesthez - északról déli irányba haladva - a 9., 6. és 20. könnyű hadosztály tartozik.

A III. hadtesthez dél felől a pécsi IV. hadtest csatlakozik. Ez a hadtest van tehát a 2. hadsereg közepén. Parancsnoka vitéz Heszlényi József altábornagy; harcálláspontja *Subnoje* község, a Dontól 30 kilométernyire, Alekszejevkatól ugyanennyire. Ez a hadtest június-júliusban ért ki a frontra, tehát mikor a III. hadtest már túl volt az első csatákon. Legvéresebb veszteségei 1942. augusztus 28-án és szeptember 9-én voltak, amikor két hídfőt igyekezett elfoglalni; az Uriv községnél levőt sikertelenül, s ez januárban majd katasztrófális következményekkel jár. A hídfő kifejezés azt jelenti, hogy a szovjet csapatok a Don innenső, jobb partján megvetették a lábukat, s így az urivi hídfő egy esetleges támadás legjobb kiindulópontja, mert a folyót a védők azon a ponton nem tudják ellenőrizni. Ennek a IV. hadtestnek területén van egy fontos katonai raktár- és irányítási-szervezési központ: *Osztrogozsszk* városa. Voronyezstől délre, körülbelül száz kilométerre, meg is találjuk a térképen *Osztrogozsszk* városát. Vasútvonalat is látunk itt a térképre berajzolva; ennek a vasútvonalnak még döntő szerepe lesz, annál is inkább, mert, mint látjuk, Voronyezstől dél felé haladva ez az első vasútvonal, mely délnyugat felé, Valujki vasúti csomóponton át Ukrajnába vezet. A IV. hadtesthez a 7., 10. és 13. könnyű hadosztály tartozik.

Vitéz Heszlényi József altábornagy Pécsen, 1943. október 18-án, tehát az események után több mint nyolc hónappal készített értékelő jelentésében hadteste állományát huszonhét „kétharmad” zászlóaljban adta meg, melyhez csatlakozott még: három és fél huszárszázad, negyvenhárom üteg, hat légvédelmi üteg, egy utászzászlóalj, valamint a híradás, a vonat, az egészségügy és az ellátás alakulatai, továbbá harminchét munkásszázad. A személyi állománynak mindössze tizenöt-húsz százaléka volt hivatásos katona; a többi tartalékos, de ezek közül is húsz-harminc százalék nemzetiségi volt, további húsz százalékuk pedig póttartalékos, vagyis „koron felüli” katona. Ha egy zászlóalj három század, akkor a munkásszázadok aránya is elképesztően nagy volt: az összlétszámnak csaknem a fele! Ezzel megint egy fokkal közelebb jutottunk a rejtély megfejtéséhez: kiből is állt a halálra ítélt 2. hadsereg személyi állománya?

Feltűnő az a közlés, hogy „kétharmad” zászlóalj. Tehát nemcsak a hadosztályok voltak „könnyűek”, hanem a zászlóaljak sem voltak teljes létszámúak. Mindegyikből hiányzott legalább egy század... (V. Heszlényi József altábornagy: „*A m. kir. IV. honvéd hadtest harca a Don mentén 1943 januárjában. 11 darab térképázzalattal.*” Jelentés a honvéd vezérkar főnökének 1943. október 18-án. Gépelt kézirat.)

Heszlényi altábornagy szerint a légénységnek mindössze napi öt-hat óra pihenés jutott, tizennyolc-tizenkilenc óra harctéri szolgálat után! Emellett, az említett behívási módszer következményeképp, „az alosztály nem forrott egybe, alosztályszellem nem alakulhatott ki, ami a nagy védő csatában a kötelékek gyorsabb felbomlásához vezetett”.

Gyenge volt a hadtest tűzérési és műszaki felszereltsége is. A tűzérési ütegek nagyrészt az első világháborúból származó, 1914 előtt gyártott lövegekből állottak! Aknazárat aknák hiányában alig telepítettek, s amit le is raktak, nem működött, nem robbant. Rossz volt a közlekedés, alig volt gépkocsi, a szánokat húzó lovak pedig szemes takarmány hiánya miatt, gyengeség folytán sorra elhullottak.

Ez a hadtest nyolcvan kilométer hosszúságban „védett” - egymást nem ismerő nyugat-dunántúli (7. ho.), dél-dunántúli (10. ho.) és Duna-Tisza közti (13. ho.) légénységgel.

(Érdekes, hogy Heszlényi 1942. december 24-től a III. hadtest 20. hadosztályát is a maga hadtestéhez számította.)

A IV. hadtesttől délre húzódik a 2. hadsereg legdélibb hadtestének, a miskolci VII. hadtestnek védővonala. Parancsnoka Legeza János vezérőrnagy, harcálláspontja *Karpenkovo* községben, a Dontól, pontosabban Scsucyje községtől 45 kilométerre. A frontra ez a hadtest érkezett ki legkésőbb és aránylag a legkevesebb veszteséggel. A VII. hadtest déli szomszédja a 8. olasz hadsereg Tridentina-hadosztálya. Egy gyors pillantás térképünkre: az imént megtalált Osztrogozsszk városától délkeletre látunk egy másik vasútvonalat húzódni - ennek is szerepe lesz! -, attól is keletre pedig *egy folyót látunk a Donba ömleni*. Körülbelül itt ér véget a 2. magyar hadtest védőkörlete. Légvonalban Voronyezstől számítva ez ugyan alig százötven kilométer, de ha tekintetbe vesszük a Don hatalmas kanyarulatát - Don-kanyar -, a 208 kilométer bizony alaposan megvan.

A 2. magyar hadsereg védőkörlete tehát előnytelenül hosszú, s emiatt minden egyes szak tanulmány szerzője joggal megbotránkozik, sőt, sokan hajlamosak feltételezni, hogy ezt a nagy kiterjedést a német hadvezetőség mintegy „kitolásként” osztotta a magyar csapatokra. Holott e kiterjedésért elsősorban a magyar vezérkar felelős, részben a könnyű hadosztályok megszervezése miatt - erről még szó lesz -, részben pedig azért, mert az akkori katonai közvélemény szerint a folyóvédelem nagyobb kiterjedésű védőkörletet és kisebb létszámú harcscapatot engedélyez. Farkas Antal vezérkari alezredesnek a 2. hadsereg számára kiadott harcászati kézikönyvében ez áll: folyóvédelem esetén „a védőkörletek ereje kisebb, kiterjedése nagyobb lehet a rendszeresnél”. Ennek a nézetnek az érvényesítése 1943 januárjában végzetesnek bizonyult; Farkas alezredes, mint látni fogjuk, le is vonta a konzekvenciákat, és főbe lőtte magát. Pedig már Carl von Clausewitz is, a hadtudomány klasszikusa, ez a Napóleon-kori német hadvezér, akinek szakkönyve a magyar vezérkar számára is szinte katekizmus volt, világosan leszögezte:

„A hadseregnek hadtestenként közvetlenül a folyam mentén való felállása... feltételezi, hogy az ellenség a vízen váratlanul, nagy erővel nem kelhet át, különben a védőt ilyen felállásnál könnyen megverhetik. Ha tehát a folyóvédelem körülményei nem elég kedvezőek... e védelmi rendszer alkalmazásáról szó sem lehet.” Vagyis Clausewitz nem tanácsolja azt a fajta „hadtestenkénti, közvetlenül a folyam mentén való felállást”, amit pedig Jány elrendelt. „E védelmi rendszer alkalmazásáról szó sem lehet” - szögezi le Clausewitz. Hacsak... hacsak fel nem tételezzük, hogy az ellenség nem fog váratlanul, nagy erővel átkelést kiereszkölni. Kétségtelen: Jány ezt tételezte fel. Ez volt védelmi berendezkedésének alapja. Lyukakkal átszabdalt, kifeszített hímzőkeretre emlékeztet hadseregének felállítása, hogy Clausewitz hasonlatát idézzük. De itt megint van egy bökkenő. Jány és törzse 1942 októberében óta számított egy szovjet támadásra a 2. magyar hadsereg arcvonalán, januárban pedig mindennap várta a döntő csata megindulását. Mi hát ennek a szakszerűtlen felállásnak az oka? Kétségkívül az, hogy a

német hadvezetés, Hitler, a Don e szakaszán nem várt nagyobb erejű szovjet támadást. „A második világháború” című szovjet hadtörténeti mű szerzőit idézzük:

„A német hírszerző szolgálat 1942. október 14-én így ítélte meg a szovjet-német arcvonal helyzetét: Az ellenség nyilvánvalóan nagyszabású téli hadműveletre készül a »Közép« hadseregcsoport ellen... a téli hadművelet főcsapása... a »Közép« hadseregcsoport közepe és balszárnya ellen fog irányulni.”

Ezért a „B” hadseregcsoport parancsnoksága október 28-án így ítélte meg a helyzetet: „Az ellenség a közeljövőben nem szándékozik nagy támadó hadműveleteket indítani a doni arcvonalon...”

A 2. magyar hadsereg tehát már a védelmi rendszer kialakításakor a német hadvezetés tévedésének és saját önbecsapásának áldozata. Ugyanis: mekkora erő az a kilenc könnyű hadosztály, mely az arcvonalon eloszlik? Már a „könnyű” jelző vizsgálata is eligazít. Egy hadosztálynak általában három ezredből kell állnia. A hármas tagozódás akkoriban különben is minden katonai szervezés alapelve volt: három raj egy szakasz, három szakasz egy század, három század egy zászlóalj, három zászlóalj egy ezred, három hadtest egy hadsereg... Csakhogy! Nem lévén a magyar vezérkarnak elegendő fegyvere és felszerelése, nem tudott annyi ezredet kiállítani, amennyire a hármas tagozódás alapelve szerint egy hadseregnek szüksége lett volna. Viszont a németek hadseregnyi erőt követeltek.

Szabály szerint tehát 27 ezredet kellett volna kiállítani és felszerelni a kilenc hadosztályból álló 2. hadsereg számára. Ezért azt a ravasznak hitt megoldást választották, hogy minden hadosztályból elspóroltak egy ezredet. Így szemre minden rendben van: egy hadsereg, három hadtest, kilenc hadosztály. Igen ám, csakhogy ezek a hadosztályok országsszerte két-két ezredből állanak csupán, mindhárom hadsereg nem 27, hanem csak 18 ezredből áll. Ezért „könnyűek” tehát ezek a hadosztályok. Abban a hatalmas versenyfutásban, amit a tönkrevetnek hitt szovjet hadsereg üldözése jelent, ki fogja észrevenni az apró csalást? Hiszen a német hadsereg 1942 tavaszáig - amikor a 2. magyar hadsereg frontra küldését elhatározták - győzelmet győzelemre halmozott, s mélyen bent állt a Szovjetunió szívében, Moszkva és Leningrád előtt, a Kaukázus ormain pedig német zászló lengett!

A németeket azonban 1942 őszén megállította a Vörös Hadsereg. Az előnyomulás megtorpant. A 2. magyar hadsereg megállt a Donnál. A német hadvezetőség a 2. magyar hadsereg 27 ezrednek megfelelő védelmi vonalat bízott, Jánynak azonban e feladat ellátására csupán 18 ezrede volt! Erre nem számított senki. Talán azt remélték, hogy őszre, ha a háború nem is, de a magyar részvétel befejeződik, mert a szovjet állam, a szovjet hadsereg addigra összeomlik. A 18 amúgy is leharcolt, veszteséges ezrednek kellett elnyúlnia 27 ezred védősávjában. Mi lett ennek a következménye? Nyilvánvalóan az, hogy egy-egy kilométerre kevesebb katona jutott, a védővonal tehát hézagos maradt. De még ha a védővonal igazi védővonal lett volna! De nem volt az. 1943 januárjáig, három hónap alatt - 1942. október, november, december - nem sikerült kellő műszaki védelmi vonalat kiépíteni. A legénység ilyesmire ki sem volt képezve.

A 2. magyar hadsereg érkezésének pillanatától 1942 őszéig állandó mozgásban volt, előrenyomult, s így a katonák csak a támadó harcból és az üldözésből szereztek tapasztalatokat. Otthon pedig a kiképzés teljesen elhanyagolta a védelmet.

Az alapkiképzés a fegyelmezési gyakorlatokon és formalitásokon kívül a támadás sulykolásából állt. Védekezni 1943 nyaráig magyar katonát nem tanítottak. Pedig a védekezéshez nemcsak tudás, nemcsak műszaki zár, hanem kellő tűzerő szükséges, főleg páncéelhárító fegyverek. Olyan páncéelhárító fegyvere azonban a 2. magyar hadseregnek nem volt, mely kellő távolságból hatásosan szállhatott volna szembe a szovjet T-34-es tankokkal. „Még a

laikus előtt sem lehetett titok, hogy... képtelenek megállítani a T-34-esekkel támadó ellenséget” - állapítja meg Wilhelm Adam német vezérőrnagy, Paulus vezérezredes segédtszjtje. Páncélelhárító fegyverek hiányában a tábori tüzérségre marad ez a feladat is. A tábori tüzérség azonban kevés, régi típusú, hidegben könnyen csődöt mondó tábori ágyúkból állt, ezeket lovak vontatták, a lovak viszont alig kaptak takarmányt, és sorra hullottak. Nemhiába jelentette Kovács hadsereg-vezérkari főnök Budapestre: „A korszerű hadeszközök elégtelensége nyomasztóan nehezedik a kivonult hadseregére.”

De lehet azért eredményesen védekezni hagyományos fegyverekkel is. Ha a védővonal kellő mélységű, tehát befelé többszörösen tagolt, az ellenséges támadás a felsorolt fegyverállománnyal is feltartóztatható. Ha a mélységben jól tagolt védelem ráadásul rugalmas is, és kellő időben ki tud térni, ha kellő időben a rendelkezésére álló tartalék ezalatt a betörés helyén tud teremni: a védekezés sikeres lehet. Igen ám, de a könnyű hadosztályoknak nem volt elég emberük, hogy a védelmet mélységben is tagolják, s éppen ezért tartalékuk sem volt. Jánynak elvben rendelkezésére állt egy páncélos hadosztály, mint hadseregtartalék, ezt a hadosztályt azonban, mint látni fogjuk, a legváltóságosabb pillanatban kivették a kezéből.

A hadsereg egész személyi állománya tudott minderről, vagy legalábbis sejtette. Mint korábban már láttuk, az élelmezés rossz volt, a frontkatonák legyengültek, fáztak. Tudták, hiszen naponta látták, hogy a védővonal rossz és hiányos; hogy némely frontszakaszon kilométer hosszan nincs egy árva ember, drótakadály vagy akna, és az sétál át, aki akar; a kezdetleges harcárkokban nem volt megfelelő tartózkodási hely, aludni sem tudtak, ruhát se válthattak.

Lapozzunk bele ismét Vécsey Béla alezredes, ezredparancsnok pepita füzetébe: „Ma volt a főszállásmester helyettesével értekezlet, furcsa dolgok hangzottak el. Nincs üzemanyag, lőszer, élelem, lótáp. Szép kilátások a télre. Minden felvételezést fogatolt járművekkel kell csinálni, de a lovaknak nem adnak enni. Dolgozzanak a hadifoglyok! De nem adnak nekik enni. Így termeljük tudatosan a partizánokat... Teljes a részvétlenség az első vonalbeliekkel szemben... A 7. hadosztály védőkörletében nem folyik rendesen az erődítés, szakszerűtlenül dolgoznak... Az első vonalig futóárok egyáltalán nincsen. Az első vonalperem mögött, a peremen spanyol lovasok, a peremen túl körülbelül 400-800 méternyire a muszka, mélységben erősen tagolva. A mi állásaink mélysége nulla... A 4. gyalogezrednek Uriv előtt nincsen kiépített állása. Már a tüzérség tüze le fogja a 4. ezredet söpörni az urivi hátról. A 4. ezrednek cérna vékonyságú a vonala, tartaléka nincsen. Parancsnok harcálláspontja Boldirevkán az első vonaltól 8-9 kilométerre. Személyes befolyást így nem tud gyakorolni. A 4. ezred arc-kiterjedése 8 kilométer, a 35-é 12 kilométer, és csak két zászlóalj véd, tehát ha a 4. ezrednél az ellenség támad, nem tudunk nekik segíteni.”

A cérna vékonyságú vonalakban a legénység immár negyedik hónapja védett, és nyolcadik hónapja volt a fronton. Energiái felőrlődtek. Esedékes lett volna a váltás. Ez nagy ügyelbajjal, éppen december végén és január elején, meg is indult. A védővonal persze ilyenkor, váltáskor a leggyengébb. Kónya Lajos, aki tartalékos tisztként szolgált a III. hadtest kötelékében, december 14-én ezt jegyezte naplójába: „A századom már elment, ismeretlen irányba. Negyvenedmagammal - a tábori őrsökkel - maradtam itt. Csak odaát meg ne tudják, hogy milyen kevesen vagyunk.” Már csak az időjárásnak kellett az igazi januári orosz télre fordulnia, hogy a támadás megindulhasson.

De még akik „ideát” maradtak is: még ezek a kevesek se ismerték egymást. És itt tapintunk a 2. hadseregnek egy újabb szervezési fogyatékoságára. Nagy Vilmos vezérezredes, honvédelmi miniszter írja emlékezéseiben:

„A harctérre kimenő seregtesteket összevissza keverték. Még véletlenül sem fordult elő, hogy egy hadosztálynak vagy egy ezrednek minden zászlóalja első vonalbeli lett volna. A különböző értékű alakulatok ilyenén vegyítése rendkívül problematikussá tette a hadosztályok harci értékét.”

Csima János tanulmánya ezt állapítja meg:

„Nemcsak hogy egyes hadműveleti egységek nem eredeti csapatalakulatokból lettek összeállítva, hanem egyes csapatalakulatoknál is több kiegészítő területről kapták emberanyagukat, ami bizonyos szakképzettségeknél egész rajokig lement. Így például valamely ezred az egyes nehézpuskás vagy páncéltörő ágyús rajokat más-más alakulatoktól kapta. Ez a komplikált rendszer sok hátránnyal járt, és a csapat harcértékére volt elsősorban káros. Parancsnok és csapat nem ismerte egymást.”

Nem volt jobb a helyzet a német összeköttetéssel sem. A doni magyar hadsereg nem működhetett légüres térben. Magasabb parancsnokságok központi terveit kellett végrehajtania, s ennek érdekében a német Wehrmacht egyik hadseregcsoportjának rendelték alá. Ez a hadseregcsoport volt a „B” hadseregcsoport, parancsnoka a Jánynál mindössze két évvel idősebb, tehát vele lényegében egykorú és így azonos első világháborús tapasztalatú Maximilian von Weichs vezérezredes, 1939-től 1942 nyaráig a sikeresen harcoló 2. német hadsereg parancsnoka, 1942 nyaratól pedig a „B” hadseregcsoportnak a feje. „Magas, szikár tábornok, aki csontkeretes szemüvegével inkább tudósra, mintsem tisztre hasonlít” - mutatja be Weichset Paulus tábornok segéd tisztje, Wilhelm Adam. (Von Weichs - 1881-1954 - később is szomorú kapcsolatban maradt Magyarországgal: 1944-ben ő volt a hazánkon átvonuló balkáni „F” hadseregcsoport parancsnoka.) Hogy az összefüggéseket tisztán láthassuk, tekintsük át a Szovjetunió ellen harcoló német Wehrmacht 1943. januári szervezeti felépítését. Akkor tíz hadseregcsoport közül - mindegyik három-négy hadsereget foglalt magába - öt harcolt a Szovjetunió területén. (Nem számítjuk ide természetesen a megszálló erőket, továbbá az SS alakulatait, mivel azok sohasem tartoztak a Wehrmacht alá stb.) Ezekbe sorolták a román, olasz, spanyol, szlovák, magyar, horvát, francia csapatokat. Északon - Leningrád - húzódott a Heeresgruppe Nord; Moszkva előtt a Heeresgruppe Mitte, vagyis a „Közép” hadseregcsoport; tőle délre, Voronyezs körül a „B”; attól délre, Sztálingrád felé a Heeresgruppe „Don”; végül a Kaukázusban a Heeresgruppe Süd, vagyis a déli hadseregcsoport. Mint említettük, Jány hadserege a „B” hadseregcsoport alá volt rendelve. A „B” hadseregcsoport négy hadseregből állt: a 2. és a 30. német hadseregből, valamint a 2. magyar és a 8. olasz hadseregből. Ez így katonailag látszólag rendben is volna. Csakhogy! Jánynak ugyan a fronton hadműveleti szempontból Weichs báró és végső fokon a vezéri főhadiszállás parancsol, egyéb szempontból viszont a magyar vezérkar főnöke, a Budapesten székelő Szombathelyi vezérezredes, illetve az egész magyar hadsereg legfelsőbb hadura, Horthy Miklós kormányzó, fővezér az illetékes. Utasításaik gyakran egymásnak ellentmondóak. Ilyen ellentmondások kiküszöbölésére az a szokás, hogy a magyar fővezérséget a német magasabb parancsnokságnál, adott esetben a „B” hadseregcsoportnál egy tábornoki rangú tiszt képviseli, aki a harcoló magyar hadseregnek, ezúttal a 2. magyar hadseregnek kiadott parancsot mintegy ellenjegyzzi, és azokat közvetlenül Budapestre jelenti. Furcsa módon ezt a szokást ebben az esetben nem gyakorolják, s így Jányt valósággal kiszolgáltatottá tették Weichs vezérezredesnek. A magyar összekötő tábornok funkcióit a berlini magyar katonai attasé, vitéz Homlok Sándor vezérőrnagy látta el. Mi következett ebből? Ha Jánynak valami nem tetszett, vagy problémája támadt, telefonáltatott - többnyire vezérkari főnöke, Kovács vezérőrnagy útján - Berlinbe Homlok vezérőrnagynak; az telefonált Budapestre is, meg a német vezérkari főhadiszállásra is; mire mindent egyeztettek, értékes órák, sőt napok múltak el, s addig Jány kénytelen-kelletlen Weichs báró parancsait kellett hogy teljesítse. Ugyanakkor viszont a német Wehrmacht beosztotta Jány mellé a maga összekötő tábornokát, véletlen szerencsénkre

Hermann von Witzleben vezérőrnagy személyében. Azért nevezhetjük ezt szerencsénknak, mert ez a tábornok - aki a német katonai ellenállás egyik vezetőjének, az 1944-es Hitler-elleni összeesküvés kudarcra után kivégzett Witzleben tábornoknak, a német honi hadsereg parancsnokának unokaöccse - támogatta Jányt, s igyekezett elintézni kéréseit. Mindez azonban nem pótolta a hiányzó magyar összekötő tábornokot. Ráadásul Jányt nem szerették a németek. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter szerint:

„Már - (Berlinbe) - indulásom előtt értesített a vezérkar főnöke arról, hogy a németek Jány vezérezredes felváltását kívánják. Berlinbe érkezésem után azonnal kérdést intéztem Homlok vezérőrnagyhoz, katonai attasénkhöz, hogy mi ennek az oka. Az ő véleménye az volt, hogy a németek azért nem akarnak Jányval tovább dolgozni, mert kellemetlen számukra, hogy Jány mint a 2. magyar hadsereg parancsnoka állandó erősítést és felszerelést kér, úgyannyira, hogy kijelentette azt is, ha a kért harci eszközöket nem kapja meg, a továbbiakért nem hajlandó felelősséget vállalni.”

Jány hadseregparancsnok és a német „B” hadseregcsoporthoz, sőt, decembertől kezdve már közte és a magyar vezérkar főnöksége között is egyre feszültebb lett a viszony. Jány biztosra vette, hogy nagyarányú szovjet támadás áll küszöbön arcvonala ellen, a német hadvezetés viszont ezt képtelenségnek minősítette. Jány Gusztáv állandóan sürgeti a hadianyagot, lőszert, ruházatot:

„Páncélozott, hernyótalpas rohamlövegek, páncélvadászok nélkül nem tudunk harckocsitámadást biztosan kivédeni... Hadtestenként 1-1 osztályra feltétlenül szükség van.”

„A téli ruha kiszállítása sürgős. Kérem az üresen kimenő kórházvonatokkal pokrócok, a gyűjtött meleg prémek és ruhák mielőbbi útba indítását.”

„Orosz rakétalöveget hozattam haza, lőszerrel együtt. Nem lehet nehéz azt itthon utánózni, akkor kitűnő fegyver állna rendelkezésünkre.”

Mindenáron ütőképes tartalékot akar szerezni, mellyel egy esetleges betörés helyén a támadókat feltartóztathatja. Erőfeszítései 1943. január elsején látszólag sikerrel jártak: Maximilian Freiherr von Weichs vezérezredes, a német „B” hadseregcsoporthoz parancsnoka titkos parancsban Jány alá rendel egy különleges német hadtestet, s az ahhoz beosztott 1. magyar páncélos hadosztályt:

„A 2. magyar hadsereg kötelékében levő német hadtest parancsnokságával Cramert bízom meg... és különleges használatra taktikailag a 2. magyar hadseregnek rendelem alá... A frontvonalba való ellenséges betörést Cramer ellentámadási csoportja minden körülmények között hiúsítsa meg.”

Fényes siker. Jány tábornok nyugodtan alhat: olyan páncélos egységgel megerősített elit hadosztály a tartaléka, amellyel nyugodtan várhat akár többszörös túlerőt is.

De miféle túlerőt?

Ideje, hogy megismerkedjünk a Don folyó túlsó partjával is. A magyar hadsereg arcvonala előtt decemberben egy szovjet hadsereg - a 40. -, egy páncélos hadsereg - a 3. - és egy lövész hadtest - a 18. - gyülekezett. I. V. Parotykin és V. P. Morozov ezredesek „A második világháború” című szovjet hadtörténeti mű II. kötetében kifejtik: a szovjet hadvezetőség tudta, hogy a németek nem várnak támadást a „B” hadseregcsoporthoz arcvonalán, ezért a sztálingrádi csatával egy időben nagy erőket csoportosítottak e térségben; ezeknek az erőknek az volt a feladatuk, hogy Voronyezstől délre törjék át a magyar 2. hadsereg arcvonalát, és foglalják el az ott húzódó stratégiai fontosságú vasútvonalakat. A mai német hadtörténetírásnak az a beállítása tehát, mintha az általuk amúgy sem várt szovjet támadás fő csapása a németek védte Voronyezs város felszabadítását célozta volna, s a magyar hadsereget csak mellékes erők

zúzták szét pillanatok alatt: hazugság és tévedés. De hallgassuk meg a szovjet hadtörténészeket:

„1942. december végén a Voronyezsi Front csapatai azt a feladatot kapták, hogy zúzzák szét az ellenség osztrogoszszk-rosszosi csoportosítását. A támadó hadműveletekben Moszkalenko vezérőrnagy 40. hadserege, a 18. önálló lövészhadtest és a főhadiszállás tartalékából a front állományába beosztott 3. harckocsi-hadsereg vett részt. Az utóbbi parancsnoka Ribalko vezérőrnagy volt.

A fő csapásokat a következő erők mérték: a 40. hadsereg, a Don jobb partján levő *Pervoje Sztorozsevoje* - (Voronyezstől délre 50 kilométerre) - körzetében levő hídfőállásából; a 3. harckocsi-hadsereg *Kantyemirovka* északnyugati körzetéből *Alekszejevka* általános irányában; továbbá Zikov vezérőrnagy 18. lövészhadosztálya a *Scsucsje* körzetében - (Osztrogozsszktól északkeletre 50 kilométerre) - levő hídfőállásából *Kamenka* irányában.

A front erői egy részének az Oszkol folyóig való előretöréssel létre kellett hoznia a bekerítés külső arcvonalát, tartósan biztosítani kellett a felszabadított vasúti pályaszakaszokat, és meg kellett akadályoznia az ellenség közlekedését a kasztornoje-vorosilovgrádi vasútvonalon. A támadó csapatokat a Voronyezsi Front 2. légi hadseregének kellett biztosítani.

A szovjet hadvezetés elgondolása az volt, hogy a Voronyezsi Front osztrogoszszk-rosszosi támadó hadműveletével megsemmisíti a 2. magyar hadsereget és a 8. olasz hadsereg maradványait, s felszabadítja az ellenséges megszállás alól a fontos *liszki-kantyemirovkai és liszki-valujki vasútvonalakat*. E feladatok sikeres végrehajtása kedvező feltételeket teremtett a következő hadművelethez, amelynek célja a 2. német hadsereg Voronyezs környékén levő fő erőinek szétverése és a jelec-valujki vasútvonal megtisztogatása volt.”

A „B” hadseregcsoport előtt titok maradt ez a haditerv. Kovács Gyula vezérőrnagy, hadseregvezérkari főnök azonban már január elsején erre a helyes következtetésre jut:

„A tőlünk délre folyó hadműveletekkel kapcsolatban a magyar hadsereg helyzetének fontossága... nőtt, azaz nagyobb, mint az orosz támadást megelőzőleg... *Az oroszok számára legtermészetesebben és legvalószínűbben beilleszthető vasútvonal a magyar hadseregen át vezet.*” Vagyis várható, hogy a szovjet hadvezetőség támadást indít e vasútvonalak birtokbavételére.

Most már csak az a kérdés, miféle szovjet erők támadása várható? Ha azt Jányék nem is tudták: háromszoros túlerő sorakozott fel ellenük, köztük egy egész páncélos-hadsereg - abban biztosak voltak, hogy kiválóan felszerelt, bátor és kitartó ellenféllel lesz dolguk. A 2. hadseregnél régen leszámoltak azokkal az illúziókkal, mintha a Vörös Hadsereg harcra képtelen, szétszűllött véderő lenne, amit Hitler még 1943 januárjában is makacsul ismételtetett. Elég, ha Lóskay ezredest hallgatjuk meg, a bolsevizmus elleni keresztes hadjárat eszméjének egyik legfanatikusabb hívét. Vitéz Lóskay Ferenc ezredes ezt jelenti Jány hadseregparancsnoknak:

„Én az orosz népről egész más benyomást szereztem, mint ahogyan ezt az előző hadjáratokban résztvevőktől hallottam. A falusi nép a szovjettel meg volt elégedve, kevés munka mellett megélt, ruházkodni is tudott, gyermeke ingyen tanult, és ha tehetséges volt, állami költségen továbbvitte... A városi lakosság az elmúlt 25 év alatt elhelyezését megtalálta, ennek megfelelően élt, és általános felfogás szerint a szorgalmas ember jól élt, bár a jobb életért nagyon meg kellett dolgozni. Ipari munkásokkal nem beszéltem. A fiatalság azonban teljes mértékben a szovjet híve, és csakis ezzel magyarázható a terjedelmes partizánmozgalom. A régi cári középosztály leszármazottai - férfiak és nők egyaránt - ma teljes értékű hívei a szovjetnek, sőt, a velük született intelligenciánál és szélesebb látókörnél fogva annak vezető embereivé váltak... Az általam bejárt területen mindenütt egészséges fajt találtam. Feltűnő

volt a nők és gyermekek frissesége és üdesége... A nők erkölcsös életet éltek, és vágyakoztak férjeik után. Szerették gyermekeiket. A gyermekek egész nap a szabadban éltek... koldussal nem találkoztam. Az iskolák jól felszereltek... az országban nincs analfabéta... Amerre Oroszországban jártam, mindenütt a szovjet visszatérését kívánják... Bár a lakosság barátságos volt velünk szemben, midőn azonban az utolsó csapatokkal valamely község elhagyására készültem fel, zárkózottabbak lettek, és az utolsó lépcsőre gyakran megnyitották a tüzet.”

És a felszerelés?

Jány hadseregpáncsnok jegyezte fel:

„Akármelyik orosz fegyvert veszem kézbe, az mind durva formájú, és alig áll néhány alkatrészről, az se finoman csiszolt, szellemes szerkezet, hanem egyszerű és törhetetlen. Nem kell műmester hozzá, nem kell a szétszedést és összerakást hónapokig tanítani, mert a legegyszerűbb ember is azonnal megérti, el sem ronthatja, s amellet pompásan működik. Nézzük az önműködő puskát, géppisztolyt, nehézpuskát, aknavetőt, sztálinorgonát, mind kitűnő hatású, remek fegyver.”

Tehát Jányék is tudták, milyen ellenféllel állnak szemben, nemcsak az otthoni vezérkar.

És a támadást is várják.

A németek nem. Ők Sztálingráddal vannak elfoglalva.

Január 8-án a Sztálingrádnál körülrárt 6. német hadsereget a Vörös Hadsereg főparancsnoksága megadásra szólította fel:

„Írásbeli választ 1943. január 9-én, moszkvai idő szerint 15 óra 00 perckor várunk személyes megbízottjuk révén... Amennyiben kapitulációs felszólításunknak nem tesznek eleget, bejelentjük, hogy a Vörös Hadsereg csapatai és a Vörös Légierő kénytelen lesz megkezdeni a bekerített német csapatok megsemmisítését. A megsemmisülésért önöket terheli a felelősség.”

Paulus vezérezredes ezen a napon még nem kapitulált, de már tudta, hogy a rábízott hadsereg pusztulásra van ítélve. Sőt. Azt is sejtette, hogy a többi hadseregnek mi lesz a sorsa: „A magyarok is kénytelenek lesznek feladni állásaikat” - mondta első segédtsztjének.

A főhadiszálláson azonban még mindig nem tételezték fel, hogy a szovjet hadsereg Sztálingrádon kívül máshol is képes bevetni támadó erőket.

Dies irae

„A folyam és a folyó nem olyan erős akadály, amint azt az abszolút védelmi rendszer idején hitték... Ha a védő abba a hibába esik, hogy mindent a folyóvédelemre alapoz, annak áttörése esetén soraiban nagy zavar támad és katasztrófa éri.”

*Carl von Clausewitz: „A háborúról”.
Berlin, 1827.*

Első tétel: Uriv

Január 12., kedd.

1943. január 12-én, kedden reggel kilenc órakor Vécsey Béla alezredes, a 35. gyalogezred parancsnoka megkezdte a fronton sem elhanyagolható, szabályos hivatali munkát: nekilátott, hogy megfogalmazza a kitüntetési beadványokat. Tudta, hogy a kellő időben érkező elismerés fokozza a katonák harci kedvét, arra pedig rövidesen nagy szükség lesz. Hajnali három órakor feküdt; az erődítési munkákat ellenőrizte. Csend van; a legénység holtfáradtan alszik. Csak éjszaka erődíthetnek, a sötétség leple alatt; nappal alszanak. A váratlanul beköszöntött hideg önmagában is nagy erőpróba. Első eset, hogy a 2. magyar hadsereg megismeri az orosz tél könyörtelenségét. Az eddigi időjárás nem különbözött lényegesen az otthonitól. Pár napja azonban a hőmérő mínusz harmincöt fokot mutat. Ilyen hidegben még a mozgás is megéröltetés. Vastag kesztyűben nem kezelhetők a fegyverek. Az őrségnek, az előőrsöknek odafagy a kezük a puska závarzatára. A lövegekben, motorokban megfagy az olaj. A védelmi árokrendszerben éjszakázni nem lehet, még a házakban is hideg van. Rettenetesen a hosszú éjszakák is. A rosszul táplált katonákat - akikhez tisztjeik alig látogatnak ki - félelemérzet, nyugtalanság gyötri. A szomszédos 4. ezred parancsnoka jelenti: „Az emberek félelemérzete állandósult az újonnan átvett állások kiépíthetlensége miatt. A legénység harcászati állományának erőállapota 30 százalékkal csökkent. Testileg lefogytak, lelkileg fásultak. Téli felszerelése csak a legénység 50 százaléka van.” Január hetedikén a szovjet vonalaktól röpcédulákat lőttek át: „A magyar honvédek védőállása a Kárpátokban kellene hogy legyen.” A katonák eltöprengenek. Január nyolcadikán, a váratlan erős hideg beköszöntésének napján megérkezik otthonról négy felváltó menetszázad, de fegyvertelenül.

A hadosztály parancsnokát mindez azonban nem izgatja. Vitéz Szabó László vezérőrnagy, a 4. és 35. ezredeket összefogó 7. könnyű hadosztály parancsnoka január 9-én kiadott parancsában hetykén jelenti ki:

„Most már bátran nézhetünk elébe minden orosz harcokcsitámadásnak. Magyar szívvel és harcias akarattal, bízva katonai erényeinkben és jól kiépített védelmi rendszerünkben várjuk az orosz támadást. Ha kedvük van, jöjjenek. Ha komolyan támadnak, akkor majd meglátják, hogy milyen erősek vagyunk.”

De a védőknek, úgy látszik, nincsen kedvük. Talán fáznak ők is. Feltűnő csend van. Egy puska lövés se hallatszik. Pedig vitéz Szabó, az elegáns katonadiplomata, 1932 nyarától éveken át római katonai attasé, Mussolini személyes barátja, még azt is kiszámította, honnan jöhet a támadás: „Az ellenség sejthető szándéka: támadás, süllyel az urivi hídfő területén” - jelenti Jánynak január kilencedikén.

Az urivi hídfő előtt fekszik a 4. gyalogezred, tőlük jobbra pedig a 35. Ennek parancsnokát figyeljük most, amint a kitüntetési beadványokat írja. Kilenc óra negyven perc. Az utolsó aláírások. A csend most már feltűnő. Mindig hallatszott át ilyen vagy olyan zaj az ellenséges vonalak mögül. Hiszen, mint azt már láhattuk, ezen a ponton nem a Don folyó biztonságot nyújtó tükre a választóvonal. Itt, Urivnál, a Don innenső, magyarok megszállta jobb partján állnak a szovjet csapatok.

Kilenc óra negyvenöt perckor megremeg Vécsey alezredes fedezékének teteje. Felugrik. Mi ez? „Rettenetes dübörgés kezdődik Urivnál” - jegyzi fel sebtében naplójába.

Megkezdődött a szovjet támadás. Ahogyan Szabó hadosztályparancsnok helyesen sejtette, Urivnál. Első eset, hogy magyar katona támadásban látja a szovjet csapatokat.

De látni még semmit sem lehet. Mozgás sehol, csak a baljós csöndet töri meg egy irtózatosszerű dübörgés: a tüzérségi előkészítés zaja. Körülbelül egy órán át lövi a szovjet tüzérség a magyar állásokat. A hadosztályparancsnok ebben a pillanatban az első vonalban van: a tüzérségi előkészítés a 4. gyalogezrednél éri. Szabó tábornok tehát szinte még a támadás időpontját is megsejtette vagy kiszámította. Egyelőre azonban ő nem tehet semmit: a dobpergésszerű pergőtűz mindenkit fedezékbe kényszerít. Ez is a célja. A gyalogság ezalatt zavartalanul készülhet fel a rohamra. Az egyórás szüntelen ágyúdörgésnek erkölcsi hatása is nagy: a fedezékbe bújt katonát szinte a megsemmisülés érzésével tölti el. Hogy miért remélte mégis Szabó László oly fölényes magabiztossággal a magyar védelem sikerét: rejtély. Talán az első világháborúban megismert orosz támadási módszer alkalmazására számított: széles sávban előrehömpölygő gyalogos tömegekre, melyeket puska- és géppuskatűzzel is „le lehet fektetni”. Bízott a jól belőtt s valóban kitűnő magyar tüzérségben is.

Tíz órakor vége az ágyútűznek. Feltűnnek az első szovjet rohamozók. Megszólalnak a védők tüzefegyverei is. A magyar tüzérség megpróbálja a rohamozókat löni, de a nagy ködben alig látni. Az első hullám mégsem éri el a magyar állásokat. Szabó vezérőrnagy átmegy a hozzá beosztott és a 4. ezreddel balról szomszédos 429. német ezredhez, majd tíz óra 15 perckor visszatér harcálláspontjára. A helyzet egyelőre megnyugtató. Figyelmeztető jelenség azonban, hogy frontális támadásról, melynek eseten egyenlő nyomás oszlana el a hadosztály egész vonalán, nincs szó. A szovjet parancsnokság súlyt képez, és körülbelül két hadosztálynyi erővel rohamozza a 4. ezred arcvonalát. Hány ember védekezik két hadosztály ellen?

1943. január 12-én a 4. ezred harcoslétszáma ezernégyszáznegyvenkét fő és 42 tiszt. Ez az ezernégyszáz ember több kilométer hosszúságban, mélység nélkül van elszórva. Az 1942. őszi hadműveleti parancs így írja le a 7. könnyű hadosztály védelmi vonalát:

„A 4. gyalogezred és a 35. gyalogezred frontszakasza. A frontvonalba eső Uriv település házai szétszórtak. A belső parcellák nagy kiterjedésűek, gyümölcsfákkal beültetve. A falu áttekintése emiatt nehéz. Galdajevka felé, attól D-DNy-ra viszonylag sűrű, lombos erdő terül el. A Don jobb partja ezen a részen is kevésbé meredek. A frontszakasz ezen részén ritka úthálózat. A Donhoz közeledve, helyenként vizenyős területek is vannak. ÉNy felől, Bolgyirevka irányából, a Gyevica patak közelében hosszú, egyenes útvonal húzódik DK-i irányba, mely Gyevica faluba vezet. Galdajevkától D-re kb. 1,5-2 km távolságra a Gyevica patak mellett terül el Gyevica falu. A falutól K felé a terep enyhén lejtősödik a Don folyóhoz. A falu és a Don folyó között elterülő terület alacsony fekvésű. Általában ritkás, bozotos növényzet borítja.”

A soproni 4. ezred a következőképpen helyezkedett el: az I. zászlóalj nemes ófalvi Koszka Vilmos százados parancsnoksága alatt Uriv falu nyugati kijáratánál; a III. zászlóalj Cicatricis Miklós őrnagy parancsnoksága alatt Uriv falu közepénél, de úgy, hogy a velük közvetlenül szemben levő templomdomb szovjet kézen volt; a II. zászlóalj Hegymeghy László százados

parancsnoksága alatt Urivtől délre, egy erdőben. Hozzá csatlakozott folytatólag dél felé egy mocsaras vidéken ismerősünk, Vécsey Béla alezredes 35. ezrede.

A soproni 4. gyalogezred parancsnoka, Csoknyai Pál ezredes aránylag messzire van csapataitól, egy több kilométernyire levő faluban. Ezért csupán 12 órakor értesül arról, hogy a helyzet válságos, legalábbis ekkor megy előre Hegymeghy százados II. zászlóaljához. Ekkorra már a viszonylag hátrább fekvő zászlóalj előtt 100 méterre heves tűzharc és kézitusa folyt. Egy vérző tüzér zászlós támolygott az ezredes gépkocsija felé, behúzták az autóba, azonnal meghalt. A gépkocsit erősen lőtték; Csoknyai ezredes ekkor visszatért harcálláspontjára. De mi történt a másik két, legelől küzdő zászlóaljjal? Vécsey alezredes 11 órakor azt jegyzi fel, hogy „az urivi hátról nagy ellenséges tömegek özönlenek lefelé. A szovjet csapatok szakasz vagy századnyi tömör tömegekben támadtak. Az urivi háton három hullám tört előre egymás után körülbelül 200 méter térközben. A harmadik hullám megfigyelésem szerint már sícsapat volt. A harmadik hullám mögött körülbelül 8 harcokocsit láttam előretörni a gyalogság mögött, melyek véleményem szerint a kísérőlöveg szerepét töltötték be. A saját, jól fekvő tüzérségi tűzünkkel szemben teljesen érzéketlenek voltak.”

A közfelfogás szerint ezek a tömegek „néhány óra alatt megsemmisítették a 4. ezredet”, és akadálytalanul nyomultak előre. Ez a közfelfogás azonban tévedés. Igaz ugyan, hogy a hatalmas lendülettel előretörő szovjet csapatok több helyen előreszaladtak, és Ilkey Győző ezredes tüzérezred-parancsnok 12 óra 15 perckor már elkeseredett közelharcot jelent, mert „a betört ellenség elérte a tüzelőállásokat” - de az is igaz, hogy Kosztká százados I. zászlóalja még másnap, 13-án, sötétedéskor, vagyis 16 óra 50 perckor is kitartott eredeti védőállásaiban! (Kitartását 1943. augusztus 28-án a Dicső Elismerés odaítélésével jutalmazták.) Még ha figyelembe vesszük is, hogy a támadó szovjet csapatok tudatosan túrtek meg kisebb védekező egységeket állásaikban, a tény az, hogy kemény és véres harc folyt Uriv körül január 12-én és 13-án. De hol volt ugyanakkor Csoknyai ezredparancsnok, s miért nem harcolt az ezredével? Erről majd később. Most tehát még, 12-én délután, a 4. ezred ezernégyszáz embere a farkasordító hidegben étlen-szomjan, fegyverére fagyott kézzel kitart állásaiban. „Az éjszaka viszonylagos nyugodtsággal telt el” - jelenti 13-án reggel az ezredhez beosztott légvédelmi gépágyús üteg parancsnoka.

Mit tesz ugyanakkor a szomszéd, akit arctámadás nem ért: Vécsey alezredes? Az ő ezrede is szorult helyzetben van: ha nem is érte arctámadás, oldalról támadhatja meg a 4. ezreden áttörő „ellenség”, s oldalról egyáltalán nem tudna védekezni, hiszen arcvonala a Don felé néz. Kérem az olvasót, lapozzon vissza Vécsey alezredesnek az első fejezetben már idézett észrevételéhez: „Ha a 4. ezrednél az ellenség támad, nem tudunk nekik segíteni.”

A 35. ezred parancsnokának a harcálláspontját 13 óra 30 perckor kezdi löni a szovjet tüzérség; 15 óra körül már el is érték az ezred III. zászlóalját az oldalról előretörő szovjet csapatok. Vécsey alezredes ellentámadásra ad parancsot, remélve, hogy a támadó szovjet csapatokat talán a szomszéd 4. ezred II. zászlóaljának vonalán is túl tudja vetni. Az ellentámadás azonban nem tud kibontakozni, mert a zászlóalj parancsnoka, Bokor alezredes minduntalan részletes utasításokat kér, ezek feljegyzésével tölti az időt, és fél előremenni, emberei közé. „Mondtam, hogy ne telefonáljon annyit, hanem menjen ki, és vigye előre az embereket... Nincsen kézből ez a zászlóalj, félek, hogy baj lesz vele, Bokor igen gyöngy vénasszony...” - jegyzi fel az ezredparancsnok. 16 óra 35 perckor Bokor alezredes ismét siránkozva telefonál, asztmájára hivatkozik; „most ezzel foglalkozni nincs idő, ha az ember elpusztul, oly mindegy, hogy volt-e azelőtt asztmája” - ordít rá Vécsey alezredes, és intézkedik az ellentámadás végrehajtására. Az ellentámadás sikerül: a támadó szovjet csapatokat visszavetik, foglyokat is ejtenek, „az akadályok előtt 300 hullá van már”, „az aknavetőök egész nap nagyszerűen,

rugalmasan dolgoztak. Boldizsár főhadnagy nagyszerűen tartja őket kézben” - olvashatjuk az ezred harctudósításában.

A szovjet támadás tehát megakadt. 17 óra 30 perckor ezt jegyzi naplójába Vécsey alezredes: „Sikerült végre a hadosztály parancsnokával és Csoknyaival beszélni... No, hála a jó Istennek, még minden menthető.”

Besötétedett. A drótakadályok előtt magyar és orosz halottak. Mit hoz a holnap?

A 35. ezred naplója szerint „21 óra tíz perckor még a harcélőrsökhöz sem tette be a lábát egyetlen orosz sem”, viszont a II. zászlóalj vesztesége 40 százalék.

Ha a hadosztály-, hadtest- vagy hadsereg-parancsnokság felismerte a támadás célját és a támadó erők létszámát: bizonyára visszakanyarítja a reménytelenül fenyegetett részeket, ezáltal kíméli embereit, és beveti a pihent tartalékokat. A másnapi szerdai naptól, január 13-tól sok függ; talán minden. Baj még nincsen. Mindenesetre tény, hogy az emberek a szó szakmai katonai értelmében helytálltak.

Mit tesz tehát a hadsereg parancsnoka?

Jány a tüzérségi előkészítés megkezdése után tíz perccel, kilenc óra 55-kor értesült a szovjet támadás megindulásáról. Az eseményeket figyelemmel kísérte. Este húsz óra 45 perckor a következő döntést hozta vezérkarának főnökével, Kovács vezérőrnaggyal egyetértésben: „Javaslom, hogy a Cramer-hadtest zöme a Szoszna folyótól északra meneteljen, azzal a feladattal, hogy... a helyzetet véglegesen rendbe hozza. Ez irányú döntés sürgős.”

Lapozzunk vissza néhány lapot. Hogyan is szól Weichs báró titkos parancsa? Cramer hadtestét „a 2. magyar hadseregnek rendelem alá. A frontvonalba való betörést Cramer ellentámadási csoportja minden körülmények között hiúsítsa meg.”

Egyszerű dolog. Jány helyesen ítélte meg a helyzetet: elhatározta, hogy ellentámadásra küldi a tartalék hadtestet.

Vagy mégsem olyan egyszerű?

Késő este a „B” hadseregcsoport vezérkari főnöke, Sodenstern tábornok telefonon felhívja Kovács vezérőrnagyot, és közli, hogy a Cramer-hadtest nemhogy Jánytól nem fogadhat el parancsokat, hanem még a „B” hadseregcsoporttól sem. Ez a hadtest közvetlenül a Führer alá van rendelve. „A döntés a Führer kezében van, mert ő rendelte el a Cramer-hadtest elhelyezését is.”

Jól nézünk ki! Mit lehet itt tenni? Jány tehát az írásban neki alárendelt tartalékkal mit sem kezdhet, de még a saját páncélos hadosztályával sem - (mert az is ehhez a hadtesthez van beosztva!) -, mert a Führer Weichs báró döntését nem hagyta jóvá.

Mi van emögött? Rejtélyes ügy. Az ember hajlamos arra, hogy a dolgot a németek ármánykodásának tudja be. Hanem azért ez mégsem olyan egyszerű, mert mi érdeke lett volna a német hadvezetőségnek, hogy a szovjet hadsereg jelentősen előrenyomuljon a Don egy szakaszán, csupán azért, hogy egy magyar hadsereg ennek fejében elpusztuljon? Inkább az a valószínű, hogy Weichsék rosszul ítélték meg a helyzetet. Ekkor már az egész német Wehrmacht Sztálingrád bűvöletében élt. Mellékesen még Rommel tunéziai küzdelmei és a kaukázusi német erők visszavonulása is izgatta őket. De más semmi. Tanúskodik erről a német Wehrmacht főparancsnokságának naplója. Egész egyszerűen nem hitték el, hogy a Vörös Hadsereg egy nem németek védte arcvonalon is indíthat fontos támadást. Egyszerűen nem hitték el, hogy a szovjet hadsereg olyan erős, hogy az óriási arányú sztálingrádi csatával egy időben - és ez a csata minden idők legnagyobb csatája volt! - más helyen is maradtak akkora erők, hogy támadást indíthasson. Wilhelm Adam vezérőrnagy emlékirata - „Nehéz elhatá-

rozás” - szerint a Sztálingrádnál harcoló 6. német hadsereg hasonló helyzetben volt, nekik is Weichs volt az előljárójuk:

„A »B« hadseregcsoport parancsnoka, von Weichs tábornok... osztozott a 6. hadsereg parancsnokának - (Paulus vezérezredesnek) - aggályaiban. Hitlernél azonban képtelenek voltak bármit is elérni. A legfelsőbb hadvezetés egyszerűen nem vette komolyan a 6. hadsereg jelentéseit: kétségbe vonta, hogy a Vörös Hadsereg egyáltalán még gondolhat ellentámadásra... Paulus azt javasolta, hogy a 6. hadsereget *vonják vissza a Don mögé*... A javaslatot, több százezer ember életével mit sem törődve, visszautasították... A szárazföldi csapatok vezérkari főnöke Hitler parancsára a következő utasítást továbbította: »A Vörös Hadsereg szét van zúzva, nem rendelkezik már említésre méltó tartalékokkal, tehát nagyobb támadó hadműveletre képtelen. *Az ellenség minden megítélésénél ebből az alaptételből kell kiindulni.*«”

Mit számított ehhez képest egy magyar hadseregparancsnok siránkozása! Hiszen Weichs még Hitler egyik kedvenc tábornokának, Paulusnak javaslatát sem volt képes keresztülvinni!

Alighanem azt gondolták: Jány fontoskodik. Végül is semmi sem történt: a 7. hadosztály egy pontján szovjet támadás indult, azt estig megállították. Kik? Két rosszul felszerelt magyar ezred meg egy német ezred. Minek kell ezért akkora hühót csapni? Nem kapja meg Jány a tartalékot, punktum. Boldoguljon, ahogy tud.

Kovács vezérőrnagy a hír hallatára kétségbeesett. Ő tudta, mi fog következni. Ő világosabban ítélte meg a helyzetet, mint a „B” hadseregcsoport. „Jelenttem, hogy a holnapi nap nemcsak fényt vet eddig ismeretlen kérdésekre, hanem valószínűleg döntő is lesz...”

Hiába. Kovács Gyula pontban éjfélkor leírja a hadsereg naplójának aznapi utolsó mondatát: „A döntés késlekedése kihat a holnapi nap eseményeinek valószínű kialakulására.”

Január 13., szerda.

A 208 kilométeres magyar arcvonala többi szakaszán nyugalom van. A távolabb eső hadosztályok, hadtestek nem is sejtik, milyen veszélyes helyzet alakult ki Urivnál. Annyira nem, hogy a III. hadtest 6. hadosztályához tartozó 22. gyalogezred ezen a napon késő délután, a sötétedés beállta után vállalkozást hajt végre. Faluvégi Albert főhadnagy Urivtól mindössze körülbelül tíz kilométerre északra átkel a befagyott Donon, foglyokat és zsákmányt ejt. Ugyanilyen vállalkozást hajt végre az Urivhoz még közelebb fekvő 14. gyalogezred (20. hadosztály): öt foglyot ejtenek, páncéltörő ágyút és géppuskát zsákmányolnak. A 20. hadosztálynál különben is nagy az öröm, lázas készülődéssel várják a nagy eseményt: a tábori színház látogatását. Dayka Margit és Kiss Manyi is fellép, és biztosan felhangzik majd a népszerű sláger: „Jaj, de jó a habos sütemény...” Pedig a 20. hadosztály - mely szintén ugyanahhoz a IV. hadtesthez tartozik, ahová a megtámadott 7. hadosztály is - losonci 23. gyalogezrede már érintkezésbe került az ellenséggel: a 4. gyalogezreddel szomszédos német ezreden északnyugati irányban átszaladt szovjet páncélosékek már 12-én elérték védőkörletét, úgy, hogy a 23. ezred II. zászlóaljja 13-án hajnalig négy kisebb erejű szovjet támadást vert vissza.

De mi történik Urivnál?

Mátray százados, a 35. ezred I. zászlóaljának parancsnoka jelenti 13-án reggel 6 óra 30 perckor: „A tüzéségi tűz a maximumig fokozódik. Az emberek eddig nem tapasztalt nyugalommal állják a tüzet. A reggeli kihordása is tervszerűen folyik.”

Tehát újabb tüzéségi előkészítés. A szovjet halottak nyilván az előző napi csatának a halottai. Már világos van. A hideg mínusz 36 fok. Már ötödik napja. A katonák nemsokára huszonnégy órája gubbasztanak fedezékeikben, fekszenek a havon, kezükkel fegyverükön ebben a hidegben. Amint kivilágosodik, megindul a támadás. „Hurrá! Hurrá!” - hangzik fel a védő-

vonaltól. Az ezred védekezik. A támadás ereje most Mátray százados zászlóalj előtt összpontosul, hiszen Bokor alezredes zászlóaljának már az első napon 40 százalékos vesztesége volt, s alig lélegzik. Most a Bokor-zászlóalj katonái kezdik elhagyni állásaikat, futnak visszafelé. Mátray zászlóalj még ellenáll. 11 óra 05 perckor a szovjet alakulatok 600 méterre vannak az ezredparancsnok harcálláspontjától. Az egész védővonalt meginog. Ekkor Szalay főhadnagy, századparancsnok kiugrik fedezékéből, és „Roham! Rajta! Előre!” kiáltással megindul a támadó szovjet gyalogság felé. A megingott II. zászlóalj újra erőre kap, s rohan a főhadnagy után. Fél óra múlva, 11 óra 40 perckor a zászlóalj eléri eredeti állásait, a támadást visszavetette. Szalay főhadnagy azonban elesik, a zászlóalj elvesztette legbátrabb tisztjét.

Mi történik a másik zászlóaljnál? Itt Mátray zászlóaljparancsnok és Bondor Vilmos hadnagy századparancsnok a védelem lelke. Vécsey alezredes bejegyzi naplójába: „Bondor hadnagy az ezred legkiválóbb tisztje.” 12 óra 30 perckor Bondor egy szakasszal megrohamozza a támadó zászlóaljat, és megállítja. (Bondor hadnagy már korábban is kimutatta bátorságát: január 9-én átkelt a Donon, megsemmisített két szovjet bunkert, és ő hozta azt a fontos hírt, hogy „az oroszoknak ezen az erdőrészen is sok csapatuknak kell lenni, e csapatok készülségi foka magas”.)

Nézzük a 4. ezred arcvonalát. Az ezredparancsnok valahol hátul van. Kosztka százados zászlóalj, úgy látszik, még kitart; harcolnak a német ezred katonái is. De a 35. és a 4. ezred közötti szabad sávban feltartóztatathatatlanszerűen özőnk előre a szovjet gyalogság. Most bosszulódik meg a könnyű hadosztályok szervezése, a széthúzott, laza, mélység nélküli arcvonal. Mit is jelent ez a fogalom, hogy „mélység nélküli”? Mint már tárgyaltuk: azt jelenti, hogy az első védelmi vonal mögött nincs egy kiépített második, harmadik. Hanem az első vonal után, pár kilométernyi szabad térség mögött, a tüzérség, majd a jóformán fegyvertelen vonat, hadtáp, ellátóoszlop, lőszeroszlop, egészségügyi intézmények; kórház, kötözőhelyek következnek. Ez pedig nem korszerű védelem. Itt valóban csak a tartalék hadtest bevetése segítene. Ugyanis egy adott ponton túl teljesen értelmetlen az első vonalakban kitartó alakulatok elkeseredett védekezése: ha valahol a betört támadó egység jelentősen túlhaladt rajta, a további kitartás céltalan és fölösleges. Ilyenkor vissza kell vonulni.

Mert íme: hiába vezeti rohamra egységét Bondor Vilmos hadnagy - jegyezzük meg a nevét, még találkozunk vele -, hiába küzd a 35. ezred, ha egyszer mellette már rég a tüzérséggel vív közelharcot az előrenyomuló szovjet gyalogság. Mert ez történik. Ilkey Győző ezredes, tüzérezred-parancsnok jelenti, hogy 13-án „11 óra 20 perckor az ellenség a 7/3-as üteg figyelőjét túlhaladta. Holzschuster Gyula főhadnagy, ütegparancsnok ütege tüzét mindaddig vezette, míg az oldalról betört ellenség a tüzelőállást közelharcra nem kényszerítette. Ekkor átvágta magát, miközben az ütegparancsnok kétszer, három beosztottja egyszer egy-egy ízben géppisztolytól megsebesült, egy fő hősi halált halt, egy fő zászlós súlyosan sebesülve fogságba esett.” Darnay László alezredes is elesett. Figyeljük meg ezt a leírást, nézzük meg közelebbről ezt a harcot. Ágyúkkal nem lehet közelre löni. Ha egyszer a támadók a lövegeket oldalról megközelítették, az ágyú hasznavehetetlen. Ilyenkor az ütegparancsnok személyes bátorságán múlik, hogy mit tesz, de akármit tesz is, az már a csata sorsát nem dönti el. A vereség kiértékelésekor állandó panasz, hogy minden lövegünk elveszett, semmit se sikerült hátramenteni, minden a támadók kezére került. Hát igen. Az lett volna az ideális, ha a lövegek megmaradnak. Csakhogy ahhoz vagy mélységi védelemnek kellett volna lennie, vagy idejében visszavonulási parancsot kellett volna adni a tüzérségnek. Visszavonulási parancs nélkül ugyanis a tüzértiszt nem helyezheti hátra lövegeit. Ha viszont odaért az első vonalakon áttört hullám, mit tehet? Megsemmisíti saját lövegeit, harcképtelenné teszi őket, és igyekszik kivágni magát. Elvileg az is lehetséges, hogy az utolsó pillanatban sikerül befognia és elvágatni a lövegekkel, de ez gyakorlatilag képtelenség. Először is a lovak gyengébbek, mint

az emberek: hónapok óta csak szalmát kapnak, azt is keveset. Befogva kettőt rántanak a lövegen, és összeesnek. Így is történt. De történt más is.

Képzeljünk el egy erős, vastag nyilat, amint a Don folyó felől lassan előremozog. Ez a támadó szovjet sereg. Ez a vastag nyíl, mikor már jól előremozgott, kétfelé válik, és két keskenyebb nyíl balra és jobbra kanyarodik. Hátról bekerítik a még védekezőket, és oldalba támadják az arctámadást nem is kapott, északabbra és délebbre fekvő alakulatokat.

Az egyik ilyen észak felé kanyarodó nyíl a IV. hadtest balszárnyán álló 20. hadosztály 23. ezredét támadta egyre nagyobb erővel. Ez az az ezred, mely már tegnap is belekóstolt a harcokba. László János ezredes, ezredparancsnok 12 óra 37 perckor - tehát körülbelül ugyanakkor, amikor délebbre vagy tíz kilométerrel Bondor hadnagy rohamot vezényelt - jelenti, hogy sok harckocsi közeledik harcálláspontja felé. Az ezred azonban sikeresen védekezik: negyedóra múlva, 12 óra 54 perckor lehallgatják a támadó szovjet csapatok rádiójelentését: „Erősítést kérünk, minden támadásunkat visszaverik.” A kanyarodó nyíl azonban mindez nem érinti: hátul, a csapatok hátában, ahol semmilyen ellenállás nincs, mert nem is lehet, mozog tovább észak felé, s már a 20. hadosztály következő ezredénél van. Ez az egri 14. gyalogezred azonban felkészülten fogadja a támadást. Itt tehát még nincs semmi baj.

Valóban nincs? A 14. gyalogezred I. zászlóaljának I. századánál december hó folyamán két ember halt éhen, és több tucatnyian a betegségig legyöngültek a táplálkozás hiánya miatt: „a szovjet aknavetők minden mozgásra lőttek, s az étkezést még a futóárkokba sem tudták kiszállítani” - írja Csima János, a néphadsereg alezredese, a Horthy-hadseregről szóló tanulmányában. Egyetlen hónap alatt 16 fő szakács vesztesége volt egyetlen zászlóaljnak! Az átmeneti fellobbanást tehát bármikor követheti egy teljes letörés.

Délután megjelenik a 20. hadosztály harcálláspontján, Masztyugino községben, a IV. hadtest parancsnoka, vitéz Heszlényi József altábornagy, és megelégedését fejezve ki, közli vitéz Vasváry Frigyes ezredessel, hadosztályparancsnokkal, hogy 18 órától kezdve a hadosztály a szomszédos III. hadtest kötelékébe tartozik. Ez az intézkedés megosztotta a hadtest erejét, s ahelyett hogy a pihentebb 20. hadosztállyal, különösen pedig az egri 14. ezreddel számolhatott volna, azt egy olyan hadtesthez osztotta be, mely később - bár ezt Heszlényi akkor még nem tudta - a németek közvetlen rendelkezése alá került, s így elszakadt a 2. magyar hadseregtől. Másfelől viszont az is igaz, hogy ha a szovjet támadás észak-északnyugat felé kanyarodik, akkor helyesebb, ha a 20. hadosztály a tőle északra fekvő III. hadtest természetes védelmeként, a III. hadtest parancsnokának intézkedései szerint cselekszik.

De nem is ez a fontos. Hanem az, hogy a Cramer-hadtest még mindig nincs bevetve, a rés pedig Urivnál már óriási.

Délután egy óra felé Vécsey alezredes csapataitól harcálláspontja felé tart, mikor látja, hogy az már romokban van. Telitalálat érte, körös-körül katonák holtteste. Feltűnik egy körülbelül százfőnyi szovjet csapat. „Állva, csípőből tüzelnek”, állapítja meg szinte reflexszerűen az alezredes, és ő is tüzel. Néhányat elfognak, a többi visszavonul. A foglyokat hátrakísérik. „Szomorúan állapítom meg, hogy teljesen körül vagyunk zárva. Erősen töprengve bandukoltam vissza a Bondor-harcálláspont felé. Ha maradunk, lőszerünk nincsen, agyonvernek ezek a muszkák... Egy része az itt levő, körülbelül 800-1000 embernek és a megmaradt nehézfegyvereknek még megmenthető. De ha én élve maradok, mivel parancs nélkül mentem vissza: hadbíróság elé állítanak. Mit csináljak? Igen nehéz az elhatározás, az I. zászlóalj állásaiban még egy muszka sincsen. Lőszerük azonban puszkánként már csak 5-10 töltény. Véres veszteség körülbelül 20 százalék. Elhatároztam, hogy a szürkület beállta után kitörök. A sebesülteket hozni kell.” Vécsey tehát hiába védekezett egyelőre eredményesen, bekerítették; ki kell törnie.

Lassan besötétedik. 16 óra 30 perckor Vécsey alezredes feltűzeti a szuronyokat. „Szuronyt szegezz! Előre!” Véres kézitusa. Közelharc. Mínusz 35 fok. A kitörés sikerül. A 36. ezred egyelőre biztonságban van Gornij faluban. Itt értesül arról az ezredparancsnok, hogy a hadosztályparancsnok elküldte a kitörési parancsot - a rádióösszeköttetés megszakadt -, de a hírvívő elesett, és a parancs nem jutott el a rendeltetési helyére. Szabó vezérőrnagy gratulál. De mi lesz holnap?

A hadosztálynak tartaléka nincsen. A megsárgult iratok között egy jellemző parancsra bukkantunk: 13-án 22 órakor vitéz Varga Antal főhadnagy menetszázada a kiképzőtáborból induljon el az arcvonalba. Felszerelésük: *30 puska!*

A hadsereg parancsnoka tisztában van a helyzettel. Megállapítják, hogy az urivi hídfőben öt különféle szovjet hadosztály harcol. „Azzal számolok, hogy az ellenség a támadást nagy erővel fogja folytatni, és éppen ezért a tegnap lefektetett benyomásom és javaslatom változatlan. Meg kell állapítanom, hogy sem a tegnap esti kérésem, sem a ma délelőtti, sem a jelenlegi nem kapta meg az öt megillető döntést. Így időt veszünk, és majd harccal kell eljutni oda, ahol ellenséges behatás nélkül csoportosulhattunk volna. Félős, hogy a sok huzavonával és félmegoldással az ellenség javára dolgozunk.”

Jány tábornok tehát még mindig nem kapta meg az engedélyt, hogy a hozzá beosztott tartalékot bevethesse. A 2. hadsereg 7. és 20. hadosztálya korszerűtlen eszközökkel, magára hagyatottan védekezik: míg a szovjet támadó csapatokat 13-án már mintegy száz harckocsi támogatja, addig a veszélyeztetett térségben egyetlen magyar harckocsi fel nem bukkant, egyetlen repülő meg nem jelent, Szabó vezérőrnagy türelmetlenül sürgette a repülő-támadást: nem kapta meg. A Wehrmacht főparancsnokságának naplójában egy szó sem esik a 2. magyar hadseregről. Ugyanakkor Jány tárgyilagosan leszögezi:

Amit én vártam, bekövetkezett. Az ellenség Urivnál óriási túlerővel támadott, és a megszálló csapatokat kétnapos harcban, tiszteletet érdemlő küzdelem után felmorzsolta. A csapatok úgy harcoltak - a német 429. gyalogezred vezénylő parancsnokának nézete szerint -, hogy minden dicséretre méltók voltak... Az ellentámadás végrehajtásához összegyülekező részeket megdermeszti a jeges hó, a 32 fokos hideg, ellenálló képességük túl csekély, azonkívül semmiféle fegyverrel nem rendelkeznek. Ki kell emelnem, hogy a csapatok mindent megtesznek, amire képesek. A parancsnokok és csapatok végsőig kitartanak, azonban a fentiek miatt számolni kell azzal, hogy gyors és hatékony segítség nélkül egyik hadosztályt a másik után felgöngyölik és felmorzsolják.”

Vissza fogunk még térni Jánynak ezekre az elismerő szavaira. Tehát ő maga ismerte el két nap csatái után, hogy katonái helytálltak. „Minden dicséretre méltók voltak.”

De itt el kell tűnődnünk egy pillanatig.

Szép, szép a helytállás. De miért? Minek az érdekében? S kiknek a helytállása? A tisztké-e? Vagy a halálraítélteké, akik ezek szerint a maguk és hazájuk érdekei ellen harcoltak? Vajon nem ugyanolyan nyájszellem-e ez, mint egy fejvesztetten menekülő horda szelleme? Vajon nem élesztgetjük-e akaratlanul is az ősi magyar katonai erények mítoszának oly könnyen és oly felelőtlenül lángra lobbanó parazsát?

Tekintsük át a helyzetet tárgyilagosan.

Annyi bizonyos, hogy az Urivnál védekező magyar csapatok a szó katonai értelmében *szakmailag* igyekeztek helytállni. Nem menekültek rögtön pánikszerűen, nem voltak „gyávák”, akik miatt a németek állítólag oly keményen tartott keleti frontja időnek előtte összeomlott. Tagadjuk ezt le, fogadjuk el a lassan immár közhellyé váló nézetet, mely szerint az arcvonal órák alatt összeomlott? De hiszen nem így volt. S ha nem így volt, hanem másképpen, úgy,

mint azt az imént ismertettük, akkor ezzel a ténnyel számolnunk kell. S vajon kompromittálja-e ez a tény a magyar népet, a Donhoz kihajszolt magyar katonát? Miért kompromittálná? Nem szabad összetévesztenünk a háborút cinikusan kezdeményező uralkodó osztályt egy hadsereg legénységével. Mit tudtak ezek a katonák az ellenségről? Mit tudtak a Szovjetunióról? Indulatot, gyűlöletet bizonyosan nem éreztek, erről vannak hiteles nyilatkozatok, éppen az emiatt kesergő parancsnokok tollából. Úgy érezték, hogy valamilyen homályos, magasabb kormányzati célból áldozatot kívánnak tőlük, s ez az áldozat az, hogy egy ismeretlen, messzi földön kell mostoha körülmények között létezniük. Igen, létezniük, mert a hadsereg két-harmada januárig nem vett részt nagyobb ütközetben, tehát nagy csatákban nem forgott. S ebből következik egy másik dolog. Valószínű, hogy az „oroszló” katonáról az első világháborús emlékek és szájhagyományok alapján alakult ki egy sematikus kép. Eszerint jámbor, béketűrő, nem szívesen harcoló, bár ha tűzbe jön, kemény ellenfélről van szó. Miért alakult ki ez a kép? Mert az első világháború orosz katonája éppen olyan kelletlenül ment a csatába, mint a második világháború magyar katonája. Ugyanez az „emberanyag” viszont abban a pillanatban, amint saját érdekeiért, a forradalomért harcolt, győzhetetlen hőssé tudott válni. Mint ahogyan a magyar hadifoglyok is azzá váltak, amikor a Vörös Hadsereg oldalán indultak harcba. Megint azt mutatja ez, hogy nincsen gyáva vagy bátor „emberanyag”, hanem helyzetek és osztályérdekek vannak. A veszélyhelyzet kialakulásának első pillanataiban tehát a 2. hadsereg katonái egy első világháborús emlékek alapján bennük élő ellenfél megjelenését várták - és jött ehelyett egy kiválóan fegyelmezett, szakszerűen kiképzett, ismeretlen, tehát szinte csodás erejű fegyverekkel felszerelt harcos házigazda, aki elemi felháborodással támadt a szülőföldjére betolakodó jövevényekre, s akinek még az időjárás is baráti szövetségese volt.

Mit tett a haragos házigazda érkezésének első pillanataiban a jövevény, aki biztosan tudta, hogy nincs itt keresnivalója, de aki másfajta támadót várt?

Amikor az emberre löni kezdenek, s élete veszélybe kerül, politikai tünődésekre és helyzet-elemzésekre nemigen jut idő. Arra sem, hogy felismerje: jogosan lönek rá. Védekezni kezd, s védekezve működésbe lépnek a legősibb katonai - vagy ha úgy tetszik: vadásztulajdonságok. Ez a védekezés lehet azonnal pánikszerű, ügyetlen, ijedt, kapkodó, tehát az emberre, önmagára nézve veszélyes és káros, vagyis rossz; és lehet a lehetőségeket felismerő és kihasználó, értelmes, megfontolt, sikeres. Ezek a magyar katonák az első napon ott Urivnál a szónak az utóbbi értelmében reagáltak a veszélyhelyzetre, tehát nem bizonyultak alábbvaló katonáknak a többinél, mint ahogyan a szovjet parancsnokság is arra figyelmeztette támadásra készülő katonáit, hogy a magyarok kemény ellenfelek. A parancsnokok és az uralkodó osztály felelősségét csökkentenénk, ha az egy napos véres csatában kitartó katonákat gyáva megfutással vádolnánk, s így fölmentenénk a Horthy-rendszert a felelősség alól, hogy igazságtalan támadó háborúba, ráadásul ostobán, fegyver, lőszer és ruházat nélkül hajszoltak százezreket a halálba. Ezek az emberek megfagytak és elvéreztek és meghaltak és megsebesültek és szenvedtek és megőrültek és hóvakságot kaptak és éhen haltak, és kihunyó tudatuk utolsó értelmes fellobbanásával hazagondoltak, igen, a hazájukra, amiről tudták, bizonyosan tudták, hogy nem a Donnál kell megvédeni: de ha már egyszer mégis ott kellett meghalniuk, és sok vad s madár gyomra lett koporsója feláldozott testüknek, akkor legalább egy könnyet ejtsünk értük.

Ennyit a legénységről. S a tiszték? Annyi volt közöttük a valóban gyáva, ijedt, sunyító, s ami a legrosszabb: a rábizott embereket cserbenhagyó, rosszul kiképzett, felkészületlen és rossz vezető, hogy megint csak a tárgyilagosságnak tartozunk azzal, hogy leírjuk azok nevét, akik igyekeztek - saját életüket nem kímélve - hűek maradni ahhoz az eszményhez, amiről mi ma tudjuk ugyan, hogy hamis eszmény volt, de amiben ők hittek, s ami számukra szent volt. Miért tagadjuk, hogy voltak ilyen tiszték is? Nincs szándékomban emléküket hamis dicsfényvel bevonni, és hőskökké avatni őket. Tudjuk, hogy az igazi hős az lett volna, aki a rábizott emberekkel együtt megtagadja a harcot, és fegyverét a német ellen fordítja; hogy az volt - és

szép számmal akadtak ilyenek -, akinek volt erkölcsi ereje a fogságban antifasiszta harcra jelentkezni, és életét adni egy új Magyarországért - szólani fogunk róluk is -, de ez megint nem ok arra, hogy a tényeket letagadjuk. Miért volnánk mi alábbvalóak a németeknél? „Azok igen, azok katonák” - mondogatják ma is sokan, még olyanok is, akik gyűlölik a fasizmust. Holott pontosan csak és annyira voltak katonák, mint a magyarok: látni fogjuk, hogy a pánik-jelenségek egy-egy ütközet harmadik napján törvényszerűen náluk is felléptek; legfeljebb a fegyverzetük volt jobb. Amikor tehát krónikáshűséggel számolok be a dolgokról, nem egy hamis hőskultuszt szeretnék sandán élesztgetni, hanem inkább: egy másfajta hamis hőskultuszt akarok végleg lejárítani: nevezetesen azt, hogy „a német, az igen, ha kegyetlen is, de katona” - míg viszont a magyar, na igen...

Egyszóval: éppen hogy nem hiszek a mítoszokban. Nincsen felsőbb- és nincsen alsóbbrendű nép. Emberek vannak, és a viselkedésüket meghatározó körülmények. Mint ahogy abban a legendában sem hiszek, hogy a magyar nép szolgálalkúbben hajlongott volna a németek előtt, mint más leigázottaik.

Hiszek viszont abban, hogy uralkodó osztályunk nagyobb mértékben volt felelős a haza sorsáért, és hitványabban, kormányzásra alkalmatlanabban viselkedett, mint amennyire az saját osztályérdekei alapján is elvárható lett volna. Korábban, egy másik könyvemmel kapcsolatban bölcs bírálók már megróttak, hogy nagyobb erkölcsi felelősséget hárítok az 1526 utáni eszterdők magyar nemességére, mint amekkorát az akkori Európa uralkodó osztályainak ismeretében egy ilyen nemességtől elvárni lehetett volna, s mint ami a tények és a helyzet ismeretében reális; most mégis megismétlem ezt a gondolatomat és meggyőződésemet: a magyar uralkodó osztály erkölcsileg és politikailag rosszabban vizsgázott, mint vizsgázhatott volna, s ha ezt a körülmények okoskodó és óvatoskodó mérlegelésével úgy kenjük el, hogy egy borzalmas és máig őszintén fel nem tárt katonai vereséget egy pánikszerűen megfutott hadsereg fogunk: akkor a tudatosan halálba küldött vértanúk emlékét gyalázzuk meg, és a bűnösök felelősséget csökkentjük.

Második tétel: Scsucsjé

Január 14-én, csütörtökön kora reggel Jány vezérezredes hadseregének legveszélyeztetettebb pontjára repült: a 7. hadosztálytól északra védekező 20. hadosztályhoz. Személyesen óhajtotta ellenőrizni a hadműveleteket. A 7. hadosztályon már nem lehetett segíteni; az csütörtökre harcképtelenné vált. Visszavonulási parancsot kapott; a megmaradt részeknek Urivtól nyugatra, 35 kilométerre, a Potudany folyó partján elterülő Repjevka községben kellett gyülekezniük. Az észak felé kanyarodott szovjet támadás most a 20. hadosztályt fenyegette. A szovjet csapatok már a hátukba kerültek. A 20. hadosztály legdélibb ezrede, a 23. felmorzsolódott. Hogy miért hamarabb, mint a 4. vagy mint a 35. ezred? Mert nem onnan érte őket a támadás, amerről a védelmet kiépítették, hanem oldalról. A betörési helyre átvontatott páncéltörő ágyúk nem működtek; Várnagy Károly őrnagy, zászlóaljparancsnok jelenti: „Láttam olyan páncéltörő ágyút, amelyet csak szalmával alája rakott tűzzel lehetett annyira felmelegíteni, hogy egy fél óráig tüzelhessen.” Ugyanakkor a szovjet fegyverek kifogástalanul működtek. László János ezredes, ezredparancsnok még Jány odaérkezése előtt, éjjel fél kettőkor jelentette Vasváry hadosztályparancsnoknak, hogy ezredét bekerítették, a további ellenállás lehetetlen. Így mire Jány a helyszínre ért, csak a 14. ezredet találta érintetlenül a 20. hadosztályból, mely ekkorra már a III. hadtesthez tartozott. Az egri ezred Sztorozsevoje községnél harcolt elkeseredetten; a III. hadtest parancsnoka elhatározta, hogy átcsoportosítja erőit, ezért 15 órakor elrendelte az egész 20. hadosztály visszavonulását.

Addigra azonban a 20. hadosztály harcai eltörpültek egy másik esemény mellett.

Míg Jány hadseregének e pillanatig legveszélyeztetettebb pontját ellenőrizte: addig a 14. ezredtől légvonalban ötven kilométerre, a valóságban a kanyargó folyó miatt sokkal messzebb, a VII. hadtest 12. hadosztályának körletében, a scsucsjei hídfőnél újabb szovjet támadás indult meg.

Nagyszerűen kihasznált időpont. Pontosan két nap telt el az urivi áttörés óta. A magyar parancsnokság minden figyelme a IV. hadtestre összpontosul. Az idő változatlanul hideg. A szovjet hadvezetőség újabb meglepetést tartogat: hatalmas erővel támad a scsucsjei hídfőnél, ráadásul más módszerekkel, igen erős harcokcsitámogatással. És az időpont! A Scsucsje előtt védő 48. gyalogezredet éppen ezen a napon január 14-én kellett volna felváltani. Mindenki hazakészült. Mindenki úgy érezte, vége a szenvedésnek, vége a frontszolgálatnak. Vár az otthon, vár a szülőföld. És akkor jön ez a támadás! Nem is kétséges, hogy a szovjet felderítés kifogástalanul működött.

A 12. hadosztály helyzete kedvezőtlenebb volt, mint a hetediké. Lapozzuk fel az elhelyezkedését leíró hadműveleti parancsot:

„A 18. gy.e. és a 48. gy.e. frontszakasza. Nyikolszkij közelében a magasabb szintű perem közvetlenül a Don folyó partjához simul. A meredek, lejtős perem általánosságban e területre is jellemző, a vízmosásos felárkolásokkal. Nyikolszkijtól K-re 100-200 m között váltakozik. Helyenként szigetet képez. A bal parton nagy kiterjedésű erdők. A folyó közelében levő magas partok jó védelmi lehetőséget nyújtanak. Jól kiépített úthálózat nincs. Nyikolszkij falutól K-re Scsucsje és Presznaja felé a terület felszínét csak vízmosásos árkok teszik változatossá. Scsucsje mellett, a Don jobb partján szovjet hídfő. A hídfőállás területén sűrű, lombos erdők. A frontvonal magasabb szintű területen húzódik. Kiépített út nincs.”

Vegyük még ehhez Lészay Ferenc ezredes, ezredparancsnok véleményét: „A védőkörletben volt olyan hely, ahol egy kilométer hosszúságban nem volt semmi.”

Ráadásul ez a hadosztály és ez az ezred volt a leginkább leromlott állapotban. A legénység már decemberben kimerült volt, „sokan haltak meg végelgyengülésben” - (Lészay) -, és sok volt közöttük a fegyenc, a közönséges bűnöző, akiknek szabadságot ígértek, amiért a frontra jelentkeztek. Érsek Albert alezredes, zászlóaljparancsnok jelentette:

„A fegyenceknek a csapathoz való beosztása nem érte el a kívánt célt, mert az egyszerű és becsületesen küzdő honvédek a saját értékük lerombolását látták ebben az intézkedésben.”
Vagyis: megértették, hogy ők is éppen úgy halálra vannak ítélve, mint a fegyencek...

Birkás Endre kisregénye jut eszünkbe, az „Elfelejtett emberek”:

„A Don felől torkolattüzek csaptak fel a csillagtalán, komor égbe... A szerelvény elején fegyencek rakodtak... Ott volt a híres hitvesgyilkos, aki állítólag az osztrák Alpokban selyemkendővel megfojtotta feleségét, aztán lehajította a holttestet egy szakadékba, hogy a baleset látszatát keltse. A húszas évek végén hónapokig írtak róla az újságok. Régi ismerős volt a rakodón. Szemüveges, papos arcával, okos tekintetével kitűnt társai közül. Modorán, beszédén érezni lehetett, hogy nem akárki... - Két évem van még, kérem - mondta mosolyogva -, akkor aztán majd bebizonyítom, hogy ártatlanul ítélték el. Nem hagyom annyiban. - Hangja nyugodt, fölényes, nem érezni rajta, hogy tisztelt beszél.”

És éppen itt, Scsucsjénél vetette be a Voronyezsi Front parancsnoksága a 3. harcokcsi-hadsereget! „A 3. harcokcsi-hadsereg és a 18. lövészadosztály január 14-én kezdte meg a támadást... A szovjet csapatok január 14-én estig mind a három irányban áttörték az ellenség védelmét” - írják a már idézett szovjet hadtörténelmi munka szerzői.

Hajnali 5 óra 40 perckor kezdődött a tüzérségi előkészítés; tartott egy órán át, hat óra negyvenig. Háromnegyed hétkor az állások előtt 80 méterre harckocsik tűntek fel. „Saját páncélnyelő fegyvereim a saját védővonal mögött 1-2 km távolságra voltak felállítva, tüzüket tehát csak akkor tudták megkezdeni, amikor az ellenséges harckocsik a saját védővonalat jóval túlhaladták” - jelenti Lészay ezredes. A harckocsik mögött jött a gyalogság. Három kilométer szélességben vonulnak a harckocsik, vonul a támadó gyalogság. Nem is rohamoz; vonul. „Az orosz gyalogság keskeny, mély oszlopokban mozgott előre, az egyes emberek távközök nélkül, teljesen felzárkózva, tisztjeikkel az élen” - írja elképedten a székesfehérvári 48. gyalogezred parancsnoka. Félelmetes látvány. És a harckocsik! Ennyi harckocsit támadásban magyar katona még sohasem látott. Kitért a harckocsipánik. Grigorij Csuhráj „Ballada a katonáról” című filmjének nyitó képsoraiban ragyogó művészi megfogalmazását adta a harckocsi lenyűgöző-bénító hatásának; a csak puskával rendelkező katona úgy érzi, ismeretlen és legyőzhetetlen hatalom tör felé, és szét fogja taposni; csak nagyon keveseknek jut ilyenkor eszébe, hogy a harckocsi önmagában éppen a gyalogos számára nem nagy veszély, s ha közel engedjük, a lánctalpai közé vágott kézigránáttal is legyőzhető. Röviden: 7 órakor a 3. szovjet harckocsi-hadsereg tankjai és a 18. szovjet lövészhadosztály katonái elérték a 48. ezred védőkörletét. Perceken belül áttörték. Az I. zászlóalj (parancsnok: Lakatos százados) és a II. zászlóalj (parancsnok: Hegedűs százados) megsemmisült. A III. zászlóalj sikeresen védekezik. Elkeseredett, kilátástalan harc. Horvay Gyula alezredes, zászlóaljparancsnok 7 óra 45 perckor jelenti, hogy a további harc kilátástalan. Visszavonulási parancsot kér. Lészay ezredes büszkén írja harctudósításába: „Ezt a leghatározottabban megtiltottam.” Kilenc órakor, emberfeletti küzdelem után Horvay alezredes ismét jelenti, hogy a további vérontás fölösleges és értelmetlen. Az ezredparancsnok, aki jobbnak látta nem előremenni a csapataihoz, most sem tud jobbat, mint nemet mondani. Horvay alezredes erre az ilyenkor szokásos katonahalált választja: rohamot vezényel, és tíz órakor elesik. A halott alezredes nyolc hónappal később a Magyar Érdemrend Tisztikeresztjét kapta „jutalmul”, a hadiszalagon a kardokkal. A 48. ezredet azonban megsemmisítették.

Lészay ezredes másnap reggel kettőszáz főt számlált össze: ennyien maradtak. A hazatérése előtt álló ezred sokkal gyengébben harcolt, mint a soproni; az elsöprő erejű támadás pánikot váltott ki a csapatoknál: „Zanyi hadnagy, aki a község keleti oldalának északi részén volt védőállásban, sírva jelentette nekem, hogy emberei megszöktek tőle, az állását tartani nem tudja” - közli mintegy vállrándítva Lészay ezredes a hadosztályparancsnokkal.

Valamivel sikeresebben védekezett a hadosztály másik ezrede, a 48-tól északra elhelyezkedő szekszárdi 18. gyalogezred, vitéz Matlár Árpád ezredes parancsnoksága alatt. Hegedűs István százados, a II. zászlóalj parancsnoka a tüzérségi előkészítés egy órája alatt megszámlolta a zászlóaljára eső lövéseket: körülbelül tíz sorozatvető, körülbelül négy közepes üteg és számos aknavető lőtte védőkörletét.

Az első hullám 7 óra 45 perckor érte el a 18. ezredet. „Ez a támadás fegyvereink elhárító tüzeiben megakadt.” - „Ezt követőleg megjelentek a harckocsik, és tűz alá vették nehézfegyvereinket.” Tíz óra tájban 17 harckocsi már ott áll a II. zászlóalj futóárkai felett. A védők moccani se tudnak.

Ezalatt a 18. ezred III. zászlóalja Mihajlovszkij község házcsoportjai mögött gyülekezett. Dancs Elemér őrnagy - megint csupán a tények kedvéért idézzük -, bár a falut már lőtte a vörös tüzérség, „az utca közepére menve egy rövid, komoly, harc előtti buzdító beszédet tartott”, és támadásra vezette alakulatát, 11 óra 55 perckor combján megsebesült; továbbment előre; 12 óra 05 perckor jobb alkarján sebesült meg; továbbnyomult előre, a szorongatott II. zászlóalj megsegítésére; ellentámadása sikerül, 400 foglyot ejt, ezeket hátrakísérteti. Ő maga addigra már sebesülten fekszik. Később értesült róla, hogy a németek - valószínűleg a 12.

hadosztály mögött állomásozó Cramer-hadtest 168. német hadosztályának katonái - hátul géppuskával legyilkolták a foglyokat.

Egyik századparancsnoka, Sári József főhadnagy vezeti tovább az ellentámadást. A II. zászlóalj ki is szabadul, és déltájban megkezdheti a visszavonulást. Sári főhadnagy azonban szintén megsebesül, és sebesülten fogságba esik. Mikor katonái ezt látják, rohamra mennek, és közelharcban kiszabadítják sebesült parancsnokukat. Így védekezik a szekszárdi 18. gyalogezred elkeseredett harcokban délután 16 óráig; ekkor parancsot kapnak a visszavonulásra.

Az utolsó pillanatig harcolva védekeztünk, és parancsra vonultunk vissza, állapítja meg elégedetten Pásztor Béla főhadnagy, századparancsnok.

Pásztor főhadnagy - jegyezzük meg a nevét - eltöpreng a német szövetségesek furcsa „barátságán”...

Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy 14-én estére a 12. hadosztály megsemmisült. Vitéz Solymossy Ulászló vezérőrnagy rezignáltan írja, hogy „a kora délutáni órákban a 12. könnyű hadosztály arcvonala már teljes szélességben fel volt borítva... az egész tüzéség elpusztult; oly tartalék, mely az ellenséget negyedóránál huzamosabb ideig feltartóztathatta volna, már nem állott rendelkezésünkre. Ebben a helyzetben távbeszélőn megkérdeztem a hadtestparancsnokságot, hogy kívánja-e ilyen körülmények között a hadosztályparancsnok harcálláspontjának további fenntartását, mert ez esetben a hadosztályparancsnokság legkésőbb egy-két órán belül vagy elpusztul, vagy fogságba kerül, anélkül hogy bármily szereplésével a helyzetet lényegesen befolyásolhatná. A hadtestparancsnok úr - (Legeza János vezérőrnagy) - nyomban a hadosztályparancsnokság visszavétele mellett döntött, s hozzájárult ahhoz, hogy harcálláspontomat Petrovskajáról Krutyecbe tegyem át.” E roppant körülményes mondatok megfogalmazása alighanem tovább tartott, mint maga a visszavonulás; Solymossy vezérőrnagy mindenesetre percekben belül távozott, s „a keletkezett pánikban belesodródottunk egy megtébozódott tömegbe... és *csak két kilométeres futás után jutottunk lélegzethez*”. A 12. hadosztály parancsnoka tehát szalad, ahogy a lába bírja, ahogyan a katonái szaladnak, már akiknek sikerült visszavonulniok; csak hogy ezek a katonák az utolsó pillanatban veszélybe került hazamenetel reménye felé szaladnak, Solymossy tábornok pedig épp most jött onnan, ahová ők idestova kilenc hónap óta el sem juthattak. 19 órakor ér Solymossy Krutyecbe; itt németeket talál, innen is továbbszáguld, s egy svejki bolyongás kezdődik: valahogy mindig ott bukkan fel, ahol éppen pillanatnyilag csend van...

Január 14-én estére tehát két betörési helyen három magyar hadosztály megsemmisült: a 12., a 7. és a 20., vagyis a 2. hadsereg egyharmada. A tartalék, a már-már fantommá váló Cramer-hadtest még mindig nem mozdult meg. De még mindig maradt hat hadosztály, a hadsereg kétharmada; ezek egyelőre érintetlenek, sőt, fent északon, a kilencediknél még nem is sejtik, mi történt.

De ez csak a pillanatnyi helyzet. A felmorzsolat 20. hadosztály bal szomszédját ugyanis, a 6. hadosztályt, csütörtökön már annyira szorongatják az oldalát támadó szovjet erők, hogy a hadosztály harcálláspontja, Oszkino község estére körül van zárva. Így az egész III. hadtestet veszély fenyegeti. Ez a hadtest csütörtök estére tehát elszakadt a magyar hadseregtől: a IV., a VII. hadtest meg a hadseregparancsnokság közös tömbje és a III. hadtest között egyre szélesülő szakadék van, s ebben a Voronyezsi Front alakulatai parancsolnak.

Legegyszerűbb, ha térképünkön vonalzóval összekötjük *Gheorghiu-Dej* városát a tőle nyugatra, az Oszkol folyó partján elterülő *Csernyanka* városával: az így húzott vonaltól északra van a III. hadtest, délre pedig a 2. hadsereg többi része a csucsjei hídfővel és az ott tért nyerő szovjet harckocsi-hadsereggel.

Mit tehet ebben a helyzetben a hadseregparancsnok? Sürgeti a Cramer-hadtestet, s végre meg is kapja: 14-én este a „B” hadseregcsoport közli Jányval, hogy a Führer hozzájárult a tartalék hadtest bevetéséhez. De mit ér ez most már! Az engedélynek semmi gyakorlati haszna, hiszen a Cramer-hadtest a csucsjei betörésnél éppen ma felmorzsolta 12. hadosztály mögött áll, vagyis most már akár tetszik, akár nem, harcolnia kell, de erre nem Jány utasítja, hanem a Vörös Hadsereg kényszeríti.

Így hát az egyetlen parancs, amit Jány vezérezredes ma kiadhat, az, hogy az állásukból kivetett csapatok húzódjanak a községekbe; „minden más megoldás tömeges fagyásokhoz vezet”. Ez az intézkedés fontos elhatározást sejtet: a hadsereg parancsnoka talán elhatározta, hogy egész seregét visszavonja és újrendezi. Fölöslegesnek látja az agyonfagyott, kimerült csapatok további harcra kényszerítését. Nem biztos azonban, hogy Weichs bárónak is ez a véleménye. A Wehrmacht főparancsnokságának naplója, mely ezen a napon emlékezik meg először a magyar hadseregről, két mondatot szán a témának, jelezve, hogy Keitel tábornagy egyelőre nem tulajdonít különös jelentőséget a dolognak: „A 2. magyar hadseregnél az ellenség tovább tágította a betörés helyét. Az ellenintézkedések kudarcot vallottak, s így az ellenség Sztorozsevojétól nyugati irányban 20 kilométert nyomult előre.”

Ennél csak az otthoni magyar sajtó derülátóbb. „A magyar csapatok a Don mentén támadó ellenséget visszaverték, és annak súlyos veszteségeket okoztak” - olvashatjuk a Pesti Hírlap 1943. január 13-i számának első lapján; a 15-i, csütörtöki szám pedig elégedetten közli, hogy „Voronyezstől délre összeomlottak a magyar és német állások ellen megkísérelt szovjet támadások”. Nincs tehát semmi baj. A hivatalába siető előfizető nyugodtan lapozhat tovább, s nemsokára elmerülhet 1943 januárjának igazi pesti szenzációjában: január 14-én este Kőbányán egy ismeretlen, kucsmás, zekés férfi meggyilkolt egy kalandos életű, alkoholista táncosnőt; szétdarabolt testét gyakorlatozó katonák fedezték fel a hó alatt. Végre valami izgalom: megtalálják-e a gyilkost?

A tábornok

„Jány vezérezredes úr intézkedjék most már szabadon, mert itt a magyar hadsereg sorsáról van szó.”

*Hermann von Witzleben vezérőrnagy,
német összekötő törzsparancsnok.
1941. január 15.*

1943. január 15-én reggel 9 óra 20 perckor Jány Gusztáv hadseregpáncsnok telefonon felhívta katonai elöljáróját, Maximilian Freiherr von Weichs vezérezredesét, a „B” hadseregcsoport parancsnokát. A mintegy húszperces beszélgetés eldöntötte a 2. magyar hadsereg további sorsát.

Nehéz éjszakája volt a magyar tábornoknak, mielőtt a tábori telefon kagylójához nyúlt.

Három nap alatt, kedden, szerdán és csütörtökön, a szovjet Voronyezsi Front két hadserege és egy hadteste két helyen áttörte a 2. magyar hadsereg Don menti hevenyészett védőállásait, felmorzsolta a hadsereg egyharmadát, kettévágta a hadsereget, elszakítva egymástól az északi és a déli részeket, és átkaroló mozdulattal bekeríteni igyekezett a Don partján álló hadosztályokat. A Vörös Hadsereg páncélosékei a hadseregpáncsnok törzsszállása felé közelednek. Tartalék nincs. S ha volna is: az 1. magyar páncéloshadosztály tankjai ilyen mély hóban, ekkora hidegben mozgásképtelenek. A repülődandár a hideg miatt légi támogatást adni nem tud, de különben sem alkalmas támadó gyalogság rendszeres zavarására. A katonák kimerültek, fegyverük, lőszerük és élelmük fogytán. Hiába áll még öt-hat hadosztály a Donnál, hiába védekezik akár halálmegvető bátorsággal, a csata sorsát már nem dönthetik el. Ezért a józan ész arra int, hogy a csapatokat vissza kell vonni. Idézzünk a hadseregpáncsnokság naplójából:

„A nap folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy:

- a) az eredeti arcvonal helyreállítására *nincs* remény;
- b) a jelenlegi helyzetben kitartani *nem lehet* (csapatok megrendültsége, rendkívüli hideg);
- c) a tervszerű visszavonulás már aligha lehetséges;
- d) a körülfátás esetén sem várhatjuk, hogy hosszabb ideig ki tudunk tartani, mert anyagilag erre nem vagyunk felkészülve.”

Tehát mi a teendő?

„Az ellenséges nyomásnak engednünk kell, igyekszünk leválni az ellenségtől.”

Világos beszéd. Annál is világosabb, mert ezen a napon, január 15-én reggel Weichs vezérezredes a III. hadtestet kivette Jány parancsnoksága alól, és a 2. német hadseregnek rendelte alá. Ezzel Jány serege két hadtestre olvadt. A III. hadtest sorsába többé nem avatkozhat: a 2. magyar hadsereg egyharmada német parancsnokságnak van kiszolgáltatva. A III. hadtest további sorsa Jány Gusztáv és törzse előtt még sokáig ismeretlen marad. El kell tehát dönteni, hogy mi történjék a még megmaradt százhusz-százötvenezer emberrel. Jánynak tudnia kell, hogy a magyar nemzet és a magyar történelem előtt felel ezekért az emberekért. Katonai-szakmai szempontból - úgy vélhette - lelkiismerete tiszta: a támadást várta, a hiányok pótlását kérte, a felváltást sürgette, helyzetmegítélése helyes volt, a tartalék bevetését időben kérte, nem rajta múltott, hogy ezt a tartalékot nem kapta meg.

Kétségtelen, hogy a hadsereg védelmi elhelyezkedése és egyáltalán: a folyamvédelem gondolata egy 50-60 méter széles, gázlókkal sűrűn tűzdelt folyó mentén hibás volt; de az is kétségtelen, hogy ezt a védelmi módszert nem ő választotta, és fellépett alkalmazása ellen. (Vitéz Kontz Sándor vezérkari százados már 1942 júliusában felhívta a hadseregparancsnok figyelmét a doni védőállás veszélyeire: „Az ellenség a könnyen képzett hídfőből komoly támadást indíthat a fő ellenállási vonal ellen, mely megfosztva a folyóakadálytól, a nagy kiterjedés és gyöngye erők mellett mindenütt átszakítható lesz.”)

Most még nagyon sok lehetősége lenne. A védelem hivatásos katonák számára sosem vagy csak ritkán jelenti az elfoglalt vonalakban való makacs kitartást, a minden centiméter területért vívott küzdelmet. A rugalmas védelem igen gyakran nagy területingadozásokat is lehetővé tesz, anélkül hogy a rugalmasan védekező fél veszítene, amint erre éppen e háborúból kitűnő példa Moszkva bravúros szovjet védelme. Mint már láttuk, a magyar harcászati szabályzat egyenest elő is írta a rugalmas védelmet, vagy ahogyan Szombathelyi vezérezredes elnevezte: a kitérő védelmet. Jány tehát egy jó tartalékkal - amit, mint láttuk, végül is nem kapott meg - talán elérhetett volna bizonyos eredményeket. Csakhogy a rugalmas védekezésre Jánynak nincs módja; tiltja a főherri parancs, s tiltja saját fővezérsége is. „Csak meghalni lehet, hátrálni nem.” Jány azonban már eddig is hátrált, több alakulatnak maga adott parancsot a visszavonulásra. Talán ismeri magyar előjárója, Szombathelyi vezérezredes nézetét, hogy tudniillik a németek a háborút elvesztették, és nekünk, magyaroknak ennek értelmében kell óvatosan lavíroznunk. De ha ismeri is, a cinikusan továbbított Führerbefehl mégiscsak köti Jány kezét; így hát nincs más hátra, Weichs báróhoz kell fordulnia. Ez annál is fontosabb, mert a III. hadtestnek a 2. német hadsereg alá rendelése azt a fenyegető veszélyt vetíti előre, hogy újabb vereségek esetén a magyar parancsnokot megfosztják a saját serege feletti gyakorlati hatalomtól. Azt pedig Jány hiúsági okokból nem tűrhette. Igaz ugyan, mondhatnánk, hogy ha ez egy cinikusan halálra ítélt sereg, miért küzdene érte Jány? Ha humánus megfontolásai nem is lehettek volna ennek a magyar tábornoknak, akkor is: ezt a sereget bízták rá, ehhez kötődött az ő sorsa is. Valószínűleg; azt is világosan látja, hogy seregének veresége nem elszigetelt jelenség. Sztálingrád sorsa meg van pecsételve; a jobb szomszéd olasz hadsereget tönkrevették; a szovjet hadvezetés kimeríthetetlennek tűnő tartalékokkal rendelkezik; kétségtelen, hogy 1943 a további szovjet győzelmek éve lesz. Hogy ennek politikailag milyen következményei lesznek, nem Jányra tartozik; hogy a háború hol, hogyan, milyen feltételekkel és kinek a győzelmével ér majd véget, pillanatnyilag nem fontos. Egyelőre kétségtelen, hogy a szovjet hadsereg lendületesen, nagy erőkkel és sikeresen fog előrenyomulni; talán Kurszkig, talán Harkovig.

Jány, mint Horthy katonapolitikai elveinek rendíthetetlen híve, azért van itt a Don mentén, hogy a háborúban véráldozattal is részt véve, a magyar kormányzat jogot szerezzen egy majdani német győzelem esetén arra, hogy a zsákmányból részt kérhessen. Fontos továbbá azt is szem előtt tartanunk, hogy Jány hivatásos katona. A hivatásos katonának eleme a háború. Egy hadsereg vezetése szakmailag érdekes feladat számára; a harci tapasztalatok pedig a magyar királyi hadsereg további fejlesztése szempontjából szerinte felbecsülhetetlenek. Csakhogy most éppen a dolog katonai-szakmai oldalával van baj: nincs több feladat. A 2. hadsereg küldetése befejeződött. Vereséget szenvedett, abba kell hagyni. A hivatásos katona - bár, mint mondtuk, eleme a háború - furcsa módon nem lehet híve a fölösleges vérontásnak. A szakmai „becsület” megkövetelné, hogy a jó hadvezér felismerje, mikor kell egy hadjáratot befejezni. Melyik az a pillanat, amikor tovább küzdeni dilettantizmus.

Annál is inkább, mert a Harcászati Szabályzat (Budapest, 1938. I. 15-16.) a következőt írta elő: „Ha az események a feladatot túlhaladták... akkor a parancsnok öntevékenyen, de a magasabb szempontok figyelembevételével, feladata szellemében, legjobb belátása szerint cselekedjék... Minél magasabb fokú valamely parancsnok, annál inkább egyedül biztos

támpontja a feladata és saját akarata... Kétes esetekben a merészebb elhatározás a jobb... az eredeti elhatározáshoz való merev ragaszkodás hiba.”

Maga Jány Gusztáv is így vélekedett, mert még mint vezérkari ezredes és a Ludovika Akadémia parancsnoka, 1933. december 15-én *A Honvédtiszt hivatása* címen ezt írta a *Ludovikás Leventé*-ben: „Aki meg van győződve elhatározása helyességéről, annak minden eszközzel végre is kell hajtania azt... Ha azt látja a parancsnok, hogy a vett parancs végre nem hajtható a helyzet és a viszonyok változása miatt, éppen tudása és akaratereje vezesse arra, hogy öntevékenyen, felelősséget szívesen vállalva cselekedjék, mert a tétlenség, a mindig új parancs várása bűn, ami életbe kerül.”

Csak hogy úgy egyszerűen mégsem mehet haza a seregével. Újabb feladatokra kellene felkészülnie. Jány azonban végeredményben azt sem tudja, hogy magasabb elgondolások szerint seregének mi a feladata. Ha egyszer a doni védővonalat áttörték, mi az az újabb pont, amelyet védenie kell? S ha ezt nem tudja, miért ontson fölöslegesen magyar vért? Mit tegyen?

Most bosszulja meg magát az a furcsa helyzet, hogy a magyar hadseregnek nem volt közvetlen alárendeltségi kapcsolata az otthoni fővezérséggel, hogy nem volt magyar összekötő törzs a német főhadiszálláson, s hogy ezt a feladatot a berlini magyar katonai attaséra bízták.

Jány felettese tehát a „B” hadseregcsoport parancsnoka, egy magyarokat amúgy sem kedvelő német generális. Éppen most fog ő a magyarokkal bajlódni, mikor a Führer Sztálingrád miatt tajtékszik, és az egész Oberkommando Erwin Rommel tábornok tuniszi vereségein bánkodik. Maradjanak csak a magyarok ott, ahol vannak: pusztá jelenlétük még fegyvertelenül is fékezi a szovjet előnyomulás lendületét, s időt hagy az újabb védelmi vonal előkészítésére.

A magyar tábornok tehát felhívja telefonon felettesét. Igyekszik tömören beszélni, igyekszik jól érvelni. Először jelenti, hogy a csucsjei áttörés és a tartalék bevetésének késlekedése válságos helyzetbe hozta a 2. hadsereget. „A zsák elrekesztése már nemigen lesz lehetséges... és az ellentámadásnak sem lesz nagy sikere.” Most már Cramer ellentámadása sem fog nagy eredményt elérni.

Aztán szemrehányást tesz, amiért a „B” hadseregcsoport nem tájékoztatja őt. Vagyis Weichs nem méltatja őt arra, hogy az egész arcvonal állásáról rendszeresen felvilágosítsa, pedig ezek alapján Jány esetleg másképp dönthetne. Jány nem tudhatta, hogy Weichs őt azért nem tájékoztatja, mert egy Führerbefehl ezt is megtiltotta. 1942. június 19-én a szovjet légvédelem lelőtte Reichel őrnagynak, a 23. német páncélosadosztály hadműveleti osztálya főnökének repülőgépét, és így a szovjet elhárítás megszerezte az 1942-es német nyári támadó hadműveletek terveit, a végrehajtási utasításokat, térképeket és parancsokat. Az őrnagy és a pilóta holttestét megtalálták ugyan a német felderítők, de az iratokat nem. Hitler tombolt: a hadosztály parancsnokát és vezérkari főnökét - ártatlanul - haditörvényszék elé állíttatta, elítélte, és elrendelte, hogy ezentúl egyetlen parancsnokot sem szabad tájékoztatni a szomszédos alakulatok feladatairól. Wilhelm Adam vezérőrnagy szavaival: „Ezt a parancsot olyan mereven teljesítették, hogy ez rendkívül megnehezítette a koordinált hadvezetést.” Jány végül rátér fő mondandójára: a további kitartásnak nincs értelme, a csapatokat vissza kellene vonni. Jány tart tőle, hogy még a saját csapataitól is el fogják vágni. Annál is inkább, mert úgy látszik, a Cramer-hadtest továbbra sem engedelmeskedik Jánynak, meg a saját feje után, s mikor ezt Jány Weichsszel közli, az ismét a főhadiszállásra hivatkozik. „Erre a választ sürgősen kellene megtudnom, hogy a hadseregem jobbszárnya fedezve legyen.”

Weichs pontos válaszát nem ismerjük, de valószínűleg fenyegetőzni kezdett, és hallani sem akart a visszavonulásról. Valamivel zsarolhatta a magyar tábornokot, mert az a beszélgetés végén kurtán kijelentette, hogy „ha meg kell halnunk, akkor meghalunk” - de ő maga is helyén marad, és személyében sem vonul vissza. Ez viszont Jánynak volt - azaz: lehetett

volna - ügyes zsaroló fogása, mert a német főhadiszállás egyáltalán nem örült volna annak, hogy ha egy magyar tábornok szovjet fogságba kerül, s ott, ki tudja, mit nyilatkozik német szövetségeseiről. Jány tehát kijelentette, hogy ő egy tapodtat sem mozdul Alekszejevkából. Erre Weichs vezérezredes kurtán közölte: megparancsolom, hogy ön helyezze át harcálláspontját *Novij Oszkolba*, Alekszejevkától 60 kilométerre nyugatra. Tehát pontosan olyan messzire, amennyire Alekszejevka volt a Dontól. Jány azt válaszolta, hogy ezt még megfontolja. Így végződött a telefonbeszélgetés. A 2. magyar hadsereg visszavételének ügye függőben maradt. Jány voltaképpen semmit sem intézett el. Nem is nagyon intézhetett, hiszen egy telefonbeszélgetést a magasabb rangú tiszt irányít; Jány végül is előljárójával beszélt.

De mivel zsarolta Weichs vezérezredes Jány Gusztávot?

Csak sejtjük. De talán jól sejtjük, ha a magyarázatot a hadseregnapló egyik bejegyzésében véljük megtalálni:

„Mi lennénk a keleti arcvonal jobbszárnyának visszavételében a bűnbakok. Még száz év múlva is erről írna a német sajtó.”

Weichs tehát valószínűleg azzal fenyegette meg Jányt, hogy az amúgy is bekövetkező általános visszavonulásért a magyar hadsereget fogja felelőssé tenni. Méghozzá „a történelem színe előtt”.

Azt persze Weichs is jól tudta, hogy a kitartásnak semmi értelme. Ezért vagy ő hozta kerülő úton - összekötő tábornoka útján - Jány tudomására, vagy - s ez egyáltalán nem lehetetlen - ismerve a Witzleben család Hitler-ellenességét, maga Witzleben vezérőrnagy tanácsolta Jánynak saját kezdeményezéséből, hogy döntsön Jány Weichstől függetlenül mint szuverén magyar vezető.

Alig tette le ugyanis Jány a kagylót, máris jelentkezett Hermann von Witzleben tábornok, német összekötő törzsparancsnok, és először telefonon (9 óra 45 perckor), majd 12 órakor személyesen sürgette Jány törzsének áttelepülését „egyelőre Bugyonnijba”, majd *Novij Oszkolba*. Jány hajthatatlan maradt. Elhatározta, hogy bekerítetteti magát. Erre Witzleben hosszabb beszélgetést kért. Ez a beszélgetés 12 óra 10 perc és 12 óra 50 perc között folyt le.

Ne töprengjünk most azon, vajon Witzleben a „B” hadseregcsoport parancsára tette-e javaslatait Jánynak vagy saját kezdeményezéséből; a lényeg, hogy Jánynak egy német tábornok - nagybátyja egy év és öt hónap múlva vaskampón fog vonaglni, amiért egy Hitler-ellenes katonai szervezkedés élére állt - rágta a szájába azokat az érveket, amelyek alapján hadseregét, a rábizott százötvenezer embert visszavonhatta volna. Witzleben tehát ezt mondta:

„Javasolom, hogy a hadseregpáncsnok úr döntsön ebben, mint szuverén magyar vezető, a »B« hadseregcsoport válaszána megkérdezése nélkül.”

Vitéz Kovács Gyula vezérőrnagy, hadsereg-vezérkari főnök erre közbeszólt:

- Nem tudom javasolni; mi lennénk a keleti arcvonal jobbszárnyának visszavételében a bűnbakok. Még száz év múlva is erről írna a német sajtó.

Mire Witzleben megismételte, amit mondott:

- Újból csak azt tudom javasolni, hogy Jány vezérezredes úr intézkedjék most már szabadon, mert itt a magyar hadsereg sorsáról van szó.

Valóban ezt kellett volna tenni. Ez volt az egyetlen út. S ezt nem mi mondjuk, ma, huszonöt év távlatából, ezt egy német tábornok tanácsolta egy magyar tábornoknak.

Könyvem tartalmát megismerve, Witzleben tábornok egy 1973. november 27-i levelében megerősítette ennek a beszélgetésnek a hitelét: „Von Weichs magától nem adhatott vissza-

vonulási parancsot a második hadseregnek, mert ez számára azonnal a haditörvényszéket jelentette volna, de bensőleg ő is éppen úgy egyetértett személyes magatartással, mint vezérkari főnöke. Így von Sodenstern tábornok személyesen jelentette ki nekem, hogy a magyarok bekerítettését ostobaságnak tartja. Ez (a kijelentés) is meghatározta Jányval szembeni magatartásomat. Végül is fölötte nem volt Hitlernek ítélkezési joga, úgyszólván neki (Jányynak) semmi baja sem esett volna. Csak én forogtam felfüggesztésemig életveszélyben.”

Witzleben vezérőrnagy, aki az 1944. július 20-i Hitler-ellenes összeesküvésért kivégzett tábornagy unokaöccse, és akit szintén letartóztattak, azt is kifejti, hogy a 2. magyar hadsereg parancsnokságának helyzetmegítélését a németekénél jobbnak tartotta, és sajnálkozását fejezi ki, hogy „Jány vezérezredes kezdettől fogva gyanakvással tekintett rá”. (Gosztonyi Péter: *Német tanúvallomás a 2. magyar hadsereg doni történetéhez*, Új látóhatár, 1974/5)

Újabb lelkiismereti konfliktus.

Az első lépés - Weichs báró felhívása telefonon - kudarcot vallott. Az egyetlen konkrétum, amit megtudott: hogy ő, a hadsereg parancsnoka, személyében vonuljon vissza. Még a Cramer-hadtest ügye is újból bizonytalanná vált. Jányynak most már feltétlenül rá kellett jönnie, de legalábbis gyanút kellett fognia, hogy csapatait és őt magát valóban bűnbakká teszik; de nem azért, mert vissza akar vonulni, hanem mert serege - német beállításban - gyáván megfutott. És ha még csak bűnbakká tennék! De egyre valószínűbb, hogy ezeket a fegyvertelenné vált, összefagyott embereket élő gátnak fogják a németek felhasználni saját visszavonulásukkor. S az minden pillanatban megkezdődhet.

Weichs vezérezredes telefonja tehát erkölcsileg felmentette Jányyt az alól, hogy továbbra is a „B” hadseregcsoport intézkedéseit várja. A szolgálati utat betartotta; most jelentkezhette a magyar fővezérségnél.

És akkor újabb fordulat: egy német tábornok megfogalmazza a saját gondolatait, és arra ösztönzi: cselekedjék belátása szerint. „Itt a magyar hadsereg sorsáról van szó.”

Ha valaha, hát most ütött a döntés órája. Felmérhetetlen jelentőségű lépéseket tehetett volna Jányy ebben a pillanatban. Visszavonhatta volna seregét; fogságba eshetett volna; zsarolhatta volna őket; vagy - ha egyéniségéhez ez közelebb áll - eleshetett volna becsülettel, a döntést egy ilyen tipikus katona-öngyilkossággal másokra hárítva, ha már egyszer maga nem tudott a problémákkal megbirkózni.

De itt figyelmeztetnünk kell magunkat: nem várunk-e túl sokat ettől a tábornoktól, nem a mából a múltba nézve adunk-e neki utólag bölcs tanácsokat?

Jányy Gusztáv 1943-ban hatvanéves. 1905 óta hivatásos tiszt. A budapesti Ludovika után a vezérkari tisztek hadiakadémiáját is a Monarchiában végezte, Bécsben. Az első világháború idején már a vezérkarnál szolgál. Megcsontosodott, reakciós, öreg katona. Külsőre igen jól tartja magát. Az ilyen ember, ahogyan mondani szokás, nem ugorhatja át a saját árnyékát. A fegyelmet önmagával szemben is, másokkal szemben is feltétlenül megköveteli. Számára a közvetlen katonai feladatok körén túl nemigen létezett a világ. Talán ezért nem jöhetett szóba nála semmiféle „rebellis” megoldás. Amit a szolgálati út megenged és előír, azt ő megtette: jelentett, figyelmeztetett, kért, követelt, összeveszett a német vezérkarral, úgy, hogy Hitler Horthynál leváltását kívánta. Mit tegyen még? Ám ne a mából legyünk bölcsesek a múltat ítélve; nézzük meg Jányy kortársait: mit tettek azok a Jányéhoz hasonló körülmények között?

Stomm Marcell gróf, vezérőrnagy, a magára hagyott III. hadtest parancsnoka legalább feloszlatta hadtestét, és megtagadta a német tábornok újabb, értelmetlen magyar véráldozatokat követelő parancsát.

Jány utóda, a 2. hadsereg 1944-es parancsnoka, vitéz Veress Lajos vezérezredes az erdélyi védelmi csatában szembefordult a németekkel, saját helyettese feljelentette, a nyilasok elfogták. (Későbbi magatartása nem ide tartozik; bennünket most a németekkel való szembefordulás lehetősége érdekel csupán.) Vitéz nagybaczoni Nagy Vilmos vezérezredes, honvédelmi miniszter, aki a fronton is meglátogatta Jány hadseregét, úgy-ahogy szembeszegült a szélső-jobboldali törekvéseknek, elérte, hogy újabb harcosalakulat nem került ki a frontra, ha óvatosan is, szembeszállt a németekkel; 1944-ben elfogták, bebörtönözték. Bár egy reakciós politikai rendszer meggyőződéses híve volt, vállalta a náci börtönt.

Nem csekély azoknak a magyar tábornokoknak a száma, akiket 1945-ben német koncentrációs táborokból szabadítottak ki. Kiss János altábornagyot és a magyar katonai ellenállás többi hőseit nem is említjük, mert ők a háború kezdete óta opozícióban voltak, s nem tartoztak a Jány-féle háborús bűnös tábornoki karhoz. De azért nem árt, ha eszünkbe juttatjuk: a felszabadult Magyarország első miniszterelnöke is egy hadseregparancsnok volt: vitéz Dálnoki Miklós Béla vezérezredes, az 1. hadsereg parancsnoka.

Választhatott volna tehát Jány Gusztáv is hasonló utat. Nem is szólva a politikai vezetésről; nem is szólva arról, hogy miért nem tette meg Horthy Miklós kormányzó ugyanazt, amit a román fasiszta államfő, Antonescu tábornok, aki a román csapatok súlyos, 1943. januári vereségeit látva, személyesen repült Hitler főhadiszállására katonáinak túlzott bevetése miatt, és ott akkora botrányt csapott, hogy a Wehrmacht főparancsnokságának naplója nem győzi följegyezni panaszait: „Er bestehe deshalb darauf, die ganze Wahrheit zu erkennen, statt sich auf Grund falscher Bewertungen Illusionen hinzugeben” - olvashatjuk az említett dokumentumban január 25-i dátummal. Magyarul: Ragaszkodik a teljes igazság feltárásához, ahelyett hogy téves helyzetmegítélések alapján illúziókba ringatjuk magunkat. Egyszóval: Jány Gusztáv mást is tehetett volna, mint amit tett. Ugyanis végeredményben semmit sem tett.

Mert mégiscsak itt van Szombathelyi vezérezredesnek, a magyar honvédség legfőbb katonai parancsnokának kijelentése: „Hol marad a magyar megoldás akkor, ha minden erőnket eleve ennek a százszázalékos német győzelemnek a kivívására bedobjuk és feláldozzuk.” Ha Jány Gusztáv 1943. január 15-én ezekre a szavakra is gondol: kiolvashatta volna belőlük bármilyen tettének igazolását.

Mit tegyen hát?

Képtelen volt dönteni. Néhány órás habozás és környezetének állandó türelmetlen sürgetése után parancsot adott a Novij Oszkolba való áttelepülésre. Ez a látszólag jelentéktelen kis lépés minden további tettét meghatározta. Bűnét - sok tízezer ember feláldozását - tovább súlyosbította.

Engedelmeskedett Weichs vezérezredesnek; végleg elszakadt csapataitól; az erőtlen, fegyvertelen, agyonfagyott ezredek egyre rosszabbul fognak harcolni, a visszavonulás visszaözléssé fog változni, a felbomlás egyre gyorsabb és egyre feltartóztathatatlanabb lesz; Jány Gusztáv pedig ott duzzog sértődötten és rosszkedvűen Novij Oszkol-i törzsszállásán, gyakorlatilag minden hatáskörtől megfosztva, és szégyenében, dühében végzetes parancsát fogalmazza.

A rugalmas ütközés elve

„Az a benyomásom, hogy a hadsereg feladata a német egységek biztosítása. Ha fegyver nincs, az élő tömeg szerepeljen sebességcsökkentő ütközőként.”

*Vitéz Jány Gusztáv vezérezredes,
hadseregpáncsnok.
1943. február 9.*

Érdemes-e egyáltalán folytatni ezt a krónikát? Mi történhet még? Mi várhat még erre a hadseregre?

Ha az első fejezethez visszalapozunk, olyan világos minden: kiküldtek kétszázezer embert a frontra meghalni, hogy halálukból a kormány a németektől kedvezményeket csikarhasson ki. Azték emberáldozat. Moloch-szertartás felnőttekkel. Haldoklásuk már megkezdődött; nézzük végig, hogy az eleven áldozat szíve mikor szűnik meg dobogni?

Végig kell néznünk.

Könnyebb és egyszerűbb lenne már most a végkövetkeztetéshez jutni: a Vörös Hadsereg elsöprő rohamra áttörte a rosszul felfegyverzett, rosszul táplált katonák rosszul erődített vonalát, s ezek a katonák az életösztön fellángolásában kétnapos elkeseredett küzdelmet vívtak, aztán megfutottak. „Feladatukat” így is teljesítették; mert amint azt a IV. hadtest páncsnoka, vitéz Heszlényi József altábornagy tömören leszögezte: „Tartalék híján védeni nem lehet, legfeljebb ideig-óráig elhárítani.”

A végkövetkeztetésig mégsem ilyen egyszerű az út. Ezekre az emberekre még szerep vár, mielőtt meghalhatnak. Még feladatuk van: egy „érdekes kísérlet” alanyai lesznek. Képezhet-e jelentős akadályt az eleven emberi tömeg a huszadik század korszerű hadviselésében? Csökkentheti-e tankok előnyomulási sebességét a fegyvertelen emberi test? Annyit máris elárulhatunk: „a kísérlet” fényesen bevált. A rugalmas ütközés elve igazolást nyert: egy egész német hadseregcsoporthoz vonult vissza sikeresen, fegyverzetét, felszerelését megmentve, csupán mert a 2. magyar hadsereg eleven ütközőként szerepelt köztük és az üldöző ellenség között. Miközben a hivatalos Németország Sztálingrádot siratja, a „B” hadseregcsoporthoz ünnepel: Weichs bárót a Führer február másodikán jutalmul tábornaggyá léptette elő.

Maga Jány még nem sejtje, hogy seregének valóban csak ez és semmi más a feladata. A január tizenötödiki veszteséges játszma után megpróbál a klasszikus játékszabályok szerint hadvezérhez méltóan viselkedni: tizenhatodikán a frontra repül, s ott is a Cramer-tartalék hadtesthez. Személyesen ellenőrzi, vajon kitartásra kárhoztatott seregét valóban energikusan védi-e a nagy nehezen megszerzett német tartalék.

Szükséges is ez a személyes ellenőrzés. A helyzet válságos. A tönkrevért 7. hadosztály részei használhatatlanok: apatikusan vánszorognak a havas országúton északnyugat felé. „Voltak, akik az útszélen elfáradva leültek, és így fagytak meg.” - „Embereim annyira ki voltak merülve, hogy a lelövélssel való fenyegetésre azt válaszolták: jobb, ha le tetszik löni, legalább nem kell tovább szenvednünk, de menni nem tudunk.” A visszavonulók között tántorog a hóban Sáfáry László is, akiről kevesen tudják bajtársai közül, hogy tisztjelölt lehetne, és ki se kellett volna kerülnie a frontra, hiszen tanárnak jár a karpaszomány. Ő mégis közlegényként vonult be. Még kevesebben tudják, hogy Sáfáry költő; jó költő. Mintha saját sorsát sejtette volna meg a harmincas években Munkácson kiadott verseiben:

*Nemsokára hiába jön a segítség,
Az éhes farkasok is hiába jönnek nemsokára.
Csak egy-két szurony csörren itt már
És száraz köhögés felel
Félig a földek alól.*

„A legénység egy része levágta a ráfagyott bakancsot a lábáról, és pokrócdarabokba göngyölte be véres húscsapatokban lógó lábait.” Ilyen és hasonló harctudósítások érkeznek be a magasabb parancsnokságokra január 16-án. A IV. hadtestnek egyetlen hadosztálya tart még ki: a vitéz Hollósy-Kuthy László vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló 13. hadosztály. Kisebb elhárító harcokban véd az 1942 nyarán oly véres harcokban megszerzett Korotojak előtt, a Don partján; tizenhatodikán kilenc órakor kapja az első, nagyarányú szovjet rohamot. A kecskeméti 7. gyalogezred ezredparancsnoka megsebesül, négy zászlóaljparancsnok elesik, már-már ez a hadosztály is elpusztul, amikor a hadtestparancsnok elrendeli visszavételét, nehogy ez az addig intakt hadosztály elvérezzék. Másnap, 17-én már a Don partjától 15 kilométerre levő *Osztrogozsszk* városát védi a 7. és 31. ezred; azt a várost, mely mint fontos vasúti központ a szovjet támadás főcélja.

Nem sokkal jobb a helyzet a VII. hadtestnél sem: három hadosztálya közül kettőt szétverték, a Scsucsjénél megtámadott 12. hadosztály emberei egymás hegyén-hátán rohannak hátra - a hadosztály parancsnokával, vitéz Solymossy Ulászlóval szinte versenyt futva -, miután a 43. ezred parancsnokát bekerítették, a 12.-kel szomszédos 19. hadosztályt pedig az általunk gyakran emlegetett Lóskay ezredes igyekszik ráncba szedni a Don partján elterülő Marki községben. Csak a legdélibb, a 23. hadosztály körlete nyugodt; de ők is Scsucsjéhez küldték erejük egy részét segíteni, jobbszárnyukat pedig a szomszéd olaszok visszavonulásának látványa nyugtalanítja.

Így fest a VII. hadtest, mely a Führernek egyszeriben olyan fontos lett: „A 23. és 19. hadosztály állásait a Führer döntése szerint minden körülmények között az utolsó emberig tartani kell” - közli 16-án 19.55-kor a „B” hadseregcsoport Jányval. De miért? Hiszen a 23. hadosztály jobbszárnya lassanként fedezetlenné válik; Vargyassi Gyula vezérőrnagy rezignáltan jegyzi naplójába, hogy „azt a határozott benyomást nyertem, hogy az előljáró német vezetés valamiről minket nem tájékoztatott, és szándékát velünk még csak nem is ismertette. A magyar erők feláldozásának sejtése ötlött fel bennem.”

Mire alapozza Vargyassi e furcsa benyomását? „A hadosztály tüzérparancsnoka jelenti: az 51. gyalogezreddel összeköttetésben levő olasz állomás közli: ők kikapcsolnak és visszavonulnak.” - „A németek minden előzetes bejelentés nélkül robbantják a vasútvonalat, raktár-őrségeink majdnem megsemmisültek. Ez nyilvánvalóan területfeladási szándékot árul el. A különös az, hogy parancsnokságunkat minderről nem tájékoztatták.”

AZ elvágott III. hadtestet kivéve - melynek sorsáról Jányék semmit sem tudnak - mindössze két bevethető hadosztálya maradt a 2. hadseregnek: a 13. - ez útban van Osztrogozsszk felé - és a helyén balsejtelmek között kitartó 23. Jány, akárcsak 14-én a 20. hadosztályhoz, a legfenyegetettebb szakaszra repült: a 19. hadosztályhoz, a Don partján elterülő Marki községbe. Mögöttük áll ugrásra készen s immár a szovjet csapatoktól fenyegetve a rejtélyes Cramer-hadtest; ezt akarja Jány személyes fellépésével bevetésre ösztönözni. Nem sok sikerrel. Saját páncéloshadosztályának parancsnoka, vitéz Horváth Ferenc vezérőrnagy, aki, mint tudjuk, a Cramer-hadtesthez van beosztva, közli vele sajnálkozva: Cramer tábornok nem engedélyezte, hogy Jány parancsa értelmében csapást mérjen páncélosaival az ellenségre, „mert rá még nehéz feladat vár”.

Jány ezután a Cramer-hadtest egy német egységéhez, a 26. hadosztályhoz repült. „Az egész hadosztályból csak egy zászlóalj volt bevetve, ez is csak félszívvel, a többi a nyert benyomás szerint már elvonuláshoz csoportosul.”

Ilyen élmények hatására még egy birkatürelmű parancsnokot is elhagyott volna a béketűrés. Jány is dühbe gurult. „Cramer tábornok parancsom ellenében cselekedett, úgy látszik, már külön utasítása volt a »B« hadseregcsoporthól.”

Fogta magát, és a VII. hadtesthez repült át. Elhatározta, hogy nem teketóriázik tovább, visszavonja egész hadseregét, jelesül a Führer által annyira fontosnak tartott VII. hadtestet. Ami sok, az sok. A VII. hadtest parancsnokától, Legeza János vezérőrnagytól értesül a 23. hadosztály furcsa benyomásairól: a szomszéd olasz hadtest kétséget kizárólag visszavonul. S erre, amint azt a hadseregparancsnokság naplója leszögezi, a „B” hadseregcsoporthól nem kapott engedélyt. 12 óra 30 perc. Még minden jóra fordulhat. Elég volt az értelmetlen vérontásból. Ha már az olaszok is... Jány utasítja Legeza vezérőrnagyot, hogy „a visszavételre szellemileg készüljön fel”, és a 19. hadosztály havon fekvő csapatai húzódjanak éjszakára nyugodtan a községbe, nehogy mindenki megfagyjon, „hisz az éjjel mínusz 42 fok hideg volt”.

Jány Gusztáv elégedetten tért vissza törzsszállására. A tegnapi kínos és eredménytelen telefonbeszélgetéskor ugyan Weichs vezérezredes beléfojtotta a szuszt, de ez már a múlté. Nem habozhat tovább, a helyzet napnál világosabb.

De alig tér vissza törzséhez, máris elfogják a kétségek. Figyeljük, milyen érdekes ingadozás ez. Amint visszatér környezetéhez, meginog. Kovács Gyula, Kozár Elemér és még ki tudja, hány törzstiszt huhog körülötte, nyíltan és burkoltan fenyegeti, idegesíti. Megint a bűnbak-elmélettel hozakodnak elő: „Úgy látszik, minket akarnak parancsszegésbe behajtani. Most, amikor a német vezetés hibájából késő a visszavonulás elrendelése, azt a látszatot szeretnék kelteni, mintha helyesen vezettek volna. Emellett mégis mi lennénk a parancsszegők... de mi nem lehetünk parancsszegők, mert a Kormányzó Úr Öfömméltósága parancsára a Führer parancsát ilyen helyzetben is teljesíteni kell.”

A ravasz Kovács, úgy látszik, tudja, hogy Jánynak ez a gyengéje. Ő, Kovács, már délelőtt, amikor Jány a csapatoknál volt, megbeszélte a berlini katonai attaséval, hogy mindenáron ki fognak tartani: „A döntés a Führer kezében van... *Tekintet nélkül a kilátásokra, ki kell tartanunk. Ennek a parancsnak eleget is fogunk tenni.*” Vitéz Kovácsnak nem fontos a magyar hadsereg, ő boldogan segédkezik az „érdekes kísérletben”, vajon a rugalmas ütközés elve érvényes-e a korszerű hadviselésben? Vitéz Kovácsnak csak a saját karrierje fontos, a Führer elismerése, mint ahogyan 1945 után Amerikában is csak az érdekelte, hogyan mosolyognak rá az USA tábornokai, s észreveszik-e egyáltalán?

De mindez semmivel nem csökkenti Jány felelősségét, nem kisebbíti bocsáthatatlan bűnét. Ő a parancsnok, neki kell döntenie. Már ez a huszonegyedik óra. Végül is Jány egy suta kompromisszumba egyezik bele, aminek semmi értelme: 18 óra 40-kor közli Weichsszel, hogy „ha ma estig nem kap más parancsot, ő visszavonja a VII. hadtestet, sőt, az 1. páncélos hadosztályt is”. Súlyos baklövés. Kérdezni tudni kell. Eddig még nyugodtan intézkedhetett volna saját hatáskörében, tekintve személyes tapasztalatát, hogy tudniillik a Cramer-hadtest nem engedelmeskedik neki; de most ő maga kérte a parancsot. Az pedig nem késik. 19 óra 55 perckor megérkezik a Führer döntése: az utolsó emberig kitartani. Jány azonnal felhívja Legeza vezérőrnagy hadtestparancsnokot, és kurtán közli vele:

„Felsőbb parancsra a 23. és 19. könnyű hadosztályoknak az utolsó emberig ki kell tartani! Egy lépést hátrajönni nem szabad. A legkíméletlenebb rendszabályokkal kell megakadályozni, hogy egy ember is hátrajöjjön. Csak meghalni lehet, de hátrálni nem! Köszönöm, végeztem. Isten veled.”

Az elképedt Legeza szóhoz sem tud jutni a meglepetéstől. Alig pár órája, hogy Jány neki személyesen rendelkezett a visszavonulásról, és most végsőkéig kitartani? Mi ez? Leteszi a kagylót, és öt perc töprengés után visszahívja Jányt: komolyan gondolja-e a parancsot? Nincs-e valami félreértés?

- Nincs - válaszolja kurtán Jány. - Az utolsó emberig ki kell tartani. - Íme, Horthy tábornokának valóságos arca.

„A hadtest feladata világos - jegyzi naplójába Legeza vezérőrnagy -, kitartani az utolsó emberig. A kérdés csak az, hogy kivel és hol.”

Vargyassi vezérőrnagy pedig, a 23. hadosztály parancsnoka nem tud másra gondolni, mint hogy „bizonyára a hadászati helyzet olyan, hogy ez a végsőkéig ellenállás lesz egy nagyobb művelet kiindulási pontja. A hadosztály körvédelemre rendezkedik be.” Bár azért furcsa, hogy „a német összekötő tiszt meglepődve fogadta a hírt”.

Este fél kilenc van. A napnak még nincs vége. Emlékezünk Witzleben német tábornokra? Szinte hihetetlen, de ismét fölkeresi Jányt. Elismétli tegnapi tanácsait. A magyar hadsereg sorsáról van szó, a vezéri főhadiszállás messze van, ebben a helyzetben mást nem lehet tenni, mint „handeln nach der Lage”. Vagyis: ahogy a helyzet parancsolja.

Jány eltöpreng. Most már talán nem is seregének a sorsa érdekli, hanem a német altábornaggal folytatott játszma. Mert játszma ez már, emberek itt nem számítanak, olyan ez, mint egy izgalmas társasjáték. Mivel kényszeríthetné Weichset a korábbi parancs megváltoztatására?

17-én hajnali két óra tíz perckor parancsot ad a Cramer-hadtestnek: „A vasútvonal mentén törjön előre, hogy a VII. hadtest balszárnyát fedezze.” Tehát: rendben van; ha a VII. hadtestnek ki kell tartania, ám pusztuljon a német hadtest is, fedezze a magyarok oldalát. Jány csele látszólag sikerült: húsz perc múlva jelentkezik Weichs generális, és szóban engedélyt ad Jánynak a VII. hadtest visszavételére.

Jány azonnal intézkedik. Néhány órával korábban kiadott parancsát visszavonja, és elrendeli a visszavonulást. Éppen az utolsó pillanatban, ha ugyan nem későn: a 23. hadosztály már be van kerítve. A néhány órás idővesztés katasztrofális. 17-én reggel 7 óra 30 perckor kezdi meg a 23. hadosztály a rendezett visszavonulást; délben már mind a két ezrede megütközik az éjszaka folyamán zavartalanul előrenyomult szovjet csapatokkal - hiszen az éjszakát a körvédelemre való berendezkedéssel töltötték el -, és Jugyino közelében az 51. gyalogezred megsemmisül. Még egy nagy bajt okozott ez az elfecsérelt éjszaka: a VII. hadtesttel az összeköttetés megszakadt. „A VII. hadtest helyzetéről a hadseregpáncsnokságnak semmilyen eszközzel sem sikerült tudomást szerezni.” És még csak a játszmát sem sikerült Jánynak megnyerni: a ravasz Weichs báró 18-án 17 óra 10 perckor írásban tiltakozik Jány visszavonulási parancsa ellen, letagadva a 17-i hajnali telefonbeszélgetést, s e távirattal igazolva magát a Führer előtt:

„Ma délután 17 órakor tájékoztattak, hogy a VII. magyar hadtest visszavételi parancsot kapott. Ismételten rá kell arra mutatnom, hogy a Führer parancsa, mely szerint minden egységnek a végsőkéig ki kell tartania, változatlanul érvényes. Kérem ennek szellemében intézkedni.”

A törzsszálláson kitör a pánik. Kovács Gyula egyik telefontól a másikhoz rohan. „Az ellentmondásokat a Heeresgruppe »B« nyelvi nehézségekre való hivatkozással akarja megmagyarázni.”

De most már mindegy. A visszavonulókat nem lehet megállítani. 17-én a 23. hadosztály egyetlen épen maradt ezrede, a 21., az olasz csapatokkal együtt menekülésszerűen vonul hátra. A magyar páncélos hadosztály füttyül a harcba sodródott Cramer-hadtestre, és Alekszejevkát védi, pár napja még a hadseregparancsnok törzsszállását, ahol sok még a magyar. A IV. hadtest megmaradt hadosztálya, a 13., még mindig körvédelemben van Osztrogozsszk városában. Régen túlfutottak rajta a szovjet páncélosok és gyorscsapatok. A visszavonulás útja számukra végleg el van vágva.

A 2. hadsereg vezérkarából egyetlen ember vonja le ennek a tragikus napnak a konzekvenciáit: Farkas Antal vezérkari alezredes, a VII. hadtest vezérkari főnökének helyettese. 17-én délután a Novij Oszkolba vezető úton föbe lőtte magát. Ő írta azt a harcászati kézikönyvet, melyben a folyamvédelemlről mindössze háromlapnyi szöveg szól.

Csak az otthon, csak a haza derűlátása rendíthetetlen. Ismét érvényesül az ősi magyar szokás: ami rossz, arról ne beszéljünk, akkor talán nem is létezik. A Pesti Hírlap január 16-i száma lelkesen közli: „A szovjet erők nagy lendülettel elindított támadásai a magyar és német csapatok ellenállása következtében ki sem bontakozhattak. A magyar arcvonalt egyetlen pontján betört ellenséges csapatokat már a támadás megkezdésének másodnapján megsemmisítették.”

S ha egyszer ilyen rózsás a helyzet, ne csodálkozzunk a Nemzeti Újság szintén január 6-i cikkén, egy katolikus tábori lelkész levelén se:

„A Potudanyra és a Donra ömlő szél ma titkokat mesél. Ráhajol a magyar őrszem, és hallgatja. Bölcsődal, otthoni tájak édes muzsikája, valami csodálatos varázslat szent éneke zsong benne, s amíg hallgatja, arca áhítatossá, nemessé szépül, aztán még keményebben fogja fegyverét. Rajtunk is fehér hóköpeny van, ahogy szétszéledünk az árkokban, de szívünkön az Isten csókját visszük... A rózsás kis istenkacsók megsimogatják ezeket itt és azokat otthon... a kicsi istenkéz férfikézzé nő, mely erős és nagy lesz, és ostort is fon, hogy a kufárokat kiűzze a templomából. S erejével a mi katonáink kezét is keménnyé teszi, s megáldja fegyvereinket győzelemmel.”

Milyen egyszerű is ez a háború! A Nemzeti Újságnak ugyanez a száma büszkén jelenti, hogy az otthon maradtak áldozatkészsége nem ismer határt: „Újabb tizenhatezer könyv indult a harctérre.” Verseng ezzel a hírrel a Magyar Katonaújság január 16-i száma, mely még az urivi támadásról sem tud, s egyetlen háborús híre, hogy „a gálofai csendőrőrs 11 darab Magyar Katonaújságot fizetett elő a front számára”.

Herczeg Ferenc a Pesti Hírlap vezércikkében az éppen ekkor lezajlott casablancai konferencián gúnyolódik: fölényes biztonsággal állítja, hogy a szovjet és angol-amerikai ellentétek annyira nyilvánvalóvá váltak, hogy nekünk, magyaroknak nincs félnivalónk. Ezért nem esik hát szó a doni hadseregről! Ezért vannak tele a lapok a január 16-án, szombaton leesett nagy óról, amit az „Oroszország felől érkező hideg légtömegek” hoztak Budapestre; „vidám síelők nagy tömege a Normafánál” - „rendkívüli utastorlódás a villamosokon” - „a szokatlan hideg miatt csőtörés a Nagykörúton”. Csupa békebeli hír.

Valóban *csak* ez lenne a haza, az otthon hangja?

Nemcsak ez. A Népszava, a Magyar Nemzet 17-i, vasárnapi száma már csupa nyugtalanság. Közlik a 38. magyar hadijelentést, mely végre mond valamit a doni katasztrófáról; ismerik a Kossuth Rádió 17-i adását, mely hírt közöl a 2. hadsereg harcairól; szorgalmasan bújják a

svájci lapok jelentéseit. „Nem is írhatjuk le, mit érzünk ezekben a pillanatokban” - írja a Magyar Nemzet cikkírója a hadijelentés végére. Sőt, még a támadás célját is helyesen sejtí meg: „Egy zürichi jelentés szerint a magyar arcvonal elleni szovjet támadásnak közvetlen célja annak a vasútvonalnak megszerzése, amely a magyar állások mögött húzódik dél felé.” A katolikus, ellenzéki Jelenkor pedig, Horváth Sándor dominikánus szerzetes, egyetemi tanár és Katona Jenő lapja, mintha Herczeg Ferenc fölényeskedésére válaszolna meglepő éleslátással: „A casablancai találkozó. - A kontinens valamilyen pontján történő zavaró partraszállás jelentőségében eltörpül az orosz vállalkozás mellett... Az orosz offenzíva keresztülhúzta az angolszász terveket.”

A lakosság is egyre nyugtalanabb. Levelek árasztják el a kormány hivatalait, a minisztériumokat; vádolnak és fenyegetnek; a napisajtó és a Magyar Katonaujság kénytelen foglalkozni a levéláradattal: „Magyar ember nem ír névtelen levelet.”

A VII. hadtest pedig menekül, mert ez már nem is visszavonulás; mintha felismerték volna, hogy a németek a rugalmas ütközés elve alapján élő tömegükkel akarják őket bevetni, száguldanak hátra, ahogyan erejükben futja, és ahogyan a hó engedi. Minél nagyobb azonban lendületük, a rugalmas ütközés elve annál hatásosabban érvényesül: nekiszaladnak az őket feltartóztató német alakulatoknak, magyar törzstisztek kivégző csoportjainak, és az üldöző szovjet hadsereg csapásait akaratlanul is ők fogják fel, valóban élő tömegükben. Jó képet fest erről vitéz Gáll Sándor alezredes, a 13. gyalogezred I. zászlóaljának parancsnoka, január 18-án. Ez az ezred - a 19. hadosztály kötelékében - elkeseredetten harcolt, parancsra vonult vissza, ezredparancsnoka elesett. Abban a pillanatban azonban, amint a legénység gyanút fogott, hogy ágyútölteléknek akarják felhasználni, menekült. „... 7 h-kor D-i irányból a műúton feltűnt 3 orosz harckocsi, melyeknek megjelenése - még a tüzelésének megkezdése előtt - ismét olyan pánikot idézett elő, hogy a fegyvereket eldobálták.

Itt már olyan tömegőrület tört ki, hogy azon úrrá lenni nem lehetett. Pár perc múlva feltűnt egy körülbelül zászlóaljnyi erejű felfejlődött ellenséges gyalogság is, mely ezen tömeget aknavetőtűz alá vette, és körülkerítését megkezdte. Hátulról is lövöldözés hallatszott. A körém csoportosult és fegyverét el nem dobált, 25-30 főből álló csoporttal a községen keresztül átvágtam magamat és a műutat igyekeztem elérni, hogy azon keresztül Ny-i irányba menekülhessek. A község elhagyása után azonban a harckocsik észrevettek, a tüzet valamennyi ezen kis csoportra irányította, és csaknem megsemmisítette. A műutat sértetlenül csak én és egy ismeretlen tizedes értük el, sebesülten pedig a segédtiszt, Szodoray Sándor főhadnagy és a 13/3. század parancsnoka, Rédey Sándor főhadnagy. Mindketten gránátzilánktól súlyosan sebesültek. A műutat szegélyező, majdnem 2 méter magas hótorlaszon átugorva ráugrottunk egy ellenséges szakaszra, amelyet a hótorlasz innenső oldaláról nem lehetett látni. Azonnal elvették géppisztolyainkat, a két súlyosan sebesült tisztet szánra rakták. Az oroszok az egész hadifogolytömeget, amely menetoszlopban legalább 2 és ½ kilométert tett ki, hátraszállították. A menet megkezdése után kb. 25 tisztet utasítottam arra, hogy a legelső alkalommal velem együtt törjenek ki, és szökjenek meg. Az összes tisztek - Szendrői Kovách Antal 24. gyalogezredbeli százados kivételével - ezt megtagadták, és rendfokozatukat sokan lefejtették. 3 órai menet után nevezett századossal és egy tizedessel egy, az úttól 150 méterre levő horhosba berohantunk, és onnan 2 napig az erdőkben bujdokolva Tatarinónál a 26. német hadosztályhoz csatlakoztunk...

v. Gáll alezredes
13. gy.e.pk.”

Tanulságos ez a részlet két további okból is. Először: kitűnő példája a harckocsi pániknak. Három harckocsi futamított meg egy zászlóaljat. Miért? Heszlényi hadtestparancsnok válaszol erre: „Feltűnő és váratlan volt az orosz harckocsiknak kedvezőtlen terepen, mély vonalakban,

mély hóban való mozgása, így az orosz harckocsik a terepet kihasználva, sokszor váratlan helyen bukkantak fel. Mi mindenütt főleg az előkészített utak mentén vártuk a támadásukat, és a mi páncélosaink ellentámadási irányait is csak az utak mentén, esetleg kevésbé behavazott hátakon vettük számításba.”

Emlékeztetjük az olvasót: az urivi áttörésnél még csak kismértékben támadott harckocsi, akkor is, mint azt a 35. ezred parancsnoka helyesen megjegyezte: gyalogságot kísérő lövegként. Két nap múlva azonban Scsucsjénél már egy egész harckocsi-hadsereget vetettek be. A Voronyezsi Front parancsnoksága gyors helyzetfelismerésének a következménye: a különben bátor magyar katonák úgy félnek a harckocsitól, hogy kísérő gyalogság nélküli támadó fegyverként is felhasználhatók ellenük.

A másik tanulság, hogy a legénység tömegei fel sem voltak fegyverezve. S itt eljutottunk Jány egyik kétségkívül legnagyobb személyes bűnéhez. Ezért ugyanis senki más nem vádolható, csakis ő. Ez pedig: a fegyvertelen gyalogság tömeges bevetése tartalékként. Őszintén szólva, a dolog kísértetiesen emlékeztet a németek már említett elvére. Nagy Vilmos honvédelmi minisztert idézzük:

„A legnagyobb hiba az volt, hogy éppen akkor kellett volna az eddig kint levő csapatok egy részét - tizenkét zászlóalj - felváltani. A felváltókat már októberben kiküldték ugyan a hadsereghez, de fegyver nélkül, mert a gyártás nem haladt olyan mértékben, hogy pótolni tudtuk volna azt a hiányt, mely a raktári készletekben keletkezett, azáltal, hogy a 2. hadsereget több puskával láttuk el. (A vonatlegénységet jobban fel kell szerelni.) Ezért a hadsereg-parancsnokság úgy intézkedett, hogy a kiküldött pótalakulatokat először a hadseregek háta mögött kiképzőtáborokban egyesítse, és ott még a keleti arcvonal különleges viszonyainak megfelelő kiképzést adott a csapatoknak. Hozzászoktatta őket az orosz viszonyokhoz. Legálábbis az volt a vélekedés, hogy a csapatokat hozzá tudják edzeni az orosz télhez. Nagy baj volt azonban az is, hogy jöllehet az orosz támadási előkészületekről már régebben érkeztek hírek, a felváltást a készülő támadás ellenére is elrendelték. Így az orosz támadás nemcsak az első vonalban levő zászlóaljakat sodorta el, hanem azokat is, amelyek a felváltásra összegyülekezve a vonalak mögött állottak. Lehet, hogy a hadsereg-parancsnokság úgy vélte: a felváltás helyett most már ezeket az erőket a veszteségek pótlására fogja felhasználni. *Bármilyen okoskodás is vezette a parancsnokságot, tagadhatatlan, hogy katasztrófális hiba volt fel nem fegyverzett alakulatokat a támadás tengelyében tartani, mert így egyszerre minden elveszett.*”

Csak találgathatunk: miért követte el Jány ezt a szörnyű bűnt? Mert hogy elkövette, az kétségtelen: jelentések tucatjai bizonyítják, hogy január 12-e és 15-e között fegyvertelen vagy csak néhány puskával felszerelt menetszázadok és zászlóaljak tucatjait irányította a front mögötti területekről a frontra. És most itt ismét egy szakmai mozzanatra kell az olvasó figyelmét felhívni. Ez az intézkedés ugyanis embertelenségétől függetlenül is hiba. Hiba azért, mert a fegyveres katonák közé keveredett fegyvertelenek hihetetlenül demoralizálóan hatnak. Megállapíthatatlan: ki dobta el a fegyverét, s ki az, akinek nem is volt? Emiatt a rendfenntartás is lehetetlenné válik. Le kell ugyanis szögeznünk, hogy abban a pillanatban, amikor egy visszavonulás pánikszerű visszaözlönléssé válik, a legénység érdekében az egyetlen helyes intézkedés a könyörtelenül erélyes rendfenntartás. Igen ám, de ha egyszer azt se lehet tudni, ki kicsoda, és hova tartozik, van-e fegyvere vagy nincs, és ha nincs, miért nincs, a rendcsinálás lehetetlen. És ez történt a 2. hadseregnél. Ez okozta azt az állapotot, ami Jány január 24-i végzetes parancsának megfogalmazását annyira befolyásolta, de amely állapotnak mégis maga Jány volt az oka. „A fegyvernélküliek felkoncolását be kellett szüntetni, végrehajtható nem volt, mert a tartalékoknak 80 százaléka puska nélkül került bevetésre” - jelenti Marányi Ede alezredes, a 4. számú rendészeti állomás parancsnoka Sztarij Oszkolból.

Mire gondolt vajon a hadseregparancsnok, amikor ezt a töméntelen fegyvertelen embert elindította a front felé? Csak egyféle magyarázat kívánkozik, de az is sántít: talán az első világháborús orosz támadási formát várta most is, nagy tömegek „gőzhenger”-szerű, súlyképzés nélküli frontális előrehömpölygését, amit egy másik embertömeg felfoghatott volna? Nem, ez mégse valószínű. Akkor hát abban bízott volna, hogy a németek kénytelen-kelletlen felfegyverzik az első vonalba kergetett fegyverteleneket, akik már október óta hiába várták a puskát a kiképzőtáborokban? Nem találjuk a választ. Valószínű, hogy Jány saját presztízisének érdekében intézkedett így: a már mindenképpen elveszett hadsereg nagy veszteségei a parancsnok elszántságát és a német szövetségesek iránti hűségét bizonyíthatta. De akárhogy is képzelte: parancsával a németek tervét szolgálta. Jány saját szavaival élve: „Ha fegyver nincs, az élő tömeg szerepeljen sebességsökkenő ütközőként.”

Hát ez az élő tömeg most szerepel, annyi kétségtelen. Szerepel és pusztul, valósággal hullik. A hátsó irányítóállomásokon pár ezer embert sikerült csak összegyűjteni a kétszázezerből. De ennyit is hogyan!

„A legénység étkeztetését azonnal beszüntettem... Legénység csak akkor kapott enni, ha ötvenes csoportokban, tiszti parancsnoksága alatt jelentek meg, a tiszti őket nyilvántartásba vette összes adataikkal. Négyfőnyi, csendőrökből álló és géppisztollyal felszerelt kivégző-részleg, mely állandóan kísért, szűkebb törzsemhez tartozott. A fegyelem és a rend helyreállítása érdekében, a zúllás további megakadályozása céljából úgy tisztekkel, mint legénységgel szemben ismételtelen meg nem engedett eszközökhöz kellett nyúlnom, illetve fegyverhasználathoz. Tiszti őrségek kiállítása is csak agyonlövétéssel sikerült” - dicsekszik a sokszor idézett Lóskay ezredes. Lóskay működése különben jó példa arra, hogy a személyes bátorság és a kegyetlen fegyvelmezés mennyire céltalan akkor, ha a csapat feladata nem világos, ha a végrehajtás lehetetlen, és nincsenek meg hozzá a megfelelő fegyverek. Lóskay ezredes a maga módján bátran és önmagát nem kímélve szervezte meg a védelmet a VII. hadtest I/a osztály parancsára a Scsucsjénél elvérzett 12. hadosztály, valamint a 19. és 23. hadosztály részeiből. Ő maga a 19. hadosztály szabadságon levő parancsnokát, vitéz Asztalossyt helyettesítette az áttörés napjáig; a parancsnokságot átadva, nem tért vissza a hadsereg-parancsnokságra, amint azt tehette volna, hanem a fronton maradt, és a legelső vonalban küzdött. Még január 17-én is a Don partján tartózkodott, a már említett Marki községben. Mikor azonban a 17-i visszavonulási parancsot megkapva csapatait hátravonta, erélyessége kegyetlenségbe csapott át. Ettől kezdve mást sem csinál, mint szűkebb „kivégzőrészlegével” hol ebben, hol abban a faluban bukkan fel, az ellenséggel soha meg nem ütközött, és mint egy kóválygó, bosszúálló hadisten, saját honfitársait mészárolta. Nézetünk szerint ez a fajta kóválygó rendcsináló egy cseppet sem különb a másik fajtánál, aki embereit cserbenhagyva, rémülten iszkol a veszedelem előtt, mint vitéz sztanagorai Solymossy Ulászló, akinek svejki kalandjai egy Hašek tollára lennének méltóak. Ez a Solymossy január 20-ig szétvert hadosztályát - (azt a bizonyos scsucsjei tizenkettediket) - keresve bolyongott eleinte körbe-körbe, majd a frontvonalától egyre távolodva, míg hogy, hogy nem, Novij Oszkolban, a biztonságot jelentő hadsereg-parancsnokságon föl nem bukkant. Eleinte viszontagságait mesélgette - „egy orosz járőr meglepett, és északnyugat felé szorított, a vad hajszának egész napos bolyongás lett a vége, bevánszorogtunk a legközelebbi házba, és ledőltünk” -, míg Jány rá nem dörrent. „Az volt a benyomásom, hogy teljesen félreértették tényleg fatális kerülőmet, melynek megtételére egyedül a gyorsabb beérkezés gondolata készített.” Mint mondtuk, nincs nagy különbség a két fajta között, annál is kevésbé, mert vitéz Lóskay Ferenc is - hogy, hogy nem! - Novij Oszkolban bukkant fel, ugyanazon a napon, amikor Solymossy, legfőljebb egy csomó kivégzett katona „trófeájával” a derékszóján. S véletlen-e, hogy ide fut be a IV. hadtest vezérkari főnöke, Nádas Lajos ezredes is - 1944-ben másik társával ő fogja elárulni az 1. hadsereg átállási szándékát a németeknek -, akit Jány ingerülten zavar vissza szolgálati helyére?

Egyes parancsnokok csapatukkal maradtak, ha eddig nem estek el, vagy fogságba nem kerültek. A többi menekül, hogy az „eleven tömeg” alig tudja utolérni; s hogy ebből a tragikus krónikából a másik szövetséges se hiányozhassék: huszadikán a 23. hadosztály eddig épen maradt 21. ezredét mint olasz utóvédet, mint egy olasz hadosztályt védelmező eleven tömeget veri szét az őket üldöző szovjet alakulat. „A 21. gyalogezred zömének az olasz erők utóvédeként való szerepeltetése és ellentámadásra való vezetése, mely a magyar részek csaknem teljes megsemmisülését idézte elő: főleg olasz érdekeknek kedvezett” - jelenti Vágó százados, zászlóaljparancsnok. Előfordult, hogy a zászlóalj legénysége olaszok által megszállt házba ment melegedni, ahonnan azonban az olaszok a magyarokat bajtársiatlanul kizavarták... egyiket megsebesítették, másikat agyonlőtték. Egy helyen pedig a zászlóalj legénysége által elfoglalt csúrt éjszaka a legénységre gyűjtötták, ahol körülbelül 25 fő égett benn, egy csomó pedig ruha és fegyver nélkül tudott csak kimenekülni.

És mégis: egy népszerű, tömegkiadású olasz történelemkönyv (*Ventesimo secolo. Storia del mondo contemporaneo*. Nuto Revelli szövege, 64. lap) ezt a valóságnak meg nem felelő állítást terjeszti: „A 2. magyar hadsereg, anélkül hogy az olaszokat erről értesítette volna, elhagyta a Dont és nyugat felé vonult... Csak a Julia, Cuneense, Vicenza, Tridentina hadosztályok tartották egyetlen hatalmas támaszpontként folyómenti állásaikat.”

Az eleven tömeg felhasználásának elmélete tehát „bevált”: a német és olasz hadvezetőség egyaránt hasznát látta.

És elveszett eddig, január huszadikáig, csak e két hadtestből nyolcvanezer ember.

Requiem aeternam dona eis, Domine

„A 2. magyar hadsereg elvesztette becsületét.”

*Vitéz Jány Gusztáv vezérezredes,
hadseregpáncsnok.
1943. január 24.*

A védelem utolsó szigetei

„Osztrogozsszk szélesen elterült, jellegtelen városka volt, pár kilométerre a Dontól. Szokás szerint ezúttal is a város szélén, kis, földszintes házakban kellett szállást keresniük, mert a beljebb fekvő, nagyobb épületeket mind a németek foglalták el” - írja Birkás Endre „Elfelejtett emberek” című regényében. A regénynek az 1943. januári szovjet áttörés napjaiban játszódó fejezetei döbbenetes élességgel villantják fel a doni hadsereg elfelejtett embereinek akkori gondolatait, napi gondjait. „Minket otthon leírtak már mint veszteséget. Nem lesz itt semmiféle leváltás. Itt döglünk mindnyájan... Itt a tél, s most már bizonyos, hogy nem váltják le őket. Mindössze egy hadseregről van szó, kétszázezer emberről. Bizonyára vannak otthon emberek, akik büszkék rá, hogy ennyi fronton harcoló katonával megússza az ország ezt a telet... Fagyálló folyadékot kellene szerezni. Nem megy ez így tovább. Este leengedni a hűtőket, s reggelként hordani beléjük a vizet.” A regény hősei ugyanis a gépkocsizóvonat tisztjei. Tartalékosok. Még január tizenkettedikén is az a gondjuk, hogy egy pokróclopási ügyben kell a hadbírótság előtt megjelenniük.

Ezt a várost védi most, január tizenhétedik és huszadika között a IV. hadtest 13. hadosztálya. A hadtestparancsnokság már rég elköltözött: „íróasztalokat, szekrényeket, ládákat meg írógépeket kellett rakodniok. Ki hitte volna, hogy egy hadra kelt hadtestparancsnokságnak ennyi írógépre van szüksége.”

De maradtak azért a hatalmas ellátó raktárak őrségeiből is a városban; vitéz Bárdos Béla alezredes például, az „ello” vezetője tizenhetedikén meglepődve tapasztalja, hogy raktárait német katonák fosztogatják, magyar egyenruhába bújnak, és elégedetten távoznak az ellenség irányába, mert híre terjedt, hogy a Vörös Hadsereg a magyarokkal másképpen bánik, mint a németekkel, azonkívül a lakosság rokonszenve is inkább a magyarok, mint a németek oldalán van...

A 13. hadosztály 7. kecskeméti és 31. budapesti és kecskeméti ezrede éppen ezen a napon, január tizenhetedikén érkezett Osztrogozsszkba, rendezetten visszavonulva. A 2. hadseregnek Jány ellenőrzése alá tartozó két hadtestéből ők vannak még mindig legközelebb a Donhoz, lényegében saját védőkörletükben. A támadóhullám már rég túlrohant rajtuk, és körülfolyta őket, mint a tenger.

Most már, ha akarnának, se tehetnek mást, mint védekeznek. Elméletileg a Cramer-hadtestnek kellene felmentenie őket, de hát ez nem több jámbor reménység nál.

Január 20-ig védekeznek körülzárva a hadosztály, élén Hollósy-Kuthy László vezérőrnaggyal. Hasonló beosztású kollégái már mind jó ötven-száz kilométerrel hátrébb lapulnak.

Január 20-án parancsot kaptak, hogy törjenek ki, vágjanak át az őket körülvevő ellenségen, és csatlakozzanak a főerőkhöz.

Két harctudósítás január huszadikáról:

Vitéz Duska László százados, a 31. ezred III. zászlóaljának parancsnoka:

„9 óra 30 perckor kapom a 13. hadosztály parancsnokának személyes szóbeli parancsát: »Biztosítsad a hadosztály bal oldalát.« Sok vesztegetni való időnk nincs, mert az oroszok 800 méterre vannak. Ezért a legelső géppuskát személyesen helyezem tüzelőállásba a vasúti töltés oldalán, egy leégett tehervonat tetején. A kezelő idegessége miatt magam kezdem lőni az ellenséget... A vasútvonal mellett vitéz Békássy Szabolcs orvos százados, a 31. gyalogezred vezető orvosa jobb kezén és jobb lábfejen repeszdaraboktól sebesült, csizmáját és kézfejét előntötte a vér. Így, a hóban térdelve kötözött egy vállán átlótt honvédet.”

Duska százados is megsebesült, tovább harcolt. Sikerült kitörniük, s elvezették a rájuk bízott legénységet a főerőkhöz. Duska százados e tettéért tisztí arany vitézségi érmet kapott; az egyetlen tiszt a 2. hadseregből, akinek a januári visszavonuláskor ezt a legmagasabb kitüntetést adományozták. (A honvédség tisztikarából ő a negyedik, akit e háború folyamán tisztí arany vitézségi éremmel tüntettek ki.)

Vajon a korábban már említett, veszély esetén fellépő ösztönös védekezésen túl mi lehetett ennek a tisztí arany vitézségi éremmel jutalmazott fellépésnek a háttere?

Lehetett a személyes helytállás és érvényesülés vágya; lehetett a visszavonuló legénység minél sértetlenebb hazavezetésének szándéka; lehetett mindkettő. A véletlen vezetett nemrégiben egy érdekes találkozáshoz: a bugaci erdészet egyik fogatosával beszélgettem doni élményeiről; kiderült, hogy ő is ott volt negyvenhárom januárjában a Don partján, s éppen Duska százados zászlóaljában; ő, a mostani fogatos, akkor mint tizedes, egy golyószórós raj parancsnoka volt. Szóba került Duska százados.

- Milyen ember volt?

- Az, kérem, egy vadember.

- Bántotta magukat?

- Dehogyan bántott.

- Akkor miért volt vadember? Igazságtalan volt?

- Igazságos, szigorú ember volt.

- Lógott hátul?

- Mindig köztünk volt.

- Akkor miért nem szerették?

- Mert vadember volt.

- De hát miért?

- Mert ő se szeretett minket.

- Számít ez a fronton?

- Számít. Csak úgy magának volt szigorú, tán, hogy kitüntessék.

- Lehetett volna másképp is szigorú?

- Tudja azt jól maga is.

- Tehát az embereit csak eszköznek tekintette a saját érvényesüléséhez?

- Nézze meg ezt a két lovat. Szigorúan tartom őket, de ők tudják, hogy értük teszem. Ha izzadtak, nem kapnak mindjárt vizet, hiába kívánják. És ez a két ló szeret engem, akár hiszi, akár nem. Különbek, mint sok ember. De ha csak úgy virtusból hajszolnám őket, vagy azért

nem adnék nekik inni, hogy a szomszéd lássa, milyen legény vagyok én, akkor én is egy vadember lennék.

- Szóval, vadember volt.

- Az.

- Akkor hát szaladtak hátra maguk is az első puskalövésre.

- Ez nem igaz, kérem.

- Nem szaladtak?

- Kecskeméti baka voltam én!

- Szóval tüzelt.

- Ott voltam én végig a tüzelőállásban. Vagyis inkább csak a havon, mert azon feküdtünk.

- Meddig tartott ez a végig?

- Ameddig parancsot nem kaptunk a visszavonulásra.

- Addig kitartott.

- Ki hát, a parancs szerint.

- Mindenki kitartott?

- Nem, mert volt, aki megijedt. Akinek nem volt puskája vagy löszere.

- Féltek a századostól, azért tartottak ki?

- Látszik, hogy nem volt maga háborúban.

- És mikor kezdtek szaladni?

- A második napon, tizenharmadikán. Már akkor enni se kaptunk.

- És amikor Duska százados személyesen tüzelt a tehervagon tetejéről?

- Kérem, bár ne tüzelt volna.

- De hiszen azért tette, hogy megmentse magukat.

- Nekünk a fogság lett volna a menekülés. De hát akkor ő nem kapott volna aranyérmét.

Ez tehát a dolog másik oldala. Így látta az egyszerű katona.

Most hallgassuk meg Bárdos Béla alezredest, aki a magyar raktárakat fosztogató németeket csípte nyakon:

„Roham! Rajta! Előre! ordítással az orosz páncélosok felé rohamot rendeltem el. Az orosz páncélosok közül az egyik körülbelül 60-70 méterre lehetett. 125 kilogrammos testsúlyommal rohamoztam a páncélosok felé...” - jelenti nem csekély öniróniával az alezredest, aki pedig nem is harcoló alakulat tisztje. Majd egy elébe rakott kérdőív egy pontjának kitöltésekor ingerülten írja le: „Legyünk őszinték. Ne a magyar honvéd harcértékében keressük a hibát, hanem mondjuk meg magyarul: tankok ellen gyalogsági puskával védekezni nem lehet.”

Ekkorra azonban már 800 főre olvadt a 3650 főnyi legénység. Az egész hadosztály tizenkétezer főnyi személyi állományából 1943 februárjában maradt 160 tiszt, kettőezer-ötszáz fő legénység. A Don partján és Osztrogozsszk védelmében elpusztult több mint kilencezer. Amiből kiderül, hogy a személyi bátorság, az egyéni „vitészség” mennyire értelmetlen, sőt káros, ha csupán egyéni érdemszerzés vágya vezeti.

Osztrogozsszkhoz hasonló kisváros *Sztarij Oszkol*. De ez már messze van a csendes Dontól: Urivtól száz kilométerre. Itt gyülekezett január 18-tól a 12-én szétvert 7. hadosztály. Furcsa helyzetet teremtett a gyorsan tért nyerő szovjet támadás: a Sztarij Oszkolban védelemre berendezkedő 7. hadosztály maradványai és a Don folyó között még van egy harcoló magyar hadtest: a III. hadtest. Mire a 7. hadosztály elhagyja a várost, a németek alá rendelt és nekik kiszolgáltató III. hadtest egységei akkorra érnek oda, de már hiába: a 2. hadsereg addigra újabb száz kilométerre van tőlük.

A 7. hadosztály beérkezése már kevésbé dicsteljes, de annál jellemzőbb. Már két nappal az urivi áttörés után, január 14-én felbukkannak az első menekülők: „Január 14-én este már oly 4. gyalogezredbeli, puska nélküli honvéddel beszéltem, ki az áttörésben részt vett, és részben gyalog, majd gépkocsin Sztarij Oszkolig meg sem állott” - jelenti a rendészeti állomás parancsnoka. 17-én és 18-án Szabó vezérőrnagy megkezdte a beérkezett alakulatok rendezését. Adjuk át a szót régi ismerősünknek, Vécsey alezredesnek:

„Délután tisztai gyűlés. Rettenetesen fegyelmezetlenek az urak. Lármáznak, s mindegyik a maga hőstetteit meséli. Lehet, hogy igaz, de inkább csak igazolják magukat. A vezérőrnagy úr igyekezett rendezni őket, és megértetni a helyzetet... Közben érkezik egy távirat; vitéz Szabó vörös lesz, amíg olvassa. Később kisül, hogy hátrarendelték mint összekötő tisztet Kijevbe.”

Nem világos, hogy Jány miért emelte ki éppen a legelsőül vereséget szenvedett tábornokot a többi közül; ha Jány nagystílusú hadvezér, akkor ez arculesapás, nemhiába vörösödött bele Szabó vezérőrnagy; de ha Jány nem az, mint ahogy nem volt az, akkor ez a gesztus valószínűleg csupán egy baráti kedvezés Mussolini vacsorázó partnerének.

De így vagy úgy: Szabó vezérőrnagy elrepült, a hadosztályt Csoknyai ezredes vette át, a soproni ezred parancsnoka, az egész magyar társaság felett pedig egy Aldrian nevű, jóindulatú német generális parancsnokolt, akinek ideje java részét a hozzá bekéredzhető magyar törzstisztekre kellett fecsérelnie: mind személyes ürügyet kerestek, hogy a várost még a bekerítés előtt elhagyhassák. Így menekül el idegkimerültség címén Bokor alezredes - aki nem merte támadásra vezetni zászlóalját január tizenharmadikán -, Bajthay alezredes és még sokan mások: „Szégyen és gyalázat, hogy hová süllyedtünk. Nem tudok ráismerni sem a magyar, sem a tényleges - (tudniillik: hivatásos tiszt) - fajtámra. Bár azért nagy a kapkodás a németeknél is, nem vagyok elragadtatva az ő harcvezetésüktől sem, semmivel se különb, mint a miénk.” (Vécsey alezredes.)

A 7. hadosztály megmaradt részei azért mégis kitarítottak Sztarij Oszkolban január 26-ig, s maradt fenn néhány elismerő okirat, melyek magyar csapatokat dicsérnek, így például Aldrian tábornok „kitüntető” parancsa, mellyel Versényi huszár százados századának érdemeit hangsúlyozza. Tény mindenestre, hogy a pusztá megemlékezéssel is fukarkodó Wehrmacht-főparancsnokság naplója január 24-én elismerően jegyzi meg: „Im Oskol-Tal sind noch etwa 12 000 Ungarn eingesetzt.” Ennek a számnak egy kis töredéke a 7. hadosztály.

A kitartásnak a Cramer-hadtesttől való függősége miatt sokáig tétlen 1. páncéloshadosztály, valamint az *Ilovszkoje* mellett körülzárt repülődandár is példái. Irattárunk nem maradt meg, ezért csak igen kevés írásos tényanyagra támaszkodhatunk. Annyi bizonyos, hogy az 1. páncéloshadosztály elkeseredett harcokban január 22-én, *Bugyonnij* városában megsemmisült. „Restteile der ung. 1. Pz. Division stehen noch bei Budionni” - jegyzi fel csodálkozva a Wehrmacht főparancsnokságának naplóvezetője január 21-én.

A 2. magyar hadsereg naplójának egy részlete fényt derít elszántságukra: „A 30. harcokosi-ezred Alekszejevkára már csak az előző napi harcokból megmaradt, körülbelül tíz darab harcokosival támadott. Ezekből két páncélost kilőttek, három aknára futott, kettő menetképtelenné vált.”

Január 24-én az 1. páncélosadosztályból a hadsereg-parancsnokságra beérkezett: 11 harcokosi, 3 páncélvadász löveg, 2 „Göring” löveg és 850 ember. A többi elpusztult.

A IV. és a VII. hadtest sok katonája köszönheti életét az 1. páncélosadosztály önfeláldozásának.

Reménytelen körvédelmi harcban pusztult el szinte kivétel nélkül az egész repülőandár személyi állománya, parancsnokkal. Csukás Kálmán alezredessel együtt. Az időjárás, az üzemanyaghiány és a gépek rossz állapota alig-alig engedte meg, hogy felszállásaikkal támogassák a csapatot; ezért a hősi halálnak ezt a módját választották a helytállás kifejezéséül. Csaknem valamennyien a repülőtéren maradtak; január 18-án kézitusára került a sor, így estek el. Érdekes, hogy a repülőandár parancsnokának halála az egyetlen személyi hír, amelyet - ha későn is, február 9-én, de - közölhettek az újságok. „Meggzólal a telefon, halk női hang keres - írja a Pesti Hírlap szerkesztője. - »Csukás Kálmán repülő alezredes felesége vagyok, és arra kérem... a férjem elesett a fronton.« Kattan a vezeték, letették a gylőt.”

A tizenharmadik nap

Január huszonnegyedike, vasárnap. Szükszavú bejegyzés a hadsereg-parancsnokság naplójában:

„A magyar hadsereg a mai napon 12 órakor kivált az arcvonalból.”

Vége. Vége az értelmetlen vérontásnak.

Akik eddig túléltek, most már talán életben maradnak.

A 2. magyar hadsereg megsemmisült.

Az otthoni sajtó csupa kellemes hírt közöl: szombaton este kívánsághangverseny volt a Magyar Művelődés Házában (Erkel Színház). Lehár Ferenc személyesen vezényelte új szerzeményét, egy toborzót. Csak a jól értesült újságírók suttognak felháborodottan Kállay Miklós miniszterelnök meglepő lépéséről: mintha csak a 2. hadsereg pusztulásának konzekvenciáit akarná így levonni, kihallgatáson fogadta a magyar nyilaskeresztes mozgalom vezérét, a fasiszta Szálasi Ferencet. Baljós előkép.

Lehet, hogy mégis elfogják Schwartz-Fábián Ilona gyilkosát: a rendőrség nyomon van. Egy bekecses, kucsmás férfit keresnek, aki egy kispesti Határ úti csárdában mulatott a részeges táncosnővel.

Miután az eleven lökhárító bevált, és feladatát elvégezte Hitler elhatározta, hogy megszabadul a 2. magyar hadseregtől és parancsnokától. „A Führer úgy döntött, hogy a 2. magyar hadsereg parancsnokságát erőinek újjászervezésére utasítja, és ezért eddigi vezetési feladatkörétől felmenti. A még harcban álló csapatokat német parancsnokságoknak rendelem alá. A Wehrmacht főparancsnokságának vezetője ezt a döntést közölje a magyar vezérkar főnökével. Szombathelyi vezérezredessel, és kérje hozzájárulását” - olvashatjuk a Wehrmacht főparancsnokságának naplójában már január 22-én. Ami azt jelenti, hogy ezt a Jányhoz csak 24-én érkezett döntést Hitler és vezérkara már 21-én meghozta.

Weichs vezérezredes ugyanakkor - egy héttel később - tábornaggyá lépett elő, s új feladatkört bíznak rá; Jány előljárója ezentúl a „Közép” hadseregcsoport parancsnoka.

Jány Gusztávra ez a döntés egészen különös hatást tesz. Dührohamot kap. Mintha egy pillanatig se merülne fel benne a megkönnyebbülés érzése; csak arra gondol, hogy vereséget szenvedett, a játszmát Weichs báró nyerte meg. Kimegy az utcára, és ott látja a járművek taposta lucskos, piszkos hóban toporgó rongyos, agyonfagyott, apatikus katonákat; kendőkbe bugyolált, fagyott arcukat, foszlott bakancsukat, fegyvertelen vállukat; látja ezt a fegyelmetlen, minden katonai külsőséget levetközött tömeget, és vad haragra gerjed. Nem gondol arra, hogy ezek az emberek a magyar kormányzat és a német hadvezetés áldozatai, hogy ezeket a halálraítélteket ő maga hajszolta ilyen nyomorúságos állapotba, hogy ő kergette őket fegyvertelenül, élő lökhárítóként a szovjet csapatok elé, hogy alig egy hete még ő maga mondotta: „a csapatok úgy harcoltak, hogy minden dicséretre méltók voltak” - mindegyik nem gondol, csak a szégyen és a düh égeti, látja ezeket a koldusokként egy meleg falatot kunyeráló nyomorultakat, és nekilát, hogy hírhedett parancsát megfogalmazza.

Íme, a január 24-i hadseregparancs szövege:

„1. A 2. magyar hads. elvesztette becsületét, mert kevés - esküjéhez és kötelességéhez hű - ember kivételével nem váltotta be azt, amit tőle mindenki joggal elvárhatott.

Állásainkból ellenséges túlerő kivethetett még akkor is, ha a csapat kötelességét megtette. Ez nem szégyen. Ez szerencsétlenség. De becstelenség az a lelkevesztett, fej nélküli, gyáva menekülés, mit látnom kellett, miért most a szövetséges német hads. és az otthon mélységesen megvet bennünket. Ehhez minden oka meg is van.

2. Vegye tudomásul mindenki, hogy innen sem betegség, sem sebesülés, sem fagyással el nem engedek senkit. Azon a területen, hol gyülekezésünket elrendelték, hol az újjászervezést végrehajtjuk, ott marad mindenki, míg meg nem gyógyul, vagy el nem pusztul.

3. A rendet és a vasfegyelmet a legkeményebb kézzel, ha kell, a helyszínen való felkoncolással, de helyre kell állítani. Ennél kivétel nincs, legyen az tiszt vagy rendfokozat nélküli honvéd, aki parancsomnak nem engedelmeskedik, az nem érdemli meg, hogy nyomorult életét tovább tengesse, és nem engedem, hogy szégyenünket bárki is tovább nagyobbítsa.

4. Minden, még a legmagasabb pság. is addig marad a gyülekezésre kijelölt helyen, míg útba indulásra parancsom meg nem kapja.

5. A gyűjtő és irányító állomások pk-ai *Bjelgorod*- és *Prohorovká*-ról a kijelölt területekbe meneteltetik zárt rendben a gyülekeztetett csapat- és vonatrészeket, D. körletbe a 19. hop-, az É. körletbe a 10. hop-hoz, kik felelősek azért, hogy annak Ny. határát egy ember vagy jmű át ne léphesse, aki megkísérli, azt fel kell koncolni, ha egység kísérli meg, meg kell tizedelni.

V. Asztalossy vörgey. és Molnár ezds. itt, a hátsó körletben v. Heszlényi altbgy-ot teszem felelőssé azért, hogy parancsom végrehajtása minden eszközzel megtörténjék.

Számolni kell azzal, hogy élelem terén alapos korlátozások lesznek. Elsősorban annak van jussa élelemhez, aki elől harcol, aki helyét elhagyta, és itt hátul gyülekezik, örüljön, ha annyit kap, hogy éhen nem pusztul. Helyünket német csapat foglalta el, az megérdemel minden gondoskodást, mi addig, míg rend nem lesz, míg harcra alkalmas egységgé nem formálódunk, ilyennel ne számoljunk, mert arra érdemtelenné váltunk.

6. A D. és É. körzet pk-a ossza be területét vonat- és csapatkörletbe.

a) A vonatkörletbe jut minden járműfelelős pk., néhány kemény idős tisztos pság-a alatt járművenként 1 hajtóval.

Egy oszlop 50 járműből áll.

b) A csapat körletét seregtestenkénti alcsoportokba kell beosztani, melyekben csapattestenként külön-külön alakulatokat kell szervezni, 100 fős alosztályokba összevonva.

Gk.-vezetőket külön vonja össze, és ossza be valamely alosztályhoz.

A nemzetiségeket külön egységekbe vonja. Ezekből alakítsa meg a munkás sz-okat és vonatlegénységet. A vonaton csak idősebb magyar ember lehet. Fialat nincs sem ott, sem a törzsek-nél. Ezért haladéktalanul fel kell váltani, étkezdék személyzete sem lehet kivétel. Tiszti küldönc is csak akkor maradhat fiatal korosztályokhoz tartozó, ha az egyúttal gk.-vezető, ill. másodvezető.”

Aláírás:

„vitéz Jány vezds. hds.pk.”

Nyilvánvaló a parancs megfogalmazójának sértett hiúsága, s éppen ez az, ami vérlázító: semmi más nem érdekli, csak az, hogy a németek megvetik őt. „A szövetséges német hadsereg és az otthon mélységesen megvet bennünket.”

Az most már eszébe sem jut, hogy a helyzet fordított: ő vethetné meg mélységesen a szövetséges német hadsereget és az otthont. Az otthon szó itt alighanem Szombathelyi vezérezredest jelenti. Hogy megszegyenült előtte! S megint nem jut eszébe, hogy annak kellene szégyenkeznie a 2. hadsereg előtt.

Ez a magát példamutató katonának tartó hajdani császári és királyi tiszt egy fantomot kergetett: az első világháború előtti tiszti és tábornoki becsület fantomját. És közben megfélekedezett arról, hogy az élet és a történelem gyakran állít tábornokokat olyan helyzet elé, amire nincs paragrafus a tiszti becsületkódexben. Megfélekedezett arról, hogy neki nem egy játszmát kell megnyernie a szemben álló ismeretlen szovjet tábornokokkal és nagy ellenfelével, Weichs vezérezredestel szemben, hanem a rábízott kétszáz ezer embert kell elvezetnie, nem, nem is az életbe, hiszen egy háború nem életbiztosítás, hanem a történelem egy új fejezetébe. Mikor kiindult a frontra, erre nem gondolt, vagy másképp gondolt; most azonban a történelem ráhárította a feladat megoldásának súlyos terhét, és ő kitért előle.

Pedig vannak a magyar honvédségnek és a magyar katonavirtusnak - szándékosan választottam ezt az annyira kompromittált szót - olyan példái is, amelyeket Jány már ismert, és például szolgálhattak volna számára. További elemzést kívánó, rendkívül érdekes és figyelemre méltó jelenség ugyanis, hogy a két világháború közötti magyar honvéd tisztikar - bár sokat fecsegték az említett magyar „katonavirtusról”, főleg ünnepi alkalmakkor - egyáltalán nem tekintette példaképének azokat a magyar tiszteket és hadvezéreket, akik nem csupán szakmailag voltak kiváló katonák, hanem akik a helyzet politikai felismerése után sohasem haboztak a nép ügyét szolgáló megoldás mellett dönteni, s kétség nélkül vetették el a királyra - (kormányzóra, szentkoronára) - tett esküt a nép, a nemzet boldogulása érdekében. Szükségtelen most a magyar hadtörténetet e szempontból áttekinteni, elég, ha azokra a honvéd tábornokokra gondolunk, akikre Jánynak is feltétlenül gondolnia kellett - vagy kellett volna - alekszejevkai álmatlan éjszakáin. S ezek: az aradi vértanúk. A magyar szabadságharcnak legtöbb tábornoka császári szolgálatban felnőtt, katonai nevelésben részesült hivatásos tiszt volt; uralkodói parancs vezényelte őket 1848 nyarán a Szerb Fejedelemségnek a Magyar Királyság területére betörő csapatai ellen, és a politikai fejleményeken kívül maradván, szinte váratlanul találták magukat szemben 1848 őszén Schwechatnál, illetve 1849 januárjában Szolnok körül saját volt bajtársaikkal, a reakció szolgálatában álló császári sereggel. Ezek a férfiak mégis természetesen találták, hogy a forradalom ügyét szolgálják, pedig szép számban akadt közöttük német, horvát, szerb, osztrák, kik magyar bajtársaik sanda gyanakvását is el kellett hogy viseljék, sőt, voltak közöttük arisztokraták, főnemesek és dúsgazdag földbirtokosok. Nem fokozatos politikai képzés eredményeképpen érlelődött meg bennük az elhatározás, hogy - mint azt Aulich Lajos tábornok, volt császári alezredes egyik szép

napiparancsában olvashatjuk - a *világszabadságért* küzdjenek, hanem váratlan helyzetben azonnal kellett döntenükhöz, mégpedig véglegesen, de úgy, hogy csapataikat is buzdítani tudják.

Amikor tehát Jány Gusztávnak 1943 januárjában a reábízott kétszázötvenezer férfi sorsáról döntenie kellett, olyan helyzetben, midőn világosan látta mind a csata végkimenetelét, mind pedig német szövetségesei és előjárói kártékony parancsainak valódi hátterét, nem volt olyan helyzetben, amiről azt mondhatnánk, hogy példa nélkül való. Miért ne tehetne volna meg azt vitéz Jány, mint amit megtett nemes csetneki és tarkeőy Dessewffy Arisztidesz sárosi dzsentri; gróf Vécsey Károly, a nemesi testőrség parancsnokának, a legcsászárhűbb magyar tábornoknak a fia, akinek húga a trónörökös - a későbbi I. Ferenc József - nevelője volt; ittebei és elleméri Kiss Ernő, „egy magyar nábob”, dúsgazdag földbirtokos; gróf Leiningen Westerburg Károly, Viktória királynő rokona?

Ezeknek a honvéd tábornokoknak, aradi vértanúknak politikai kihatású döntései nem voltak eléggé ismertek a magyar honvédtiszti és tábornoki karban. Ez az egyik szomorú tény. A másik, hogy Jány nyilván ezek alaposabb ismeretében sem döntött volna másképpen, mint ahogyan döntött: mert csontja velejéig reakciós volt, és a hamisan értelmezett személyi presztízs rabja maradt.

Jánynak ezekben a pillanatokban valószínűleg csak az járt a fejében, hogy megalázták, és hogy még környezete is sanda vigyorral figyelte gyöttrődését. „Helyünket német csapat foglalta el, az megérdemel minden gondoskodást.” Milyen szomorú, milyen nevetséges frázis: a 2. hadsereg helyét nem német csapat, hanem szovjet csapat foglalta el; egy nép, mely visszavette, ami az övé. Hol van a német csapat!? Messzebb, mint a magyar csapatok. Elég lenne Jánynak csak arra gondolni, hogy Észak-Afrikában, ahol viharos gyorsasággal sodorják föl Rommel generális csapatait az angol páncélosok, nincsenek magyar katonák, és a németek mégis menekülnek; hogy a körülzárt Sztálingrádban egy fia magyar sincs, mégis utolsó óráit éli ott egy német hadsereg: hogy itt nem egy magyar tábornok becsületéről van szó, arról, hogy egy másik generális megszólja, amiért katonái fegyelmezetlenek, hanem jóval többről.

A régi vágású, első világháború előtt nevelődött tábornokokra kevés kivétellel ez a magatartás a jellemző. „Paulusnál, mint annyi más idősebb tisztnél is, a katonákkal szembeni felelősség kezdettől fogva éles ellentétbe került a katonai engedelmességgel. Hosszú vívódás után végül is a katonai engedelmisség győzött” - írja parancsnokáról Wilhelm Adam vezérőrnagy, a sztálingrádi német hadsereg első segédtisztje, amikor tanúja volt, hogy Paulus a biztos verekedés és a további harc értelmetlenségének tudatában néhány percig azt latolgatja, megtagadja-e a Führernek a végsőkig való kitartásra adott parancsát. Mikor pedig ezt Adam szavára tette Paulusnak, az nyíltan beismerte, hogy nincs elég bátorsága Hitlerrel szembeszegülni; összehasonlította magát az akkor már nem élő von Reichenau tábornokkal, aki egy ízben ellenszegült a hitleri parancsnak, s ezt mondotta: „Elképzelhető, hogy a rámenős Reichenau... átverekedett volna magát nyugat felé, majd odaállt volna Hitler elé, kijelentve: Most pedig rendelkezék a fejemmel. De tudja, Adam, én nem vagyok Reichenau.”

Hát igen, Jány sem volt „Reichenau”, de még csak Paulus sem, aki azért több erkölcsi erővel rendelkezett, amint arra későbbi magatartása is példa. Később talán Jány is belátta hírhedt parancsának kártékony és bűnös voltát; vannak nyomai - látni fogjuk -, hogy a németekkel szemben ki-kiállt katonái mellett. De akkor már késő. Bukott és gyűlölt ember; magyar felettesei előtt megbukott, katonái gyűlölik; intézkedéseit német előjárói semmibe veszik. S hiába kapta meg 1943 tavaszán a német vaskereszt lovagkeresztjét, 1943 nyarán nyugdíjazták. Karrierjének vége; a szolgálai engedelmisség nem fizetődött ki.

Később, az oktalan halálba kergetett tízezrekért felelnie kellett.

A magyar hadtörténetben példátlan napiparancsának ellenpéldája a IV. hadtest parancsnokának, Heszlényi altábornagynak Jányval csaknem egy időben kiadott hadtestparancsa, melyben tisztelettel emlékezik meg katonái erőfeszítéseiről:

„Emlékezzünk meg hősi halottainkról és sebesültjeinkről, akik vérük hullásával tették lehetővé a hadsereg fennmaradt részeinek gyülekeztetését... Ezeknek a hősöknek példája ihlessen bennünket.”

Egy másik hadtestparancsnok, amint rövidesen látni fogjuk, még őszintebben fogalmazott: Stomm vezérőrnagy a III. hadtesttől...

Most tél van és csend és hó és halál

„Mióta leesett a nagy hó, a Vár olyan, mint valami téli álomba dermedt mesevilág.”

*Edelsheim-Gyulai Ella grófnő.
Pesti Hírlap. 1943. január 21.*

1943. január 27-én, több mint két héttel az urivi áttörés után a 2. magyar hadsereg legészakibb egysége, a III. hadtest 9. hadosztálya 3. ezredének I. zászlóalja még mindig védőállásaiban van a Don partján. Pedig a 2. hadsereg a német hadvezetőség intézkedésére január 24-én kilépett az arcvonalból. Huszonötödike óta szovjet zászló leng Voronyezs épületein. A német hadsereg napokkal ezelőtt visszavonult a Don partjáról. Ezen a napon vitéz Mészöly Elemér vezérkari ezredes, a budapesti vezérkar I. osztályának vezetője telefonon megkérdezte Kovács Gyula vezérőrnagyot, hogy mit tud a III. hadtest sorsáról, s ezt a választ kapta: „Semmit, valószínű, hogy súlyos harcokba keveredett...” Kovács ekkor Jányval együtt légvonalban már 215 kilométerre van a 3. ezred I. zászlóaljától. Csoda-e, ha mit sem tudnak róla; pedig nem ártott volna, ha vitéz Kovács és parancsnoka, vitéz Jány tud valamit erről a hadtestről, s annak is 3. ezredéről, mert talán meggondolták volna három napja kiadott parancsukat, s abban is azt a mondatot, hogy a 2. hadsereg elvesztette becsületét, s ezért „helyünket német csapat foglalta el, az megérdemel minden gondoskodást”.

A „minden gondoskodást megérdemlő” német csapatokból hírmondó sincs már a Don partján, ezzel szemben a becsületét elveszített magyar honvéd még mindig a Don partján van; a szovjet csapatok ezt az egységet megkerülték, és továbbbrogotak mélyen hátuk mögé.

Czenthe István százados, zászlóaljparancsnok január 27-én kapta meg a visszavonulási parancsot, s ennek értelmében 22 tiszttel, 666 fő legénységgel és 55 országos járművel megkezdte állásainak tervszerű elhagyását. „A csapatok harci szelleme kifogástalan volt. Demoralizáló hatás nem volt észlelhető” - jelenti Czenthe százados, pedig maga is, zászlóalja is tudván tudta, milyen helyzetbe kerültek. Ő maga alig két éve nősült, kisfia még egyéves sincs; göcseji bakáival együtt maga is sejti, hogy a halál vár rá. Talán ezért is találta meg velük a hangot. Czenthe századosnak a katonaszerencse egyelőre megkegyelmezett - (két év múlva, 1944 júliusában éri a halálos találat a Kárpátok lejtőin) -, parancsnokának és bajtársainak azonban már nem. 27-én este 20 óra 30 perckor nyugati irányba vonulva szovjet csapatokkal találkozott; véres küzdelem kezdődött. Rövid fél óra leforgása alatt a zászlóalj ötven-százalékos veszteséget szenvedett, elesett az ezredparancsnok is. Czenthe százados jelentéséből: „Itt láttam az úton azt a személygépkocsit, melyen Rózsey alezredes ezredparancsnok előrement. A gépkocsi össze volt löve. A gépkocsiban bent nem láttam senkit. A gépkocsi környékén és közelében sehol sem láttam az ezredparancsnokot, és az ott levők sem találták meg. A gépkocsivezető a gépkocsi mellett halva feküdt.”

A csaknem négyszáz fővel megfogyatkozott zászlóalj kivágta magát az ellenséges gyűrűből, csatlakozott ezredéhez, és elindult a biztonságot ígérő front mögötti szálláskörlete felé. Biztonságot ígérő szálláskörlet? A németek jobban pusztították a magyarokat, mint a támadók. De hogy erről szólhassunk, vissza kell pergetnünk a filmet.

A III. hadtest január 15-én került a német VII. hadtest parancsnoksága alá. Elvileg a német 2. hadsereg alá rendelték, de gyakorlatilag egy vele egyenrangú alakulat függőségébe került. Ez volt a magyar III. hadtesttel szomszédos német VII. hadtest. Parancsnoka, Friedrich Siebert altábornagy enyhén szólva nem rokonszenvezett a magyarokkal. Ugyanakkor azonban a

váratlan létszámszaporulat kapóra jött neki: végre az ő déli szárnyát is védheti a német érdekeknek megfelelően. Sokat nem várt, ismerte a 2. hadsereg rossz felszerelését, de azt is rögtön átlátta, hogy ez a még mindig negyven-ötvenezer főnyi magyar csapattest akár fegyvertelenül is, élő tömegként alkalmas lesz arra, hogy a szovjet támadás lendületét fékezze. Meddig? Addig, amíg ők nyugodtan, minden értéket és fegyvert megmentve, kiüríthetik Voronyezst. Fontossá vált a III. hadtest jelenléte azért is, mert a „B” hadseregcsoportnak most már egyáltalán nem volt tartaléka. Weichs vezérezredes hiába tartotta vissza az utolsó pillanatig a Cramer-hadtestet: ravaszkodása fölöslegessé vált, mert akár átadta azt Jánynak, akár nem: a Cramer-hadtest 15-én már el volt vágva a „B” hadseregcsoport többi részétől.

Siebert egyelőre nem sok ügyet vetett Stomm vezérőrnagy III. hadtestére. A magyar hadtest mindenképpen ki volt szolgáltatva neki: nyugat felé nem törhet ki, mert be van kerítve; az északi szabad utat viszont ők, a németek tartják megszállva.

Stomm gróf tehát egyelőre a saját gondjaival van elfoglalva.

Idézzük fel a hadtest január 15-i helyzetét.

A legdélibb, 20. hadosztályt az urivi áttörés lényegében kikapcsolta a további harcokból. Nem semmisült meg, vitéz Vasváry Frigyes ezredes parancsnoksága alatt a Gyevica patak és a Don közötti falvakban gyülekezik, de harcászati jelentősége már nincs. Különben is el van vágva a III. hadtest északibb részétől, így a parancsnokságtól is, mert a 20. hadosztályon átszáguldott szovjet erők már a tőle északabbra fekvő 6. hadosztályt támadják. Az oldalba és hátba támadott hadosztály kétségbeesetten védekezik, de mivel főerői a Don felé néznek, helyzete reménytelen. Egy villanásnyi pillanatsfelvétel a komáromi 6. hadosztály harcaiból:

Lévay Sándor tüzér hadnagy, a hadosztály tüzérezredének főfigyelője, aki messze a lövegek előtt távcsővel és műszerekkel irányítja az ellenséget nem is látó ágyúk tüzeit, a tábori telefonon parancsot kap ezredesétől:

„- Sanyi, vonulj vissza. Osztályparancsnokod elesett... Oszkino, a hadosztályparancsnokság már orosz kézen. Te is csak a 4. ütegen keresztül tudsz már visszajönni. Siess, várunk.

- Ezredes úr, nem megyek. Nagyszerűen látok innen. Mindennel tisztában vagyok, csak akkor megyek, ha már nem segíthetek.

- Lévay hadnagy úr, azonnal vonuljon be, végeztem.”

Most Lévay barátja, az 5. üteg első tisztje szól a telefonba:

„- Sanyi, ne számárkodj, gyere vissza, hiszen a löelemekből látom, hogy majdnem a saját figyelődöt lövöd.

- Amíg használni tudok, nem megyek.

- Sanyi!

- Már csak ketten vagyunk a figyelő tisztessel. Összesen négy kézigránátunk van és két pisztoly. Az oroszok teljesen körbefogtak. Három percen keresztül lőjétek a figyelőmet, ahogy csak bírjátok, akkor megpróbálok kitörni. Ha nem sikerül, isten veletek.”

15 óra 30 perckor Lévay hadnagy elesett.

A 6. hadosztály reménytelen harcait látva, Stomm gróf vezérőrnagy, akinek harcálláspontja a hadosztály területén, Szemigyeszjatzkoje községben volt, elhatározta, hogy áttelepül a legészakibb, a kilencedik hadosztály körletébe. 15-én este Stomm Marcell már a 9. hadosztály-nál, Ivanovkán volt. Itt még teljes a nyugalom. A hadtestparancsnok Szemigyeszjatzkoje községet Tavassy Lajos csendőr alezredesre bízta, aki a visszamaradt rendfenntartó erőkkel: vonatalakulatokkal, egy német zászlóaljjal és három tüzéreggel rendezkedett be védelemre.

A 6. hadosztály védekező harcaitól eltekintve a következő napon viszonylagos nyugalom volt. A szovjet frontparancsnokság figyelmét az osztrogoszszk-rosszosi hadművelet befejezése kötötte le, tehát a IV. és VII. hadtestek körzetében levő vasútvonal felszabadítása. De hogy ez a viszonylagos nyugalom mennyire csak a szó katonai-szakmai értelmében jelentett nyugalom, arra jó példa Kónya Lajos frontnaplójának mindjárt következő részlete. Kónya ezredét éppen az urivi áttörés napjaiban váltották le, őt magát a hazatérés örömeinek ízlelgetése közben érte a hír és a parancs, hogy maradnia kell. De ekkor már a Dontól jó messzire, Rogovatoje községben tartózkodott, fegyvereit és téli ruháját leadta.

„Rogovatoje, január 14.

Fáradtan dőlünk le este. Fél háromkor kopogtatnak, riadót jelentenek. Furcsa dolog, nem tudjuk mire vélni. A hideg parancsnoki szobában többet is megtudunk. Valahol a húszas hadosztálynál támadnak az oroszok. A telefon körül szorongunk. Átszivárgás, gyenge hátrálás, áttörés, a kórház kiürítése, körvédelem - ilyen sejtelmesen enyhe szavakat kapunk el. A faluban minden átvonuló egységet fogva kell tartani, körvédelemre. Így kerülök ki a faluszlére egy rajjal, külső szállásórságba...

Január 15.

Az oroszok elérték Repjevkát, a szomszéd községet, menekülők jönnek, sebesülteket hoznak, a kórház csomagol. De velünk nem intézkedik senki. Délután már Szinyije-Lipjagiban vagyok, egyelőre itt sem tudunk sokat. Az utcák katonákkal vannak tele, az alakulatok menetkészen várnak, német vezérkari tiszt telefonál idegesen a vonatcsoport-parancsnokságon, s én várom, hogy beszélhessek a hadtesttel, amellyel nincs összeköttetés, és amelyről senki sem tudja, hol van, de annyi bizonyos, hogy a telephelyét elhagyta. Annyit hallok innen-onnan, hogy az oroszok kétszáz páncélossal áttörték a vonalat Urivnál. Nagy visszavonulás - a tüzerek felrobbantják lövegjeiket, és menekülnek. Húsz-huszonöt kilométerre vannak az oroszok.

Január 16.

Szinyije-Lipjagi menekültekkel van tele, körvédelemre szervezik be őket. Egymás után jönnek magyarok, németek... A helyzet aggasztóan komoly. Nagy térkép a falon, előtte izgatottan tárgyalnak. Egy német hadnagy tér be, szakállába folynak könnyei, csukló zokogással sír. A lövegjeit siratja meg a századosát, akit mellőle lőttek ki. Egy köpenyes hadnagy szólít meg, alig ismerek rá. Évfolyamtársam volt a tiszti iskolán, még mutált a hangja akkor. Urivtól futottunk, borzalmas világ van - mondja.”

17-én, vasárnap és 18-án hétfőn aztán még ennek a viszonylagos nyugalomnak is vége szakadt. 17-én, azon a napon, mikor a VII. hadtest a „B” hadseregcsoporttól is megkapta a visszavonulási parancsot, és az egész Jány vezette 2. hadsereg „hivatalosan” is megindult visszafelé: a 6. hadosztály reggel 7 órakor a környék egyetlen karbantartott útján, a Sztálin úton súlyos ütközetet vívott a támadó szovjet erőekkel. Másnapra, 18-ra, a 6. hadosztály megsemmisült. „Egész sorok maradtak megfagyva a harc helyén” - közli szárazon a ránk maradt jelentés. Ennél többet erről az ütközetről nem tudunk, de ez a kurta mondat elég ahhoz, hogy elképzelhessük, mi történt. Karok, lábak, arcok bukkannak elő, ha a mínusz 36 fokos hidegben a szél meg-megkergeti az éjszaka lerakódott finom porhót, ami alatt az összetaposott, csonttá fagyott régebbi hóréteg koporsóként őrizi foglyait; egy feketére fagyott kéz még mindig a puskát tartja, egy sűrű szakáll lepte arcból fehéren világít elő egy szempár.

Vörösmarty látomása rajzolódik szemünk elé: „Most tél van és csend és hó és halál.” Istenem, milyen szépen is emlékezett meg erről a nagy hóról Edelsheim-Gyulai Ella grófnő a Pesti Hírlap január 21-i, csütörtöki számában: „Mióta leesett a nagy hó, a Vár olyan, mint valami téli álomba dermedt mesevilág. A hegyoldal fái csipkébe öltöztek, a havas parkok elhagyott

szerpentinjein egy-egy szerelmespár sétál összebújva...” Valóban: a hó nagy szenzációja lett Budapestnek. „Vidám síelők nagy tömege a Normafánál” - örvendezik vastag betűs főcímben az Esti Kurír.

„A nap folyamán kiadott hadtestparancs értelmében a 6. hadosztály megszűnt” - közli változtatlan szárazsággal az imént idézett jelentés; a legészakibb fekvésű, viszonylag érintetlen 52/III. zászlóalj - parancsnoka Hermándy Berencz György százados - a 9. hadosztály tartalékául osztották be. Ezzel a III. hadtest 18-án egyetlen hadosztályra olvadt: a még mindig zavartalanul állásaiban kitartó 9. hadosztályra.

A 9. hadosztály parancsnoka, vitéz Oszlányi Kornél ezredes azonnal hadosztálya déli sávhatárára indult, hogy az oldalvédelmet megszervezze. A zalaegerszegi 47. gyalogezred parancsnokával. Martsa Sándor ezredessel együtt kíméletlen eszközökkel igyekszik megállítani a szétvert 6. hadosztály még csellengő életben maradtait: „Minden házat átkutattunk, sok pihenő honvédet húztunk ki a házakból.” - „A legnagyobb eréllyel, pisztollyal a kézben indultam a visszaözlők megfordítására” - közli februárban a budapesti Tiszti Kórház kellemesen fűtött betegszobájából vitéz Oszlányi, s még azzal is eldicsekszik, hogy egész sereg magyar katonát volt kénytelen lemészárolni, amiért a hideg miatt apatikusan nem akartak neki engedelmeskedni. És lássunk csodát: az eddig hallgató, magyargyűlölő Siebert altábornagy váratlanul felbukkan, és személyesen tűzi Oszlányi ezredes mellére a német vaskereszt második osztályú érmét!

A fegyelem fenntartása érdekében tett intézkedések drasztikusak: Sárkány vezérkari főnök parancsot ad például Martsa ezredesnek, hogy a szétszaladt sízászlóalj parancsnokát, Barna századost „a legénység jelenlétében, a templomtéren lövesse agyon” - s Martsa, aki pedig nem habozott, ha keményen kellett döntenie, alig tudja elsimítani az ügyet.

Tizennyolcadikától ismét csend van. A 9. hadosztály nyugodt; tőle délre a hadtest körvédelemre berendezkedett töredékei várják az újabb támadást, mint például Szemigyeszjatszkoje községben Tavassy alezredes. „A Vörös Hadsereg egységei fokozatosan megszállták a környező falvakat” - írja Csima János forrásértékű publikációjában; harcok nem voltak. A Voronyezsi Front még mindig a 2. hadsereg IV. és VII. hadtesteinek felszámolásával van elfoglalva. Erről azonban csak az olvasó tud; a III. hadtest katonái, parancsnokukat, Stomm Marcellt is beleértve, csak azt látják, hogy a magyar hadseregparancsnok kiszolgáltatta őket Siebert altábornagynak, s őket egy újabb támadás bármikor felmorzsolhatja. Stomm Marcell nyugtalan; helyzete, mióta serege egyetlen hadosztályra olvadt, amúgy is különös. Annak megvan a maga parancsnoka; az ő feladata alig több, mint Siebert parancsait Oszlányinak közvetíteni. Siebert és Oszlányi szemmel láthatólag kitűnően megértik egymást; őt, a hajdani londoni magyar katonai attasét nem is igen veszik be maguk közé. Stomm Marcell parancsnok; sereg és hatáskör nélkül. A hadi eseményekről nem tájékoztatják, a helyzetről csak úgy tud többé-kevésbé világos képet szerezni, hogy törzsével külön felderítést végeztet. Jányval semmiféle összeköttetésük nincs. Stomm és törzse különben is gyanús a németeknek. Gróf Stomm vezérőrnagy maga közismerten angolbarát; a harmincas években londoni és washingtoni katonai attasé volt; a délvidéki, bácskai bevonuláskor, mint a 14. gyalogdandár parancsnoka sem volt elragadtatva a németek jugoszláviai hadjáratától. Stomm különben bátor katona: az első világháborúban kétszer sebesült, csapatait jól ismeri, hiszen sokáig volt a kecskeméti 7. gyalogezred parancsnoka is. Most forr a méregtől, mert kezd rádöbbsenni, hogy miféle szerepkört szántak neki a „B” hadseregcsoporthoz. De nála is gyanúsabb barátja és szűkebb törzsének tagja, Deseő vezérőrnagy, aki nem Londonban, hanem Moszkvában volt katonai attasé, jól ismeri a szovjet viszonyokat, és nagyon jól sejti, ki fogja megnyerni a háborút. Stomm helyettese, vitéz Sárkány Jenő vezérkari ezredes, hadtestvezérkari főnök, különben maga is katonai diplomata: varsói és berni attasé - hajlik az óvatos mérlegelésre, bár

mint katona igyekszik kifogástalanul megszervezni a védelmet, és helyesli Oszlányi erélyes intézkedéseit. A hadtesttörzsnél az egyetlen német szempontból különösen megbízható ember csatószege Csathó Ernő vezérkari őrnagy, a hadműveleti osztály vezetője, ez az elegáns karrierista, aki a fogatolt vonattól küzdötte fel magát a vezérkarba, s akit Kossa István háborús emlékgénye kegyetlensége miatt csak a „gyilkos Csathó”-ként emleget. Csathó őrnagy lesz, majd a szovjet fogságban Stomm rossz szelleme, szeretné gátolni a magyar katonák szervezett antifasiszta összefogását. Most azonban egyelőre itt vannak Ivanovka községben, közel a Don partjához, 30 kilométerre Voronyezstől, s nem tudják, mit tegyenek. Stomm számára nincs más teendő, mint hogy engedelmeskedjék elöljárójának, Siebert altábornagynak. De valóban elöljárója-e neki Siebert altábornagy? Ő is csak hadtestparancsnok, akárcsak Stomm; végeredményben a 2. német hadsereg parancsnoka lenne az ő felette. De hol van ez az ember? Ki tudja. Valahol északon, és kisebb dolga is nagyobb annál, semhogy egy magyar tábornokkal törődjön. Meglátjuk tehát, mi lesz. Igyekezni kell visszavonulni a németekkel együtt, ha eljön az ideje.

Ez az idő január 24-én jött el. Két hete sincs, hogy a szovjet katonák Urivnál áttörték a frontot, s máris egy második hadműveletbe kezdhetnek, mert az elsőt tíz nap alatt végrehajtották. Idézzük a szovjet hadtörténeteket:

„A Voronyezsi Front parancsnoksága és Vasziljevskij hadseregtábornok, a főhadiszállásnak a front csapatainál tartózkodó képviselője 1943. január 18-án, nyomban az osztrigozsszk-rosszosi csoportosítás bekerítése után azt javasolta a főhadiszállásnak, hogy hajtsa végre a voronyezs-kasztornojei hadműveletet, zúzza szét a 2. német hadsereget, és tisztítsa meg az ellenségtől a jelec-kasztornojei vasútvonalat... Ebben az időben a 2. német hadsereg egy, a szovjet csapatok állásaiba mélyen benyúló kiszögellésben helyezkedett el. A kiszögellést könnyen át lehetett karolni. A voronyezsi kiszögellésben összesen 12 hadosztály tartózkodott: a 2. német hadsereg 9 hadosztálya és három magyar hadosztály... E hadosztályok mind az első lépcsőben harcoltak, a német parancsnokságnak nem voltak hadműveleti tartalékai ebben az irányban...

A voronyezs-kasztornojei hadművelet január 24-én azzal kezdődött, hogy a 40. hadsereg... támadásba ment át *Kasztornoje* irányában. Január 25-én Csernyahovszkij vezérőrnagy parancsnoksága alatt a 60. hadsereg is megindította a támadást... január 26-án bekapcsolódott a támadásba Puhov vezérőrnagy 13. hadserege és Csibiszov altábornagy 38. hadserege is. A 40. hadsereg támadása miatt a német parancsnokság már január 25-én megkezdte csapatainak visszavonását Voronyezs körzetéből nyugat felé. De akkor már késő volt. A 40., a 13. és a 38. hadsereg csapásmérő csoportosításai Kasztornoje körzetében egyesültek, és elvágták a 2. német hadsereg visszavonulási útjait...”

A 9. hadosztályt a 40. szovjet hadsereg csapatai támadták. 24-én és 25-én, mikor a német 2. hadsereg már kiűrtette Voronyezst, és utóvédharcai a Dontól jó 30 kilométerre folytak, a 9. hadosztály még javában kitarzott.

Mivel nagy ütközetek, az urivi és scsucsjei áttöréshez hasonló csaták nem folytak, néphadseregünk hadtörténetesei úgy vélik, hogy „az a beállítás, hogy súlyos harcok árán törtek volna ki, hamis”.

Valóban: Oszlányi ezredes fűtött kórházi szobában megfogalmazott hetvenkedő harctudósításai - amelyekre Kovács Gyula vezérőrnagy is ráírta zöld ceruzával, hogy „nagyon zavaros” - túlzottak; de ez nem jelenti azt, mintha a 9. hadosztály ezredei nem tartottak volna ki január végéig, jóval azután, hogy a németek Voronyezst kiűrtették. És azt sem jelenti, hogy a hadosztálynak nem lettek volna véres veszteségei, mert igenis voltak. A január 24-től 27-ig, a Siebert altábornagy által elrendelt visszavonulás pillanatáig eltelt három nap során sok

zászlóalj véres vesztesége elérte az 50, sőt a 70 százalékot. Hol sebesültek volna meg ezek a katonák, hol haltak volna meg, ha nem tüzéségi tűzben?

Vegyük például a 22. gyalogezred II. zászlóalját, mert erről már pár lappal odébb megállapítottuk, hogy a 6. hadosztály január 15-16-i harcaiból egyedül került ki szinte teljes létszámában. Ebből a zászlóaljból január 31-én 17, tizenhét fő maradt meg! Vagy: a 3. gyalogezred létszáma 28-án reggel 25 tiszt és 450 fő legénység, ami azt jelenti, hogy három nap alatt az ezrednek legalább ezer embere esett el vagy sebesült meg. Helyes tehát zágoni Barra Zsigmond vezérkari őrnagy, hadosztály-vezérkari főnök megállapítása: „Áldozatul voltunk odadobva. Fedezzük a német visszavonulást, aztán mi is vonuljunk vissza a hátunkban levő ellenség keresztlé.”

E három nap véres küzdelmei során megsebesült a hadosztály parancsnoka, Oszlányi ezredes is. 28-án vezérkari főnökével, Barra Zsigmond őrnaggyal és Pálffy Miklós vezérkari századossal - aki 27-én az elesett Rózsey Tibor alezredes helyett átvette a 3. gyalogezred parancsnokságát - fegyverrel a kézben harcolt, mikor két géppuskalövés érte, és összeesett. Hátravitték, és nemsokára már Budapesten tette le egy sebesültszállító repülőgép.

Kétségtelen tény tehát, hogy a 9. hadosztály, a szétvert 2. magyar hadseregnek ez az otthelyezett őrszeme, a január 24-én megindított szovjet hadművelet során véres harcokat vívott.

A távoli otthon mintha minderről mit sem tudna. Még mindig a felderítetlen kőbányai gyilkosság rejtélye foglalkoztatja a sajtót: a század elején Szentgyörgyi Lili néven közkedvelt Schwartz-Fábián Ilona viharos élete - akinek mezítelen holttestét talán száz gyilkos csapás is érte, s ott hever a hóban a kőbányai katonai gyakorlótéren - egyre több hasábot tölt meg. Hogyan lett az orosz herceg szeretőjéből törökországi táncosnő, szolid bécsi mérnökfeleség, gazdag pesti magánzónó és végül kocsmáról kocsmára támolygó, részeges vénasszony? Jut azért persze hely a háborúnak is: január 27-én nyitották meg a „Művészet a háborúban” című kiállítást, háborút dicsőítő német és magyar festményekkel. Jó néhány *igazi* művésznő most nem ér rá festeni, jegyzi meg keserűen a Magyar Nemzet kritikusa, mert maga is a háborúval ismerkedik a fronton... Figyelemre méltó a Magyar Távirati Iroda január 29-i közleménye: Ne zaklassák a doni hadsereg katonáinak hozzátartozói a stockholmi magyar követséget, mert ők nem tudják felkutatni az eltűnteket.

Tehát már itt tartunk! A kormány hallgat, a lakosság pedig a stockholmi magyar követséget ostromolja leveleivel. Ne csodálkozzunk hát, ha ebben az izgatott közhangulatban az irodalom jelesei is hallatják hangjukat.

Márai Sándor a Pesti Hírlap január 24-i számában „Az udvariasság alkonya” miatt kesereg. Gorombák az emberek, panaszkodik. Az udvariasság válságba jutott, s „a háború csak elmélyítette az általános tapintathiányt”.

Ilyen tapintathiányban szenved Friedrich Siebert altábornagy is. Mert hiába biztosította a 9. hadosztály a 2. német hadsereg voronyezsi visszavonulását, hiába sebesült meg maga a hadosztályparancsnok, hiába esett el az utóvéd 3. gyalogezred parancsnoka: Siebert generális megtiltotta, hogy a magyar csapatok a németekkel együtt vonuljanak vissza!

A visszavonulás eleinte nagyobb incidensek nélkül kezdődött. A feltűnő csak az volt, hogy a magyarok nem vonulhattak az úton, hanem attól ötven méter távolságra, a letaposatlan, mély hóban.

Aztán az első két éjszakázás kiélezte a helyzetet. Mire a mély hóban vánszorgó magyar katonák a kijelölt faluba értek, ott már minden hely foglalt volt. Szobák, istállók, fészerek, csűrök. A magyaroknak a szabadban kellett éjszakázniuk. Tüzet raktak, a körül toporogtak egész éjszaka, néha percekre lekuporodva. Aki fáradtságában elaludt, sohasem ébredt fel

többé. Aki viszont ébren töltötte az éjszakát, az idegrendszerének és szervezeteének végső igénybevételeivel tudott csak továbbvászorogni. A legyengült, apatikus katonákkal szemben aztán a németek is pimaszabbakká váltak: kezdték leráncigálni róluk melegebb ruhadarabjaikat, kesztyűiket, fegyvereiket. A 9. hadosztály vezérkari főnöke, Barra őrnagy elképedve jelenti: „A visszavonuló németeket csak fegyverrel tudtam engedelmességre kényszeríteni... Felszerelésünket elsősorban a németek túlkapásai ellen kellett biztosítanunk. Mindenkinek volt valami panasa rájuk durvaságuk és erőszakoskodásuk miatt. Tisztektől is elszedték a pisztolyt, távcsövet, lovat és szánkót.”

Görgényi Dániel utász százados, a hadtest műszaki parancsnokához beosztott tiszt a következőket tapasztalta: „Ott álltak az út mentén sorban az egyfogatú, ponyvatetős sebesültszállító szánok betegekkel és sebesültekkel megrakva. A jární tudó betegek és az őrség felsorakoztak. Az egészségügyi oszlop parancsnoka egy 8-10 személyből álló német csoporttal vitatkozott. A németek azt követelték az egészségügyi oszlop parancsnokától, rakassa ki a ponyvás szánokból a sebesülteket, és adja át nekik a szánokat, mert azokra halaszthatatlanul sürgős parancs teljesítéséhez van szükségük.

Kéretlenül is közbeszóltam. A német tiszthez fordultam, és nehogy félreértés legyen, németül felszólítottam, hogy azonnal hordják el magukat. A szánok kiürítéséről pedig szó sem lehet. Ha a szánokban levő sebesültekhez valaki hozzá mer nyúlni, agyonlövöm. Kijelentésem nyomatékául és mert a német tiszt a pisztolya után kapkodott, a géppisztolyból felfelé tartott csótorkolattal egy rövid sorozatot eresztettem fejük fölé. Észre sem vettem a vita hevében, hogy az egészségügyi oszlop őrségéből 8-10 katona, feltűzött szuronyú puskával, Vörös őrvezetővel felsorakoztak mellém, a Jemancia patak völgyének túlsó oldalán pedig szovjet harckocsik száguldottak északi irányba.

Először a német katonák futamodtak meg, magára hagyva tisztjüket. A tiszt utánuk kiabált, de aztán jobbnak látta katonái után iszkolni. Biztonság okáért még egy rövid sorozatot eresztettem a levegőbe. A Jemancia patak túlsó partján elszáguldó szovjet harckocsik ránk se hederítettek.

Megvártam, amíg az egészségügyi oszlop utóvédje is elindult, és követtem őket Sztaro Nyikolszkoje templomáig. Innen északi irányban vezetett az út Koholba.”

Tragikus kép és helyzet: miközben a Vörös Hadsereg tankjai a megvert ellenséget üldözve száguldanak előre a műúton, az út mellett a két pórul járt betolakodó civakodik egymással, és kicsiben majdnem bekövetkezik az, aminek nagyban kellett volna bekövetkeznie: a sebesültek érdekében fellépő magyar százados mellé - (ez a százados a néphadsereg tábornokaként ment nyugdíjba) - neki nem is alárendelt, fáradt, menekülő, ismeretlen magyar katonák sorakoznak fel harcra készen, feltűzött szuronnal.

A nép, a közkatona tehát azonnal hajlandó lett volna olyan tisztje mellé állni, aki őt még ilyen kimerült állapotban is a németek ellen vezeti!

A németek nem csupán eleve eltökélt elvetemültségből viselkedtek így. Őket is elfogta a pánik, fejvesztetten és rémülten menekültek, ki merre látott.

A napokon át kitartoan üldözött, mostoha éghajlati viszonyok és kedvezőtlen ellátási körülmények között menekülő csapatokat a második-harmadik napon a katonák kiképzési fokától, korábbi felszerelési állapotától és öntudatától szinte függetlenül azonos pánikjelenségek ejtik rabul: így özönlött vissza hajdan a napóleoni gárda, és most a német elit csapatok is. Újabb bizonyosság, hogy a magyar visszavonulás nem volt hadtörténeti különlegesség. Wilhelm Adam vezérőrnagy megfigyelését idézzük, aki a sztálingrádi 6. német hadsereg pánikjelenségeit írta le:

„... amit most megértünk, az minden eddigit felülmúlt. A borzalom képe tárult elénk. A szovjet harcokocsiktól való rettegetésben eszeveszetten száguldottak nyugat felé személygépkocsik, parancsnoki kocsik, tehergépkocsik, motorkerékpárok, lovasok és lófogatok, egymásba ütközve, elakadva, felborulva, elzárva az utat. Köztük gyalogosok hömpölygő árja tolongott. Aki megbotlott és elesett, soha többé nem állt lábra, mert eltaposták, átgázoltak rajta, palacsintává lapították.

A puszta élet megmentését hajszolva elhagytak mindent, ami a futást akadályozhatta. Fegyvert és felszerelést elszórtak, ott maradtak a megrakott lőszerkocsik, tábori konyhák, trénszekerek, mert lóháton könnyebbnek ígérkezett a menekülés. A legreménytelenebb káosz Verhnye-Csirszkájánál fogadott bennünket. A 4. páncélos hadsereg menekülő katonáihoz itt észak felől a 3. román hadseregnek és a XI. hadtest hadtápszolgálatának katonái és tisztjei társultak. Pánikhangulatukban és fejetlenségükben mind egyformák voltak.”

A két szövetséges között támadt zűrzavart ügyesen kihasználta a szovjet katonák. A Szemigyeszjatszkojében hagyott Tavassy csendőr alezredesnek például az alábbi furcsa kalandja támadt:

„Tavassy csendőr alezredes szemigyeszjatszkojei csoportja nem bizonyult harci egységnek. Tavassy alezredes gyengén szervezte meg az ellenségről való leválást, és gyengén vezette csoportját. A csoport Szemigyeszjatszkojét elhagyva, a Mizdrjanka kolhoz irányába haladt. Téli felszerelés hiányában a 40 fokos hidegtől didergő emberek hátukra és fejükre borított pokrócokkal meneteltek. Utóvédjük is elcsigázott volt, senki sem figyelt. Az oroszok gyorsan felismerték a vakító holdvilágos éjszakában a fejükre borított pokrócokkal menetelő oszlop gyengéit. A magyarokhoz hasonlóan, ugyancsak fejükre borított pokrócokkal, csendben felzárkózva beszivárogtak a magyar oszlopba. Amikor ezt a magyar katonák észrevették, pánik tört ki közöttük.”

Ezt a jelenetet Görgényi Dániel írja le.

Újabb szemtanúkat idézünk:

Kónya Lajos:

„Sztaronyikolszkoje, január 28.

Délután ellentámadásra indulunk egy erdőbe... Alig kétszáz méterre végtelen orosz oszlop vonul előttünk nyugat felé. Sztaronyikolszkoje *nyugati* végén betörnek a faluba. Egy út van, észak felé. Zászlóaljparancsnokunk visszavonulást rendel el.

Január 30.

Hohol, Velh-Turovo - mindig északnak. Egy faluba reggel beérünk, fél óra múlva ott az orosz. A menekülés pánikszerű, ilyen lehetett a francia összeomlás. Lihegő, fullasztó futás, néhányszor végiggéppuskázzák az utat a repülők. Alacsonyan szállnak, az ember belelapul a földbe, tíz körömmel markolja a havat, torkában dobog a szíve. A völgy fekvő magyaroktól fekete. Hányan maradnak fekvé egy-egy ilyen légitámadás után! Lovak hullái százával, szétszórt értékek milliói. Rádiók, élelmiszer, fegyverek, felrobbantott, égő autók. Apróságok, fényképek, széttépett levelek.

Január 31.

Az oszlopok széthullanak. Egy versenyfutás, könyörtelen tülekedés az országút, hullámszik, hömpölyög az áradat, a fáradtak, gyengék lemaradnak, járművek gázolnak a gyalogosokba, minden rend felbomlik, barátok, akik össze akartak tartani, egy óvatlan pillanatban talán örökre elszakadnak egymástól. Éhezünk, semmi ennivalónk. Vánszorgunk faluról falura. Éjjel-nappal, alvás nélkül. Ki tudja, hol járunk? Az út lassan nyugati, majd déli irányt vesz.

Repülők jönnek megint, végiggéppuskázzák az utat. Szétfutunk a havas mezőre, lapulunk a földön, a hideg hóban. Lovak hullái feketednek mindenütt... Egyre több németet *érünk utol*. Itt is, ott is pisztolyt fognak ránk. El akarják venni a mieink szánkóját, lovait, s a legkisebb ellenkezésre lőnek. Bemegyünk egy házba melegedni. - Marsch hinaus! - ordítják bentről. Eleinte csodálkozunk, később megszokjuk. Egy faluban magyar vezérkari tiszteket dobnak ki a padlásról. Szabadban éjszakázunk napokon át. Kis tüzek mellett melengetjük didergő tagjainkat. Nappal nem mehetünk az úton, leszorulunk a combig érő hómezőkre. - Kutyák, dögöljetekek meg! - mondják. *Három ellenségünk van, a hideg, az éhség meg a németek.*”

Lovag Kern Károly vezérkari őrnagy, a 20. hadosztály vezérkari főnöke jelenti:

„Január 27-én 21 óra körül Schmidtmann német százados jelentkezett, majd elmesélte a helyzetet, azonban úgy tüntette fel az egész dolgot, mintha minden magyar csapat Sztaronyikolszkojéból pánikszerűen elmenekült volna, holott ott Szőnyi százados századai estig kitarattak, és nem egy azt vette észre, hogy a mellette harcoló németek otthagyják. A Hermánc csoport 27-én délig a 239,5 magassági ponton kitarott... 250 fő legénységéből 28-ra már csak 48 fő maradt...

(29-én) a sötétben csak hosszas bolyongás után értünk vissza a *szabadban éjjelező* kis törzsünkhöz, majd később a Martsa ezredes által elfoglalt házba mentünk. Kis szobában körülbelül 30 ember volt bezsúfolva, az egyik szobában egy orvos gyertyafény mellett operált, mellettük jajgató sebesültek és fagyottak. Az előcsarnokban ugyancsak sebesültek, míg a ház előtt sorba kifektetve a halottak...

(30-án) éjfél után elcsöndesedett minden. Éles keleti szél fűjt, és a hőmérő, mely mínusz 25 fokot mutatott, még nagyobb hideget engedett sejtetni. Itt láttunk állva, puskájára támaszkodva embert megfagyni... Ekkor megjelent egy terepjáró gépkocsin a Siebert-csoportparancsnokság törzséből egy százados, kereste a hadtestparancsnokot, majd rendreutasító hangon követelte, hogy a törzs azonnal hagyja el az utat... A német rendészeti közegek hol a bal oldalra, hol a jobb oldalra tettek ki az útról, és órákon keresztül még száz méterre sem sikerült előrejutni...”

Ne feledjük, hogy visszavonulás van, parancsra. A magyar alakulatok nem menekülnek, hanem feladatuk végrehajtása után hátramenetelnek. Ebben akadályozzák őket szövetségeseik, akik Jány szerint „minden gondoskodást megérdemelnek”. Pedig a VII. német hadtest parancsnoka még azt is tudja, amit Stomm vezérőrnagy nem tud: hogy a Führer január 24-ével elrendelte a magyar hadseregnek az arcvonalból való kivonását, a III. hadtestnek tehát semmi keresnivalója nincs a fronton. Bár erre a cserbenhagyott hadtestre célzott volna Homonnay Tivadar, Budapest főpolgármestere, amikor január 30-i beszédében nagy hangon kijelentette: „Ezeréves öntudatunkat soha, sehol, jottányira sem engedjük csorbítani.” De ő inkább a türelmetleneket fenyegette, a Stockholmban tudakozódókat, akik egyre nyugtalanabban kérdezik: mi történt a Donnál? Vigaszt azért ezeknek is szánt a kormány:

Január 24-én rendelet közli, hogy „a menyasszony is viselheti a harctéren elesett vőlegénye nevét”.

Február elsején kenyértörésre került a sor Siebert altábornagy és Stomm Marcell között. A második világháborúban először fordul elő, hogy egy magyar tábornok nyíltan szembeszegül egy német tábornokkal. De a viharos eseményt megelőző körülmények sem mindennapiak: Siebert altábornagy túri, hogy magyar tábornok kollégája egy istállóban éjszakázzék, míg ő a számára berendezett szálláson vígan alszik. „Gróf Stomm Marcell vezérőrnagy úrral maga Siebert Generalleutnant is úgy bánt, mint más szokott bánni a foglyokkal” - jelenti az egyik szemtanú, Hunyadvári József alezredes, a 47. gyalogezred egyik zászlóaljának parancsnoka. Stomm és Siebert első találkozásáról Görgényi Dániel utász százados, a néphadsereg későbbi vezérőrnagya fest találó képet „Signum laudis” című emlékiratában:

„Amint a hadműveleti osztály elhelyezkedett, behívtak eligazításra. Alig kezdte el Sárkány ezredes az eligazítást, belépett Fett őrnagy kíséretében Siebert német altábornagy, a VII. német hadtest parancsnoka. Stomm vezérőrnagy azon nyomban személyesen tájékoztatta jelenlétünkben németül a III. hadtest helyzetéről, és német csapatokat kért segítségül, mert különben visszavonulásra kényszerül. Amennyire a helyzetet megismertem, Stomm vezérőrnagy tájékoztatója tükrözte a magyar csapatok válságos helyzetét. Siebert altábornagy az ott levő tisztek előtt pesszimiztikusnak aposztrofálta Stomm vezérőrnagy tájékoztatóját, majd hangját felemelve bejelentette:

- A német AOK 2. (a 2. német hadsereg parancsnoksága) a magyar III. hadtestet a VII. német hadtest parancsnokának rendelte alá. A csoport elnevezése Korpsgruppe Siebert (Siebert hadtestcsoport). Megparancsolom, hogy a magyar hadtest további parancsomig feltétlenül tartsa a Szinije-Lipjagyi-Szkupolj-Szemigyeszjatszkoje-Kocsatovka-Alekszandrovka vonalat. A védelem megerősítésére két napon belül német csapatokat és tüzérséget küldök. Összekötő tisztem önöknél Fett vezérkari őrnagy...

A bejelentés után sarkon fordult, és Fett őrnaggyal együtt elhagyta a helyiséget. Ez volt gróf Stomm vezérőrnagy, magyar hadtestparancsnok első találkozása Siebert német altábornaggyal.”

Az utolsó sem volt kevésbé drámai.

Miután több alkalommal segédtestjeikkel üzengettek egymásnak, január 28-án Stomm Marcell panaszt tett a hadtestét ért bánásmód miatt. Siebert erre kijelentette, hogy nem engedi meg a magyar csapatoknak a németekével azonos útirányban való visszavonulását. Törjön ki Stomm nyugat felé. Nyugat felé azonban szovjet csapatok voltak. Ha a magyar hadtestparancsnok arrafelé vezeti katonáit, az a biztos pusztulást jelenti. De biztos pusztulás a maradás is. A németekkel viszont, északnyugat felé, nem mehetnek.

Stomm a parancs vétele után összeült törzsével, hogy a teendőket megbeszélje. Hosszas latolgatás után példátlan tette határozta el magát: feloszlatta hadtestét. Meneküljön minden alakulat, ahogyan tud.

Első pillantásra ez az elhatározás egy tábornok részéről felelőtlen gesztusnak tűnhet. Miért nem marad csapatával? Miért nem vezeti haza őket?

Erre azt felelhetjük - amit nyilván Stomm maga is felelt önmagának -, hogy 1943. február elsején már nem volt csapata. Három hadosztálya közül kettő felőrlődött; a 9-nek pedig nincsen parancsnoka. (A sebesült Oszlányit Martsa Sándor ezredes, ezredparancsnok helyettesítette.) Bármily különösen hangzik: kisebb egységekben, zászlóalj- vagy akár századkötelekben a hazajutás könnyebb lehetett. Ezek az alakulatok egyszerűen csak menekülhettek, fegyverük és lőszerük már úgysem volt. De még a hazajutás távoli reményénél is biztonságosabb volt fogságba esni. A 2. hadsereg katonái között ugyan rémmeséket terjesztettek el a szovjet fogság szörnyűségeiről, de azok után, amit a szövetségeseiktől tapasztaltak, még egy fogság is csak emberségesebb lehetett. Stomm valószínűleg erre is gondolt, amikor parancsát kiadta. Tette nem volt katonához méltatlan dezertálás, megfutas a rá váró feladatok elől, pusztán azért, mert egy goromba német generális rosszul bánt vele: hadteste teljesítette „kötelességét”, az arcvonalból kivonták, szerepe megszűnt. A zárt oszlopban való rendezett visszavonulás a körülmények miatt lehetetlen.

Végül tekintetbe kell vennünk, hogy Stomm vezérőrnagy valószínűleg megfontolta tettének politikai konzekvenciáit és összefüggéseit is. S hogy milyen helyesen számított, mutatja a tény, hogy fogságba esése után huszonnégy órával már a szövetségesek valamennyi nagy rádióállomása jelentette Stomm vezérőrnagy fogságba esését és annak körülményeit. Stomm és törzse kétségkívül felismerte, hogy a magyar nemzeti felemelkedés további útja csak a

németekkel szembefordulás lehet, s ezt az értelmi felismerést érzelmi élményei igazolták. Később mégsem vállaltak konzekvens antifasiszta szerepet, de a III. hadtest számos tisztje és katonája, akár fogságba esett, mint Görgényi Dániel utász százados, a néphadsereg későbbi vezérőrnagya, akár nem, mint Barra Zsigmond őrnagy vagy Párkányi László százados: szembefordult a németekkel.

Lássuk tehát gróf Stomm Marcell vezérőrnagy búcsúparancsát.

Krasznoje Olim, 1943. február 1.

„A m. kir. III. honv. hadt. 1943. jan. 12-től kezdődőleg a Don-állások kézbentartásáért súlyos, veszteségteljes harcokat vívott. Az urivi áttörés következményeképpen a m. kir. 2. hads-tól elválasztva, a Korpsgruppe Siebert alárendeltségébe került. Ebben az alárendeltségben több mint 12 napon át biztosította a német 2. hads. tervszerű visszavonulásához szükséges időt.

A harcokban a magyar csapatok emberfeletti hősiességről tettek bizonyosságot. A mindinkább fellépő lőszer- és élelemhiány, párosulva a szokatlan nagy hideggel, megtörte a védők ellenálló erejét. E perctől kezdve a német hadvezetés számára csak tehetetelt jelentettünk. - Előljáró parancsnoknak ismételtelen bejelentettem csapataim helyzetét, kérve azoknak kivonását, egy hátsóbb helyen való pihentetését és újból való szervezését. Sajnos ez nem történt meg, hanem lőszer, élelem és fedél nélkül, a pusztán havon szenvedtettek végig az orosz tél borzalmas éjszakáit. Láttam rajtatok, hogy napról napra sorvad testi és lelki erőtlök, és hogy valamennyien a biztos pusztulás elé tekintünk. - A német hadvezetés súlyos helyzetében még az élelmet sem tudta biztosítani.

A mai nappal Siebert tábornok úrtól azt a parancsot kaptam, hogy vezesselek benneteket az Olim pataktól nyugatra eső területre, ahol keresztül tudjuk magunkat nyugat felé törni. Azon az orosz hads-en keresztül törni, amelyiken a német hads. teljesen felszerelt, teljes harcértékű hadosztályai sem voltak képesek.

E parancsot én nem tudom nektek továbbadni, mert nincs értelme, hogy az agyonfagyott, kiéhezett magyarok ezrei 10 töltennyel puskánként, üres gyomorral, tehetetlenül pusztuljanak el.

A német hadvezetés már a múltban kiadta a parancsot, hogy harcolni és német hds-nek szolgálatot teljesíteni akaró honvédeket átvesz, úgy bánik velük, mint a többi, szolgálatában álló népek fiaival.

A magyar nép történelmében többször előfordult már hasonló helyzetben, hogy egyes merész parancsnokok vezetése alatt még hihetetlen távolságra is áttörtek.

Ezek után kénytelen vagyok mindenkinek saját belátására bízni jövődjét, mivel élelmet, lőszer és végrehajtható feladatot adni nem tudok.

Magyar haza mindenkor hálás szeretettel fog visszaemlékezni hős fiaira, akikéhez hasonló sors csak keveseket ért a magyar nemzetben.

Isten veletek, magyar honvédek.”

Stomm vezérőrnagy a parancs aláírása után elbúcsúzott törzsétől, és útnak indult. Lába a szabadban való éjszakázásoktól a szűk csizmában lefagyott; járni is alig tudott már, mindkét lábfeje üszkösödni kezdett. Vigyázott, hogy kifogástalanul járjon el: nem fordult vissza, hátrafelé, hanem elindult abba az irányba, amelyet előljáró parancsnoka a visszavonulás egyedüli útjaként számára kijelölt: nyugatra.

Stomm-mal tartott Deseő vezérőrnagy, a hajdani moszkvai katonai attasé és - balszerencsénkre - a nyalka Csathó őrnagy, aki majd annyi bajt kever a fogolytáborban.

Még aznap este szovjet fogságba kerültek. Ennek körülményeit Görgényi Dániel ismeri legjobban, ő is Stomm törzséhez tartozott:

„Már kivilágosodott, amikor figyelmeztetett az egyik katona, hogy hátunk mögül a dombtetőről lovasok jönnek felénk. Jelenttem Stomm vezérőrnagynak, és egyik katonánkkal a lovascsoport felé indultam. Induláskor még Sárkány ezredes odaszólt nekem, hogy pisztolya nem sül el.

- Nem baj - mondtam -, erre az ezredes úrnak egyelőre úgysem lesz szüksége!

A lovasok, élükön egy magas, kucsmás tiszttel, lépésben jöttek felénk. Úgy tíz-tizenöt lépés távolságban megálltak, és vezetőjük »sztoj«-t kiáltott felénk.

- Magyarok vagytok? - kérdezte oroszul.

- Igen.

- Hány tábornok, tiszt és katona?

- Két tábornok, öt tiszt és 18 katona!

- Ocsiny horoso - válaszolta. Utasítást adott, hogy egy csomóba rakjuk le a fegyvereket, egy másik csomóba a felszerelést, és egy harmadik helyen sorakozunk. Visszamentem jelentést tenni, felsorakoztattam az embereket, hogy az orosz tiszt utasítása szerint lerakassam a fegyvereiket és felszerelésüket, s hogy elkérjem a tisztek fegyvereit.

Sárkány ezredes az egyik tűz mellett állt Buzinkay főhadnaggyal, Stomm vezérőrnagy parancsőrtisztjével, és arról beszélt, hogy nem tudja elsütni a pisztolyát. Amikor a többi tiszt pisztolyait és felszerelését szedtük össze két katonával. Halász őrmester lépett hozzám, és suttogva jelentette, hogy Sárkány ezredes és Buzinkay főhadnagy az egyik kazal mögött agyonlőtték magukat. Odamentem megnézni, hogy mi történt.

Átlőtt halántékkal feküdtek a kazal tövében.

Visszajövet Stomm vezérőrnagy hangjára lettem figyelmes. Kezében kis pisztolyával integetett. - Isten veletek! fiúk - kiabálta. Hátulról lefogtam, és kivettem kezéből a pisztolyát. Csodálkozva nézett rám, de nem ellenkezett. Pisztolyát a lerakott fegyverekhez vittem, aztán felsorakoztattam az embereket, és kértem a tiszteket, lépjenek be a sorba. Amikor felsorakoztunk, két lovas állt ki a csoportból, mellénk lépett, és Bisztrik községbe kísértek bennünket. A faluban a tiszteket egyik, a legénységet és tiszthelyetteseket egy mellettünk levő másik házban helyezték el. Megkönnyebbült érzés fogott el, hogy legalább a fagyhaláltól megmenekültek embereink.

Elvették igazolványainkat, lerakatták értéktárgyainkat és minden nálunk levő írást. Most már összesen csak öten maradtunk tisztek, két tábornokunkkal együtt. Magába roskadtan hallgatott mindenki.

Megítélésem szerint egy zászlóalj-parancsnokságon, illetőleg annak telefonközpontjában lehattunk, a szomszéd szobában egy prémsapkás, irhabundás katona vette fel és tette le rövid válaszok után a telefont.

Egy órát várakozhattunk, amikor három orosz tiszt lépett a szobába.

- Üdvözlöm önöket parancsnokságunk nevében - szólalt meg magyarul az egyik tiszt. - Oldner Vlagyimir vagyok, a szovjet hadsereg főhadnagya. Apám magyar emigráns, tőle tanultam meg magyarul. Gépkocsin magasabb parancsnokságunkra visszük önöket. Kérem, szálljanak fel a kint várakozó gépkocsira.

Tíz-tizenöt perces út után kiszállítottak bennünket az autóból. A házban, ahová beléptünk, meleg volt. Fehér abrosszal, tányérokkal, csészékkel és evőeszközökkel megterített asztal várt ránk, és három fehér köpenyes nő állt a fal mellett.

Oldner főhadnagy tolmácsolásával egy tiszt üdvözölte Stomm vezérőrnagyot, és mindnyájunkat meghívott reggelire.

Teát, főtt és sült halat, vajat, kaviárt, friss fehér kenyeret, és nehéz volna felsorolni, hogy még mi mindent hoztak nekünk reggelire. Étkezés után a szomszéd házba mentünk át. A szabadban csoportképet csináltak rólunk. Ismét meleg szobába kerültünk, fehér köpenyes orvosok és ápolónők vártak ránk, és mindannyiunkat megvizsgáltak.

Tetűt mindenkin találtak, valami port kaptunk, hogy hintsük be vele alsóneműnket.

Stomm vezérőrnagy mindkét alsó lábszára a lábszár közepéig kék volt a fagytól. Nekem a talpam, lábujjaim és sarkaimon voltak kék foltok. Bekötötték lábainkat, nekem valamiféle injekciót is adtak. Csathó őrnagy méltatlankodott, hogy őt semmibe sem veszik, mert semmi-féle gyógyszert nem adtak neki.

Az orvosi vizsgálat után egy harmadik házba kerültünk, ide szállásoltak el bennünket.

Két tábornokunkat a belső szobában helyezték el, Csathóval és Endrey főhadnaggal a külső szobába kerültünk.

Tábornokainkat orosz tiszték és tábornokok keresték fel.”

Így nézett ki a szovjet hadifogság, melytől annyira reszkettek Horthy tisztjei. Mint látjuk, Stomm se tudta eldönteni: fogságba akar jutni, vagy öngyilkos akar lenni?

És mi történt a hadtesttel?

Farkas Zoltán ezredes, a 22. gyalogezred parancsnoka jelentette:

„Krasznoje Olim községben egy német vezérkari őrnagy egy parancsot olvasott fel a németeknek, amelyben elrendelik, hogy a magyar csapatokat hadifogolyként kell kezelni... Magyar részről a fegyveres ellenállásnak a legtöbb esetben nem volt értelme, mert a németek túlerőben voltak, és legénységünk zömének sajnos nem is volt fegyvere. A szövetséges német haderő fent vázolt magatartása a hosszú visszavonulás alatt *a magyar katonákban a német faj iránt oly fokú gyűlöletet* váltott ki, amellyel a jövőben számolni kell, és amely kétségkívül igen károsan fogja éreztetni hatását a magyar-német együttműködés terén.”

Az elfelejtett hadtest katonái tehát a németek hadifoglyai. Amit eddig alattomban műveltek, most már nyíltan tehetik. Parancs van rá. Ilyen körülmények között kezdődik ennek a groteszkül tragikus anabázisnak utolsó fejezete, február elsejétől a hónap végéig.

Hubay Miklós és Vas István zenés játékának Révész György rendezte filmváltozata jut eszünkbe, az „Egy szerelem három éjszakája”, a három magyar katonával, akik mint a háromkirályok, bohóckodták-ravaszkodták-cselezték haza magukat 1943 januárjában, az emberi nyomor és megaláztatás poklain keresztül. És emellett még mindig és újra és megint harcolniuk kellett, mert a Vörös Hadsereg egyre keményebbre markolta a zsákot, amelyben a német 2. hadsereg szorongott.

Olvassuk el egymás után a szovjet hadtörténészek szakszerű, tömör sorait és Kónya Lajos naplójának egy részletét:

„Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a bekerített csapatoknak Kasztornoje és Bikovo, továbbá Gorsecsnoje és Sztarij Oszkol között - (ahol a szovjet csapatok még nem zárták be a gyűrűt) - volt lehetőségük a kitörésre. A körülmény, hogy itt még nem voltak szovjet csapatok, meglehetősen megnehezítette a bekerített csoportosítás elleni harcot. Január utolsó napjaiban és február első felében az ellenséges csoportosítás elkeseredetten harcolt, hogy kitörjön a bekerítésből... A bekerített ellenséges csoportosítás elleni harc február 17-ig tart. Az ellenség kétségbeesett kísérleteket tett, hogy kitörjön a gyűrűből. Február első napjaiban sikerült áttörnie a 40. hadsereg arcvonalán.”

Kónya:

„Sztarij Oszkol előtt erős ellenállásba ütköztünk. Hirtelen jött, egyszer csak azt vesszük észre, hogy akna- és géppuskatűzben vagyunk, minden komolyabb fegyver nélkül. Hej, a mindenségit! Hajrá! S rohanunk a tűzbe. Rengeteg halottunk és sebesültünk marad ott. Az Isten tudja, hogyan sikerült, de estére átvágtuk magunkat. Egy szilánkot ugyan kaptam a combomba megint, de tudok menni.”

Tudós elemzés és lírai naplófeljegyzés milyen pontosan kiegészítik egymást. De lássuk tovább Kónyát:

„Sztarij Oszkol, február 3. Szállásunk nincs. Tele van némettel a város... A város csupa rom és hulla, recsegnek a nehézsúlyú szüntelen. A németek szekérszám hordják a magyar raktár szalonnáit s a ki nem osztott karácsonyi csomagokat.

Késő délután jutunk tető alá egy kis faluban. Végre házban alszunk, és ezúttal mi dobunk ki két szemtelen németet... Kiabálok, pisztolyukhoz kapnak, de látva, hogy többen vagyunk, eliszkolnak. *Ha ezek ellen kéne, még harcolni is volna erőnk.*”

Vannak, akik letelepednek elhagyott tanyákon, s nem mozdulnak tovább, ott akarnak békében élni krumplihéjon, s ha kitavasodik, erdei gombán meg bogyókon; egész századokat vendégszolgálatra szovjet partizánok kenyérral és vodkával, aztán baráti szóval útnak eresztik őket: menjetek haza békében, veletek, magyarokkal nincs nekünk semmi bajunk.

Míg Budapesten Herbert von Karajan tomboló sikerrel a Fideliót vezényli, a vakítóan fehér hóba ereje fogytán lehanyatló katona a szülői házat véli látni, meleget érez, a tűzhely tüzét sejti, s békés mosollyal alszik el örökre a hóban. Mint egy régi némafilm képei, peregnek a megsárgult iratok, naplójegyzetek képei az olvasó előtt: egy elfelejtett magyar hadosztály katonái vonulnak hazafelé.

Keresztury Dezső verssorai szemtanúknál pontosabban vetítik elénk ennek a januári vándorszorgó vonulásnak minden keservét:

*Tájfutólcséres az úttalan út: bomlófalú, nyitott verem;
Fejek, tört vállak dadogó vonulása: személytelen
férgék a taposó talp alatt. Pergő garat az ingovány;
gépdögökön és döglovakon peng, cirpel a fagy, mint őszi bogár.
Den Wagen freigegeben! A hóba a sebesülteket!
Jég nyújtja kezét. Egy kézigránát a dögökre! Menet
ez még?! Síró homok: csonttá fagy a nyári bakancsban a láb.
Haza? Jaj hova mennek a hószivatarban a néma bakák?
Jégpengék erdeje: villog az ég részvétlen az ezüsthabu róna felett;
keserű füst: kígyózik, terül s kavarul fel az űrbe a
céljavesztett menet; hernyótalpu csizmák: agyakba, szívekbe taposni jók.
Marsch! Bis zum Sieg! Ó, ártatlanul - s kinek?! áldozatul vetett milliók!*

És megint a szemtanúk:

Kónya:

„Február 13.

A házban egy öreg, szakállas magyart találunk, talán haza se akar menni. Senkije sincs. A fegyházból küldték a frontra, bizonyos, hogy nem akar hazamenni. Mi meg felszedtünk egy gyámoltalan, beteg, magányos hadnagyot, az orra lefagyott, folyik belőle a genny. Mennyi embersors.”

Némethy Bertalan huszár százados:

„Február 2.

Ez már a kilencedik nap, melyet századunk a szabadban, fedél nélkül töltött. Élelmünk már napok óta maradék kávé és tea.”

Hunyadváry József alezredes:

„A partizánok különös viselkedéséről érkeztek jelentések. A Noszovka és Kobiscse közötti úton több kisebb menetelő hadoszlopon rajtaütöttek, majd a velük való elbeszélgetés után azzal, hogy »ti magyarok vagytok, benneteket nem bántunk, menjetek haza Magyarországra«, ismét kezét fogva, a legnagyobb barátsággal elbúcsúztak tőlük, és a közeli erdőkben eltűntek... Egy helyen vodkával is megkínálták őket...”

Párkányi László utász százados:

„A legénység a szabadban éjjelez, a házakban németek vannak elszállásolva. A legénységnek nincs élelme. A németek fegyvereket, lovakat vesznek el erőszakkal. Sebesülteket dobálnak ki a házakból, belőnek a padlóra, ahol magyarok húzódnak meg, és így tovább. Ez a bajtársiatlan, sőt kimondottan ellenséges viselkedés a legénység gyűlöletét a végletekig fokozza a németekkel szemben, harci szellemét teljesen aláássa. A német legénység viselkedéséből és beszédéből látható, hogy ellenséges magatartásukat felsőbb helyről irányították. A tartalék nélküli német vezetés teljes kudarcát a magyar csapatokra igyekeznek hárítani...”

Párkányi százados 1944 tavaszán előljárom volt a m. kir. Bolyai János Honvéd Műszaki Akadémián. Akkor meglepődve hallottam, hogy ez a kemény és fegyelmezett tiszt március tizenkilencedikén egyedül támadt egy német járőrre, és tűzharcba bocsátkozott vele. Másnap felkötött karral jelent meg, megsebesült. A németek bajtársiatlan viselkedése nem csupán a legénység gyűlöletét fokozta a németekkel szemben...

Lovag Kern Károly őrnagy:

„A német vonatalakulatok az engedelmesség legkisebb jele nélkül, pánikszerűen igyekeznek előre... A legszerencsétlenebb emberroncsok, a megőrültek kerülnek elő sorainkból. Egy vég-sőkig fáradt és hidegtől kimerült ember köpenyét és zubbonyát levette: »Megyek anyukához aludni!« szavakkal levetkőzve nekiindult a hómezőnek. Megállítani már nem lehetett. Egy másik megállt mellettünk, rámutatott a közeli házra, és dunántúli tájszólással kérdezte, hogy a közeli házak »ugye, Devecser?«... A süllyedő hajó patkányainak lélektana már igen gorombán éreztette hatását, hol mindenki a másik hulláján menti életét... Bredow német tüzér őrnagy a magyarokat géppisztolylövésekkel hajtotta vissza... Csernyeckijnél szemtanúi voltunk, amint a ködös sötétben két német kergetett egy harmadikat, ki lovukat már elkötötte, és fel akart rá ülni, hogy elvigye. Futásban utolérték, és majdnem félholtra verték... február 18-án hajnalban indulva 10 óra körül 130 emberrel értünk be Szumira, hol az első forgalomszabályozó közeg várt bennünket.”

Kern Károly annak a 20. hadosztálynak volt vezérkari főnöke, melynek parancsnoka, Vasváry vezérőrnagy örvendezve jelenti a Szumiba érkezést:

„A helyzet *Szumi* elérése után lényegesen javult, miután magyarok közé került a hadosztály... Itt sikerült a 2. hadsereg-parancsnokság szállásszabályozó tisztjével, Pümköthy vezérkari századossal érintkezésbe lépni.”

Az elfelejtett hadtest tehát megérkezett. Hol is vagyunk? Szumiban, az alig több mint egy hónapja messzi-messzi, front mögötti területnek számító Ukrajnában, légvonalban több mint háromszáz kilométerre a Dontól. Ide jutott el 1943. február 18-án a III. hadtest megmaradt néhány száz embere.

*Az őrmester úrnak vicceltünk.
A főhadnagy úrnak táncoltunk a hóban...
Az ezredes úr mulatságára élve ettük meg a svábbogarat...
Onnét jöttünk ki a pokolból...
Ide be a másik pokolba -*

szavalják eszelős révületben a filmbeli három királyok, Gáspár, Menyhért és Boldizsár. Megmentettek-e egyebet is, mint a puszta életüket? Maradt-e bennük a gondolatnak valamilyen csírája? Emlékeznek-e megpróbáltatásaikra, német szövetségeseik durvaságaira, a szovjet partizánok vodkájára?

És mit szólnak majd, ha kezükbe kerül a csaknem egy hónapja kiadott hadseregparancs egy példánya?

És vajon mit éreznek első örömük szüntével, amikor kedvezőbb körülmények között hátrajutott magyar testvéreik és bajtársaik közlik velük, hogy tekintsék magukat foglyoknak?

„Február 19-én Dénesfalvy Dinich Gyula alezredes, városparancsnok közölte velem a vezérkari főnök úr Önegyméltósága rendeletét, hogy minden Kijevbe érkezett 2. hadseregbeli személy internálva van, a fegyverzetet mindenkitől szedjem el...”

Aláírás:

„Farkas ezredes, a m. kir. 22. gyalogezred parancsnoka.”

Cseberből vederbe. A halálra ítélt hadsereggel szemben nincs könyörület. Aki életben maradt, akinek sikerült elvándorognia Szumiig, az fogoly. A magyar állam foglya. Ne meséljen otthon a szovjet partizánok vodkájáról, a német szövetségeseik korbácsáról.

Szombathelyi vezérezredes, aki pedig látta már, hogy a háborút elvesztették, jól tudta, miért adja ki mégis a parancsot:

„Csak meghalni lehet, hátrálni nem.”

Ezek a nyomorultak pedig nem restelltek életben maradni. De most már akármit tesznek is velük, a partizánok vodkáját, a németek korbácsát, vitéz Jány hadparancsát nem felejtik el soha.

Ne sírjon, akit ütnek...

„Ne sírjon, akit ütnek, ne kiáltson,
Vagy hogyha sír, botozója ne tudja.
A gazkedv derül a minél több gyáson.”

Salamon Ernő

Amikor a kormány 1942 tavaszán bonyolult és szinte áttekinthetetlen behívási szisztémájával ravaszul összegyűjtötte az ország kétszázézer „gyanús” nincstelenjét: e halálra ítélt hadsereghez egy nemkülönben körmönfontan megszervezett módszerrel ötvenezer zsidót és politikai üldözöttet is beosztott „harctéri segédszolgálatra”.

Belőlük álltak a munkaszolgálatosok századai.

Ez a helyzet katonailag képtelen és példátlan. Megbízhatatlannak minősített férfiakat fegyvertelenül a harctérre küldeni, hogy ott nemcsak veszélyes, de ráadásul felelős és bizalmi jellegű műszaki munkát végezzenek: nem csupán kegyetlenség és embertelenség, hanem a hadsereg szempontjából ostobaság is. Ha ugyanis ezek az emberek valóban megbízhatatlanok, nem szabad rájuk felelős munkát bízni; ha viszont ilyen munka az első vonalban rájuk bízható, nem megbízhatatlanok.

Az egész szituáció szinte képtelennek tűnik: egyfelől embertelenség fegyvertelen férfiakat a harctérre hajszolni, s ráadásul emberi méltóságuktól megfosztva, őket eleve megkülönböztetni; másfelől a haláltáborokat szervező németek szemszögéből nézve a magyar vezérkarnak ez a gesztusa bősztító kihívás: a magyarok hadseregük személyi állományának tagjaiként zsidókat és kommunistákat visznek ki az arcvonalba, s ott katonai jellegű feladatok megoldásával bízzák meg őket!

E kései siratónak nem feladata a magyarországi zsidóüldözések szomorú folyamatát részletezni; e kérdést számos könyv elemezte már, adatok tömegével érvelve és bizonyítva. Mint az előző fejezetekben, ezúttal is az 1943. januári eseményeknek katonai-szakmai vonatkozásait vizsgáljuk csupán. S ezt vizsgálva, egy eddig viszonylag ritkán megvilágított oldalról tűnik elénk a magyarországi zsidóüldözések törvényesítésének ostobasága és képtelensége. Feltűnik először azért, mert a magyar zsidóság a honvédség 1848-as hősi megszületése óta vérrel írta be nevét a magyar honvédség történetébe. A negyvennyolcas honvédségnek nem jelentéktelen százaléka állt a magyar függetlenség ügyéért életüket is áldozni hajlandó zsidókból; elég a siralomházban emlékiratait papírra vető aradi vértanúra, gróf Leiningen-Westerburg Károly tábornokra gondolni, aki hadi szolgálatára visszapillantva leghősibb, legértékesebb katonái között sorolja fel Goldner főhadnagyot és Kohn közlegényt, az isaszegi csata hőseit. Elég az első világháború zsidó katonáira és tisztjeire gondolni, akik arany és ezüst vitézségi érmekkel tértek haza a frontról. Kossa István írja le „A Dunától a Donig” című naplóregényében Takács Sándor százados esetét, akit Dicső Elismerés kétszeres tulajdosaként vittek mint zsidó munkaszolgálatost a frontra származása miatt. „A meszesgödörben nem lesz szüksége önnek emléklapra” - förmedt rá Muray Lipót alezredes, a nagykátaikiegészítő parancsnokság vezetője. „Származása miatt.” De mi az, hogy származása miatt? Egyáltalán ki a zsidó? Akinek ez a vallása? Vagy aki annak vallja magát? Az 1939-es törvény szerint az tekintendő zsidónak, akinek két nagyszülője közül az egyik zsidó vallású. Abszurd megkülönböztetés.

Fabri Zoltán filmje, a „Két félidő a pokolban” megrendítő képet rajzol Velencei István alakításán keresztül erről a típusról, a munkásszázadhoz vakító fehér porcelánegyenuhában bevonuló tartalékos tisztról, aki az utolsó pillanatig reméli: tévedés áldozata...

Visszatérve a szigorú katonai-szakmai tényekre: kétségtelen tehát, hogy a hadsereg ezzel az ostoba meghatározással rengeteg kiváló szakembert veszített.

Hogyan sorolták be a 2. hadsereg munkaszolgálatos alakulataiba ezeket a férfiakat?

A behívási elv ugyanaz volt, mint a legénység bevonultatásánál. A Horthy-kormányzatnak tökéletesen működő, országos besúgóhálózata volt, ennek folytán minden megye és minden katonai bevonulási központ megfelelő információkkal bírt. Az 1939-es törvény szerint zsidónak vagy kommunistának minősített férfilakosságból a politikailag vagy egyéb okokból legkényelmetlenebbeket szedték össze. Elég volt egy rosszindulatú feljelentés, egy irigy szomszéd névtelen levele, s már indult is a szerencsétlen áldozat Nagykátára.

De miért éppen ide?

Figyelemre méltó, hogy a nagykátai 1. számú bevonulási központ *nem* a 2. hadsereg bevonulási központja volt. Ez a katonai intézmény a budapesti I. hadtesttől kapta parancsait. Az I. hadtest viszont ki sem került a frontra. Bármennyit töprengjünk is ezen a katonailag szokatlan jelenségen, gyaníthatjuk, hogy azért történt így, mert az I. hadtestnél volt valaki, vagy voltak valakik, akik ezt a szégyenletes hóhérszerepet önként és örömmel vállalták. Ma már kideríthetetlen, személy szerint ki, mikor és miért kezdeményezte a frontra ki sem vonult I. hadtestnél ezt az emberirtást. (Hindy Iván vezérőrnagy csak később lett a hadtest parancsnoka.) A zsidók és politikailag gyanús, egyéb „elemek” személyes kiválogatását bizonyos Hajós Béla alezredes intézte. Ez a Hajós alezredes közölte a nagykátai bevonulási központ parancsnokával, egy, a szenilitás határán járó szadista alezredessel, Muray Lipóttal, a behívandók neveit. „Gyakran csak cédulákat küldött át, nevekkal, indokolás nélkül” - vallotta a népbíróság előtt Muray alezredes Hajósról.

Maga Muray nagy élvezettel és nagy energiával végezte kötelességét. Ez a bottal sántikáló, öreg törzstiszt, akinek rangja sejteni engedí, hogy megbukott az ezredesi vizsgán, s ezért nem léphetett elő, s akit közvetlenül a felszabadulás után lefolytatott népbírósági tárgyalást követően halálra ítélték és felakasztottak, s így nyerte el méltó büntetését: rettegett fogalom-má vált a munkaszolgálatosok között. Élet és halál - vagy inkább: a halál ura volt. Válogatott kegyetlenségekkel üldözte a behívottakat, amíg csak el nem kerültek szeme elől. De nem is ez volt a legsötétebb bűne. Hanem az, hogy a munkaszolgálatosokkal a frontra utazó „keresztény” honvédeket és tiszteket - az úgynevezett „keretet” - a rájuk bízott emberek legyilkolására biztatta, sőt uszította. Amit az egész 2. hadseregről elhatároztak, de nem mondtak ki, azt itt és most kimondották: egyetlen zsidó és kommunista nem jöhet haza élve. Sőt: Muray Lipót azt ígérte, hogy amint a keretre bízott létszám elfogy, a keret hazajöhet a frontról. A keret frontról való hazajövetelének tehát az volt a feltétele, hogy ne maradjanak embereik!

Kikből állt ez a keret?

Állt nyolc-tíz, néha kéttucatnyi honvédből; állt egy szolgálatvezető őrmesterből, többnyire ez volt az alakulat réme; ehhez beosztott néhány tiszthelyettesből és egy zászlósi vagy ilyenféle rangú parancsnokból. Ezek többnyire gyenge jellemű, civilben félbemaradt egzisztenciák voltak, akik túrték a szolgálatvezető rémuralmát.

Mi volt ez a rémuralom?

Mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy az úgynevezett „kitolásokat” nem szabad különleges elbánásnak tekinteni. Származástól függetlenül minden katona ki van és ki volt szolgáltatva kiképzője kénye-kedvének, és sok kiképző volt kegyetlen és követelményeiben végletes. A

frontéletnek azok a panaszai sem speciálisan munkaszolgálatos panaszok, amelyekről szintén sok helyütt olvashatunk a memoáriródalomban: hóban-fagyban gyaloglás kilométereken át, tetvesség, rendszeres étkezés és meleg ruházat hiánya, betegen vagy sebesülten kórház helyett szolgálat és gyaloglás a hidegben, a kimúlt ló helyett a megmaradt élelmet targoncán húzni - mindez borzalom, de olyan borzalom, melyben egyrészt a 2. hadsereg minden egyes katonájának része volt, másrészt minden téli háborúban minden katonának része van Napóleon óta. A rémuralmat sokkal inkább az jelentette, hogy nem egy „keret” olyan komolyan vette Muray alezredes parancsát, hogy a szó szoros értelmében irtotta a munkaszolgálatos legénységet.

Rettenetes megaláztatás volt az állandó megkülönböztettség, emberi és katona mivoltukból való kirekesztettségük tudata. Mint közönséges honvéd, sok közülük könnyebben viselte volna el a nélkülözéseket.

Végül emberfeletti erőfeszítéseket kívánt az első vonalbeli műszaki záruk fektetése, akna-kutatás, erődépítés ellenséges tűzben: általában a rájuk váró szakmai feladatok elvégzése.

Térjünk vissza a keret legsötétebb bünére: a rájuk bízott munkaszolgálatos legénység módszeres kiirtására. Talán a legszörnyűbbet derítették fel a legvilágosabban. 1942 őszén Haynal Alajos ezredes, a 6. hadosztály 22. gyalogezredének parancsnoka, a keret tudtával az egyik munkásszázad legénységéből 124 főt kivégeztetett. „Addig senki sem mehet haza szabadságra, amíg a munkaszolgálatosok közül egy is él” - jelentette ki Haynal ezredes a keretnek. Hetenként többször megjelent a századnál Tóth János tizedes, az ezredközvetlen huszárszakasz katonája, aki a szolgálatvezető őrmester által kiválasztott munkaszolgálatosokat elhajtotta és halomra lőtte. Haynal ezredesnek, aki „tyimi oroszlán”-nak nevezgette magát, mert a kiürített Tyim városába elsőnek lovagolt be, nem is volt közvetlen szolgálati kapcsolata a munkásszázadokkal; ez a tömeggyilkos törzstiszt 1944 őszén, a nyilas hatalomátvételekor mint vezérőrnagy a levették és nemzetőrök országos parancsnokhelyettese lett.

Ha Haynal ezredesnek nem volt közvetlen kapcsolata a munkaszolgálatosokkal, kinek volt?

Ezek az alakulatok általában háromféle szakszolgálati ághoz tartoztak: vagy a vonathoz - (rakodás, szállítás) - vagy a hadosztályközvetlen műszaki parancsnokhoz - (erődítés, akna-telepítés és -szedés) - vagy egészségügyi alakulatokhoz - (sebesültvívés, ápolás, orvosi kezelés). A laikus is láthatja, hogy alapvetően fontos munkák. Kisegítő szolgálatnak igazán nem lehet az erődítést és akna-telepítést nevezni. Pedig az 1942. 14. törvénycikk kimondja: „A zsidók katonai kötelezettségüknek rendfokozat nélkül teljesített kisegítő szolgálat formájában tesznek eleget.”

Ezzel szemben a 2. magyar hadsereg egész erődvonalát, beleértve a tüzérségi lövegállásokat és figyelőket, zsidó és kommunista munkaszolgálatosok építették ki. Kossa István így számol be a III. hadtest egyik legjobban telepített figyelőállásának építéséről:

„A 2. magyar hadseregből sok-sok ezren fordultak meg a »Krétavár« lábánál háromágú csillagban fekvő Archangelszkoje községben. Fent, a »Krétavár« tetején állott a szélmalom, mely a környék biztos, könnyen felismerhető ismertetője volt. A legjobb tájékoztató tüzérségnek és pilótáknak egyaránt.

Nos, a mi körletünk ott volt az út mellett, mely a szélmalomhoz felvezetett.

A körlet hat házból állott. Az egyikben a tisztek és a századiroda volt. A másikban a keret-tagok, a harmadikban a konyha elhelyezve. Velük szemben kezdődött a muszos körlet. Az első épületet csak »tetves ház«-nak hívtuk. Ide azok kerültek lakni, akiknek minden mindegy volt. Akiknek már jártányi erejük sem volt. Akiknek már mindegy volt, hogy ezer vagy tízezer tetű marja-e testüket. Itt a tetűt marékszám lehetett fogni.

A következő épület volt a szabó- és cipésműhely. Egyúttal azok szállása, akik még úgy-ahogy tisztán tudták tartani magukat. A harmadik épület volt a keresztény szállás. Itt laktunk mi, »őskeresztények«. Félig romba dőlt épület. Egyetlen szoba volt tűrhető állapotban. Egy beomlott pincén átfektetett egyetlen szál pallón jártunk be és ki...

Új munkahelyünk csekély 17 kilométernyire volt szállásunktól. Itt is tűzvédelmi megfigyelőt kellett építeni. A munka sokkal nehezebb volt. Puha, fehér kőzetből állott a domb. A csákány bent ragadt, mintha agyagba vágtuk volna. Az egész domb belőtt terület volt. Nappal a legkisebb mozgás is tilos volt, nehogy az ellenség figyelmét odairányítsuk.

Itt is csak éjjel dolgozhattunk. Mindig holtfáradtan érkeztünk meg. Változás csak annyiban történt, hogy most hamarabb fejeztük be a nappali munkát, hogy erőltetett menetben még a sötétedés előtt a domb aljánál legyünk. Aztán fel a dombra. Mindenki csákányt és lapátot visz magával. Nehezen halad a munka. Kecskés csak a domb lábáig kísér bennünket...

Visszafelé megint ott mentünk el a szélmalom előtt.

A hajnali ködös szürkületben a szélmalom négy lapátján egy-egy akasztott ember lógott. Két honvéd és két civil. Az egyik honvéd tizedes volt. Ez az alsó lapáton lógott. A felsőn egy civil. A ruházata után ítélve orosz. A másik civilen nem volt kabát, nadrágja szürke orosz vattanadrág volt. A lábán rövid orosz csizma.

Elkaptam a fejemet. Nem bírtam nézni a szörnyű látványt. A két felső lapáton lógó holttestet nagy ívben lengette a szél.”

A munka, amit ezek az emberek a szélmalomra akasztottak árnyékában végeztek, nemcsak kemény volt, de emberi nagyság és lelkierejt kellett hozzá. Kossa István szép emléket állít a hatvanöt éves Silberpfennig Júdának, aki szintén Haynal ezredes áldozata:

„Az öreg Silberpfennig Júda dolgozott mellettem. Hírből már odahaza ismertem a Lóden Posztógyár szőrösszívű, sokszoros milliomos tulajdonosát. Itt emberi nagyság bontakozott ki belőle. Zokszó nélkül emelte a legnehezebb gerendát is. Munkára jelentkezésnél első volt. Hatvanöt évével ő volt a legöregebb közöttünk. Joggal várhatta volna segítségünket. Ő segített másoknak. Még egyben különbözött a többi pénzes, vagyonos munkaszolgálatostól. Soha nem kötött üzletet a keret tagjaival. Gyűlölték is mindenkinél jobban. Nem is tudtak a bonra dolgozó kerettagok elmenni mellette, hogy egyszer-kétszer végig ne vágjanak rajta, bele ne rúgjanak. Mégsem tudták megtörni. Hiába osztották be a legnehezebb munkára. Mikor már az életerős fiatalok is egymás után kidőltek, az öreg Silberpfennig még jól bírta. Nem lehetett »megdögleszteni«. A Don mentén azután a többivel együtt őt is kivégezték.”

Kossa megrázó vallomását pontos jegyzőkönyvvé hitelesíti Márkus László százados jelentése, akihez legfelső fokon ez a munkásszázad is tartozott; mint Márkus jelenti, a 6. hadosztály 22. gyalogezred műszaki alakulataihoz három században 600 fő volt beosztva erődítési munkára. (Ekkor, télen, már nem a véres kezű Haynal az ezredparancsnok.) „A zsidó kisegítő szolgálatosok erőállapota egyenesen siralmas - jelenti. - Az utóbbi időben már alig akadt egy-két munkaképes egyén. A halálozás napirenden volt, úgyhogy körülbelül kétszáz fő halálozott el testi leromlás (végelgyengülés) következtében.” Panaszkodik, hogy az urivi áttörés után semmiféle tájékoztatást nem kapott, úgyhogy 14-én este 19 órakor, „mikor már állandóan és sűrűn zizegtek a gyalogsági golyók körülöttünk”, saját felelősségére rendelte el a visszavonulást.

De még a visszavonulás előtt tisztáznunk kell néhány körülményt. A munkaszolgálatosok - akik között, mint már említettük, kommunisták és nazarénusok is voltak - nemcsak erődítettek, hanem egészségügyi szolgálatot is elláttak. Képzett orvosok, ha ugyan nem kerestek éppen aknát, gyakran küzdöttek sebesültvivőként az élvonalban; halálmegvető bátorsággal

mentették meg sebesült honvédek ezreinek életét, olyan önfeláldozással, amit prédikációkban oly szívesen neveznek krisztusinak és keresztényinek. Erről ír katonás tömörséggel régi ismerősünk, Vécsey alezredes, a 35. gyalogezred parancsnoka:

„Kénytelen vagyok megállapítani, hogy ezek a zsidók sokkal fegyelmezettebbek, mint a mi honvédeink, munkakészségük és teljesítményük is jobb, mint a honvédeké. A zsidók a legnagyobb tűzben fegyver nélkül is kihozták a sebesült és halott honvédeket, volt is egy zsidó századnak vagy ötven halottja és kétszer annyi sebesültje.” Tegyük ehhez egy másik nyilatkozatát: „A zsidó századok elöl igen bátran viselkednek, nem hagynak sem sebesült, sem halott magyart vissza. Még megérjük, hogy hősök lesznek belőlük akkor, amikor a mi gyalogságunk mindig megszalad.”

És ezeket a fegyverteleneket egyes hadosztályoknál halomra gyilkolták, mert vallásuk parancsát követve megtagadták, hogy lőszerhez nyúljanak. Szombatosokkal akartak ugyanis lőszert átrakatni, s mikor ezt megtagadták, kivégezték őket. Görgényi Dániel számol be erről.

Ezek a szanitéccé lett orvosok közben otthon hiányoztak. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter írja:

„Megfontolás nélkül behívták a zsidó orvosokat, s a rendelet szerint egy-egy munkásszázadhoz, melynek létszáma kb. 220 fő volt, csak egy orvost lehetett volna beosztani, mégis előfordult, hogy egy alakulatnál 10-12 orvos is szolgált, és életmentő munkája helyett közönséges napszámosmunkát végzett. Ezzel szemben a falvakon nem volt orvos, sőt, a katonai alakulatoknál is érezhetővé vált az orvoshiány. A nagyobb harcok idején sok sebesült magyar azért nem juthatott idejekorán megfelelő ápoláshoz és orvosi segítséghez, azért kellett tulajdonképpen jelentéktelen sebesülésekből kifolyóan meghalnia, mert a szakképzett, kitűnő orvosok követ törtek, árkot ástak, erdőt irtottak, gerendát hordtak, vasúti töltésen kubikoltak - vagy aknát szedtek messze a vonalak előtt.

A falvak egészségügyi helyzete tragikusan leromlott azáltal, hogy a zsidó orvosokat nem hivatásuknak megfelelően használták fel. Egy alkalommal maga a kormányzó panasolta el, hogy a kilencezer lakosú Kenderesnek egyetlen orvosa van csak. A zsidó doktort behívták munkaszolgálatra, később a kereszténynek is be kellett vonulnia. A kormányzó engem kért, hogy csináljak valamit, mert nem nézheti, hogy a község orvos nélkül marad.”

Még egy szót az aknaszedésről. Békebeli filmriportok megérdemelten kedvelt hőse a tűzmester, akit építkezések, szántás során váratlanul a földből előbukkant aknák és bombák veszélytelenítésére hívnak ki. Áhítatos csönd kíséri feszült figyelemmel végzett, életveszélyes munkáját. Képzelnék most el ugyanezt a munkát nem a közvélemény által hősnek tisztelt emberként, hanem emberi mivoltától is megfosztott rabként, szakadt ruhában, éhesen, ellenséges tűzben s ráadásul azzal a tehertétellel, hogy az aknaszedő nem is tudja, hol van az akna, legfeljebb sejt; lépésről lépésre kell minden egyes aknát felkutatnia és megsemmisítenie...

Akik ezt végzik, nem akármilyen emberek. A kormány tudja jól, miért ítélte őket halálra. Nem csupán és egyszerűen az a bűnük, hogy zsidók. Ezenkívül még elégedetlenek is; vagy szervezett munkások, vagy verset, tanulmányt, regényt író, harcba szólító erejű képeket festő művészek.

Olyan férfiak vannak közöttük, mint a majd január 16-án fogságba eső doktor Felkai Dénes, orvos főhadnagy, 1937-1939 között a spanyol polgárháborúban harcol, 1939-1941 között Franciaországba internálják, 1941-ben Németországba hurcolják kényszermunkára, 1941 szeptemberében hazaszökik Magyarországra, és hajmeresztő kalandok sorozata után végre megpihelve a szülőföldön: elfogják, és 1941 októberében a szülőföld munkaszolgálatosként kiküldi a frontra.

Az urivi és csucsjei áttörés a munkaszolgálatos alakulatokat - (és az ugyanide sorolt 401-es és 402-es politikai büntetőszázadokat) - testileg-lelkileg a legrosszabb pillanatban érte. A január 8-án beköszöntő mínusz 35 fokok hidegtől megdermedve, éhesen, lerongyolódva, az állandó erődítési és egyéb munkától megviselten nehezebben bírták a visszavonulást, mint a szintén rongyos és éhes, de náluk jobban ellátott és hozzájuk hasonló lelki nyomás, megbélyegzés terhétől nem szenvedő sorkatonák. Tízezrek pusztultak el a hidegtől vagy a rájuk zúduló, váratlan ellenséges tűzben. A tárgyilagosságnak tartozunk annak leszögezésével, hogy a zűrzavaros visszavonulás alatt általában nem terhelték meg őket különleges elbánással, sok tiszt és katona megosztotta velük ételmét, barakkját, fedelét; a 7. hadosztály üdülőállomásnak nevezett pihentetőket szervezett számukra. Annál gyakrabban csaptak azonban közéjük német katonák, akik a februárban már pánikszerű özönléssé változott futás során bestiális kegyetlenséggel lőtték, pusztították őket; legtöbbjük ekkor szerzett tudomást arról, hogy az amúgy is gyűlölt magyar hadseregnél még zsidók is vannak. „Legutóbb Korovinciben német csendőrök egy zsidó munkaszolgálatos századot szétverték, és több zsidót megöltek. Többször előfordult, hogy ezeknek a munkásszázadoknak, melyek a magyar hadsereg hadrendi alakulatai, a németek nem hajlandók szállást kiutalni” - jegyzi fel a hadseregparancsnokság naplója február 19-én.

Az egyre sűrűbben ismétlődő esetek miatt vitéz Jány Gusztáv vezérezredes, hadseregparancsnok tiltakozik a „B” hadseregcsoportnál:

„Tiltakozom a magyar hadsereg-parancsnokság és alparancsnokságai szuverenitásának ilyen megsértése ellen. A zsidó munkásszázadok a magyar hadsereg hadrendi alakulatai. Azokat a szükségnek megfelelően szervezték. Nem lehet hivatott tehát német katona ilyen alakulatok megbontására.”

Jány tiltakozását - mely valószínűleg Nagy Vilmos honvédelmi miniszter elszórt beavatkozásainak is következménye - nyilvánvalóan éppen úgy nem vette figyelembe Weichs tábornagy, mint a többit. Az ötvenezer munkaszolgálatos feltartóztathatatlanul menetelt pusztulása felé, az egész halálra ítélt hadsereggel együtt. Orvosok, tudósok, munkások, kereskedők, írók, művészek botorkáltak a vakító hóban, térdig süppedve az utaktól messzi kanyargó, nem is látható ösvényeken. Ott megy közöttük Salamon Ernő költő; a láz egyre inkább elhatalmasodik rajta, a kiütéses tifusz miatt félrebeszél, s a fertőzéstől rettegő olasz katonák lelövik. Hátizsákjában Arany János verseit őrizte, s a hóba kicsordul a zsákból, mint valami feltve rejtegetett kincs, Babits Mihály irodalomtörténete:

*Lesnek, vigyázz,
parancs, bot, hosszú vétek,
bús böjti gyász
és fasiszta cselédek*

Halála előtt, amikor az olasz katona rálőtt, talán versére gondolt:

*Ne sírjon, akit ütnek, ne kiáltson,
Vagy hogyha sír, botozója ne tudja,
A gazkedv derül a minél több gyászon.*

De hiába a dacosan összeszorított száj, a befelé sírás, hogy „botozója ne tudja”: az ilyen esetek egyre gyakoribbak, s félelmetesen emlékeztetnek a betegség gyógyításának ősemberi módszerére: felégetni, elpusztítani, aki beteg.

„Dorosicnál egy kolhozban több mint hétszáz beteg munkaszolgálatost vontak össze - emlékezik Nagy Vilmos honvédelmi miniszter -, és egy nagy istállóépület padlásán helyezték el őket. Ezeknek legnagyobb része kiütéses tifuszbeteg volt. Éjjel a nagy pajta kigyulladt, és a lángoló padlásról égő fáklyaként ugráltak le a szerencsétlen munkaszolgálatosok, hogy meg-

meneküljenek a tűzhaláltól. Lent azonban géppuskatűz fogadta őket. Azt mondták később, hogy az égő embereket le kellett löni, nehogy tőlük a major többi épületei is tüzet fogjanak. Ez volt itt a tűzoltás! Az épület természetesen porrá égett, és bent égtek - kínhalálukat lelve - a szerencsétlen munkaszolgálatosok is. Amikor ezt meghallottam, azonnal elrendeltem az eset hadbírói kivizsgálását.”

Akkor már talán jobb halál érte Földes Ferencet, aki január 13-án Uriv környékén esett el. Milyen fegyelmezett tárgyilagossággal fogalmazott ez az egykori sorbonne-i és bolognai diák, aki Bertrand Russellről írta disszertációját: „Az antiszemitizmus... lehetőség olyan problémák levezetésére, melyeket az uralkodó osztály nem óhajt megoldani, egyszerű diverziós lehetőség a tömeg figyelmének eltérítésére.” Éppen ezért sorozták őt is a halál hadseregébe, nem lehetett elviselni ellentmondást nem tűrő statisztikai kimutatásait a magyar nép iskolázási viszonyairól, nem lehetett eltérni kommunista agitációját.

Elmúlik a január, múlik a február. Zsidók és nem zsidók már nem külön menetelnek. Összekeveredtek, a rongyok között fel sem ismerni már, ki a reguláris katona, s ki a zsidó. Ez a háború, ez a hideg, ez a menekülés mindenkit nyomorult ember mivoltára egyszerűsít.

Végjáték

„Vitéz Jány Gusztáv m. kir. titkos tanácsos, vezérezredes, a 2. hadsereg parancsnoka szűkebb törzsével folyó évi május hó elsején hazaérkezik. Öltözet: egyszerű öltözet, fehér gallér, fehér kesztyű, kitüntetések.”

*A vezérkar főnöke helyett
vitéz Bajnóczy József vezérezredes.
1943. április 30.*

„Kedves vitéz Jány vezérezredes! Közel negyvenévi szolgálati idejére hivatkozással előterjesztett kérésének őszinte sajnálkozással helyt adok és Önt a m. kir. 2. honvédhadsereg parancsnoki szolgálati állása alól felmentem. A felmentés alkalmával különös meglepéssel gondolok azokra a kimagasló és eredményteljes szolgálatokra, melyeket Ön csaknem négy évtizedes szolgálati ideje alatt, úgy a múlt háborúban, de különösképpen e most folyó háborúban mint hadseregparancsnok rendkívül nehéz viszonyok között a Haza és a Honvédség érdekében teljesített. Kimagaslóan eredményes és rendkívül értékes teljesítményeiért Önnek újólág különös dicsérő elismerésemet fejezem ki.

Kelt Gödöllőn, 1943. évi augusztus hó 5. napján

Horthy”

A játszma véget ért. Jány éppen úgy vesztett, mintha meg sem alkudott volna Weichs tábornaggal. Katonai karrierje akkor sem ér csúfosabban és váratlanabban véget, ha szembeszegül a német hadvezetéssel, s ha megmenti hadseregét a pusztulástól. Nincs más hátra: rezignált nyugalommal és talán lelkipurdalásoktól gyötörve csendben meghúzódní. A német és nyilas puccsban nem vesz részt; a nagy nyilvánosság előtt csak akkor jelenik meg, amikor a kormányzó a királyi palotában átadja a Mária Terézia Rendet a nagyszájú Oszlányi ezredesnek, Jány egyik hadosztályparancsnokának; a fényesen kivilágított teremben neki, éppen neki kell dicsérő szónoklatot mondanía a hetvenkedő szájhősre. De ez még messze van.

Most egyelőre a Keleti pályaudvar fogadócsarnokában vagyunk, begördül a különvonat, megérkezik a kivonult és elpusztult kétszázezer ember parancsnoka szűkebb törzsével. Jány beszédet mond:

„A magyar erők a Dont a legutolsónak hagyták el, így lettek az utóvédek utóvédjei. Csak a dicséret és elismerés hangján szólhatok tehát honvédeink hősi harcairól...”

De akkor mit szól Jány tábornok saját hadparancsához? „A magyar hadsereg elveszítette becsületét.”

Talán szeretné kitörülni ennek a parancsnak még az emlékét is. De nem lehet. Pusztulásba vezette hadseregét, az utolsó pillanatokban is harcba vetett fegyvertelen embereket, hogy mint eleven erő, a rugalmas ütközés elvét igazolják a német hadvezetés előtt. Erre nincs bocsánat.

Február kilencedikén jelenti Budapestre, hogy „a hadsereg-parancsnokságnak a felsőbb német vezetés semmiféle hivatalos tájékoztatást nem ad... A hadsereg-parancsnokságnak fogalma sincs arról, hogy minket érdeklő területen mit csinálnak a harcoló csapatok... A hadsereg-parancsnokság átlátja, hogy ha saját kezdeményezéséből nem intézkedik, akkor a megmaradt magyar erő is az oroszok kész prédájává válik... Lassanként kialakul az a benyomás, hogy a jelenlegi helyzetben senki sem törődik a szövetségesekkel. Csak feladatokat adnak, hivatkozva a Führerre. E feladatok zöme természetesen megoldhatatlan... A hátsó terület néhány

gazdasági távbeszélő vonalán lóg a hadseregünk, kapcsolást kapni majdnem lehetetlen, ha megvan, bármelyik német őrzővezető szétkapcsolhat vezérkari beszélgetéseket... az a benyomásom, ami már a Don menti harcok alatt kialakult, beigazolást nyert, hogy a hadsereg feladata: német egységek biztosítása. Ha fegyver nincs, akkor az élő tömeg szerepeljen sebességcsökkentő ütközőként. Ugyanezt a szerepet töltötte be a III. hadtest, mely becsülettel állta még akkor is a helyét, mikor helyzete reménytelen és teljesen kiszolgáltatott volt.” Késő, késő. „Lassanként kialakul az a benyomás...” Sokkal gyorsabban kellett volna kialakulnia. Most már mindegy, most már valóban nem lehet mást tenni, mint összegyűjteni a hátravánszorgókat.

Azaz... nem lehetne-e mást is tenni? Például haza lehetne hozni a hadsereg megmaradt részeit, s nem kint tartani internáltként, nehogy otthon mesélhessenek. Pedig kint tartják őket, még a tábori posta sem működik, a riadt családtagok sürgető kérdéseire azt feleli a Magyar Katonaújság márciusban, hogy „a mozgó harcok miatt” elérhetetlenek a magyar honvédek...

Február végén Szmolenszkbe repült Jány, a német „Közép” hadseregcsoporthoz, új elöljárójához, bemutatkozni. Jány és vezérkari főnöke, vitéz Kovács itt odamondogatnak. De már ez is késő. „Igen erélyesen és félre nem érthető szavakban bélyegeztem meg azt az elbánást, amelyben a magyar hadsereget nemcsak a német csapatok, hanem a magasabb vezetés is részesítette és részesíti... A felháborodásra egyedül nekünk és a magyar tábornoki karnak van oka. Soha életemben nem hittem, hogy egy szövetséges hadsereggel, amely halottakban és vérben annyit áldozott, és becsülettel megállta a helyét, ilyen lealázó módon lehet bánni.”

Hiába minden. Hiába sértődik meg von Wöhle altábornagy, a „Közép” hadseregcsoporthoz, vezérkari főnöke, hiába hallgatja vérpiros arccal ezt a vádbeszédet, ilyesfajta beszéd a magyar kormánynak és a budapesti vezérkarnak sincs ínyére. Elpusztult egy halálba hajszolt csürhe, ennyi elég - gondolják. És így is megy át ez a köztudatba; a 2. hadsereget senki se siratja el.

Időközben elkészül a létszámadatok egyeztetése. A veszteség: 141971 fő. Ez a szám a halottak, foglyok, sebesültek, eltűntek tömegeit jelenti. Hány közülük a halott? Sohasem fogunk pontos számot megtudni. A legkisebb szám, amit emlegetnek, 30-35 ezer fő. De ha a fogságban meghaltakat és eltűnteket - akik végül is bizonyos, hogy meghaltak -, valamint a munkaszolgálatos századok és zászlóaljok halottait hozzávesszük, a 2. hadsereg halottai kiteszik a százezer főt, ezenkívül hatvanezer hadifogoly. Egy adat szerint 1943. május 24-ig 36446 fő legénység és 1563 tiszt került haza Magyarországra. Ha ezt a számot negyven-ezernek vesszük, és hozzáadjuk az egyértelmű becslés szerinti hatvanezer főnyi hadifoglyot, még mindig csak százezer főről számoltunk el; a többi halott. A százezer fő tehát reális feltetelezés. S ha reális, újabb megdöbbenés forrása. Az egész második világháború folyamán az összes frontokon, a normandiai partraszállást és a csendes-óceáni harcokat beleszámítva, 292100 amerikai katona halt meg; a 2. hadsereg pedig két hét leforgása alatt veszített el százezret vagy annál is többet. Ha tehát volt a magyar történelemnek valaha igazi Mohácsa: úgy a 2. hadsereg pusztulása az.

A nép siratná ezt a hadsereget, de nem engedik: „Az utazással járó felesleges költségek elkerülése végett felhívjuk a nagyközönség figyelmét, hogy a Debrecenbe érkező sebesültek látogatását mellőzze, mert azokkal az érintkezés úgysem lehetséges” - közli a Magyar Katonaújság az érdekeltekkel.

Aki a halálra ítélt hadseregből mégis életben maradt, ahhoz még szólni is tilos; és ha, hazakerülvén, mégis szólni mer: érte megy a csendőr a legtávolabbi tanyára is, elviszi és lecsukatja. A Hadilevéltár két-három hónapos hadbírószáki büntetések jegyzőkönyveit őrzi, melyekkel fecsegő katonákat sújtottak, kik a januári harcok borzalmairól és a szovjet katonák segítőkészségéről beszéltek.

Csend és hallgatás a parancs, csendbe és tettetett közönybe burkolózik az ország.

Csak a hazakerült tábornokok és ezredesek vidámak. Hőstetteiket mesélik, és kitüntetésekért folyamodnak. Nem áttették tucattjával megfolyamodni a legmagasabb katonai kitüntetést, a Mária Terézia Rendet. Emlékezünk még Vargyassy Gyula vezérőrnagyra? Egyetlen győztes csatát sem vívott, 23. hadosztályával, mely kétségkívül kitartott ugyan, de aztán parancsra visszavonult, véres veszteségekkel menekült meg a végpusztulástól. Most, íme, hogy fitogtatja hőstetteit:

„Kérem a katonai Mária Terézia Rendbe való felvételemet. Nem egy napon végrehajtott tett leírásáról van szó, hanem szorosán véve három hét tetteiről... Az oroszok előrejutását akár Kijevig, akár Harkovon át Poltaváig mi sem állította volna meg, ha a Cramer- és Vargyassy-féle erők szembe nem helyezkednek velük.” Ezután oldalakon át hengeg a Vargyassy-féle erők diadalmas hadtetteiről, pirulás nélkül hitetve el talán még önmagával is, hogy 1943 januárja a győzelmek sorozata volt a 2. hadsereg és annak 23. hadosztálya számára. Ez a Vargyassy vezérőrnagy, már mint altábornagy, 1945. március 27-én Kőszeg védőjeként tündökölt, aki Beregffy vezérezredes parancsára pontosan addig „tartotta” a rábízott várost, amíg az első szovjet páncélos föl nem bukkant.

Egy tábornok mégis megkapta a legmagasabb kitüntetést: vitéz Oszlányi Kornél, a 9. hadosztály parancsnoka. Neki legalább az volt az érdeme, hogy ő az egyetlen hadosztályparancsnok, aki megsebesült; igaz viszont, hogy a 9. hadosztály kálváriája csak Oszlányi sebesülése után következett. A fényes pompa, amellyel Horthy kormányzó 1944 januárjában a királyi várban megünnepeltette Oszlányi Mária Terézia Rendjét, egyben Horthy Miklós utolsó fővezéri ténykedése volt. Nem egészen három hónap múlva, 1944 márciusában a német csapatok megszállták Magyarországot.

Oszlányinál vitézebb hadosztályparancsnokoknak kisebb kitüntetéssel kellett beérniük; az említett Oszlányit kivéve, a többi nyolc hadosztályparancsnok közül csak kettő kapott kitüntetést, Hollóssy-Kuthy László a Magyar Érdemrend Középkeresztjét és ugyanezt Vargyassy vezérőrnagy. A három hadtestparancsnok közül egy fogságba esett (Stomm), egy kitüntetést kapott (Heszlényi: a Magyar Érdemrend Középkeresztjéhez a Csillagot), egy pedig nem (Legeza).

A 18 ezredparancsnok közül elesett egy (Rózsey Tibor, 3. ezred), eltűnt egy (Pálos Ferenc, 13. ezred), fogságba esett egy (vitéz Benkő Sándor) és megsebesült egy (Szörényi Árpád). Ha tekintetbe vesszük az egész hadsereg kétségbeejtően nagy, véres veszteségeit, kétségtelen, hogy ezek az ezredparancsnokok gyanúsán ép bőrrel úszták meg; bizonyára nem vettek részt a harcok sűrűjében. (Ami egyébként nem előírászerű feladatuk.) A megmaradt 15 ezredparancsnok közül kitüntetést kapott nyolc; a legmagasabb, számukra kiosztott kitüntetés a Magyar Érdemrend Középkeresztje, ezt hárman kapták: Rummy Lajos (31. ezred), Farkas Zoltán (22. ezred) és vitéz Szügyi Zoltán (43. ezred).

Túlzottan nagy csillaghullás; mutatja, hogy kezdeti gyanúnk beigazolódott: a hadjárat tapasztalatszerző expedíció volt a tisztikarnak, halálos ítélet a legénységnek.

1943. május elsején 17 óra 30 perckor önmagyméltósága vitéz Jány Gusztáv vezérezredes, titkos tanácsos a Himnusz hangjai mellett ellép a díszszázad arcvonala előtt, és megáll Kállay Miklós magyar királyi miniszterelnök előtt. A miniszterelnök mosolyogva üdvözli önmagyméltóságát. A két férfi egymásra néz. A kép kimerevedik. Éppen egy éve, hogy a miniszterelnök elmondotta bemutatkozó beszédét a Parlamentben:

„Az én programom, tevékenységem, munkám röviden ebben az egy mondatban foglalható össze: minden rendelkezésünkre álló energiánkat ennek a háborúnak, és hangsúlyozom: a mi háborúnknak szolgálatába kell állítani... A háborút mint nemzeti öncélt állítom be...”

A katonai ellenállás kezdetei

„A második világháború rövidesen elkövetkező szakaszában hazánk is csatatérré válik. Otthon hagyott gyermekeink, szüleink és hitveseink feje felett maholnap megdördülnek az ágyúk. Magyarország földje a németek visszavonulási területe lesz, aminek szörnyű következményei felmérhetetlenek. Mi, hadifoglyok nem nézhetjük tovább tétlenül az eseményeket.”

*736 magyar hadifogoly levele
gróf Stomm vezérőrnagyhoz.
1943. december 24.*

A 2. hadsereg nem pusztult el hiába.

A doni katasztrófa a honvédség történetében is, a magyar történelemben is vízvonalasító. Kállai Gyula szerint: „A háború tehát a magyar hadseregben mély válságot idézett elő, s ezzel megteremtette a hadseregben belül a nemzeti szabadságharc előfeltételeit.” Korom Mihály: „A voronyezsi katasztrófa nemzetünk történetének legnagyobb vér- és anyagi áldozatot követelő hadi eseménye... Óriási hatással volt az ország általános politikai életére is.” Kerekes Lajos: „Kállay működése két, jellegében világosan megkülönböztethető szakaszra oszlik: az első szakasz kinevezésétől 1943 januárjáig terjed, amely még a német győzelem jegyében múlt el; a második szakasz a németek sztálingrádi és a 2. magyar hadsereg voronyezsi vereségével kezdődik, és 1944. március 19-ig tart, és csak ebben a második szakaszban történtek azok az erőtlenségek és felemás diplomáciai próbálkozások, amelyek alapján Kállay a hintapolitikus jelzöt kapta.”

Maradjunk Kállai Gyula megállapításánál. A magyar honvédség java férfait ez a doni csata döbbsentette rá, hogy a kormány rossz ügy mellett kötelezte el magát, és hogy e rossz ügy érdekében cinikusan áldozza fel a hadsereget. A magyar nép tömegei először találkoztak szemtől szembe a szovjet néppel, először tapasztalták a szovjet katonai fölényt és a húsz éven át pufogatott frázisok hamis voltát. Némiképpen általánosítva: most vált lehetségessé, hogy antifasisztává válhasson az a jóhiszemű, becsületes átlagtiszt és átlagember, aki eddig a munkásmozgalommal nem találkozott, és aki eddig szüntelenül hitte, a magyar történelmi érdekek a németek oldalára kényszerítik a magyar kormányt. Világosan kiderült: a német szövetséges mit ér. De kiderült az is, hogy Horthy Magyarországa megérett a pusztulásra. Új országot kell felépíteni.

Sajnos más kérdés, hogy a felismerés egyúttal nem vált tömeges cselekvés rugójává. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a németellenes indulatok egyúttal nem váltottak ki automatikusan antifasiszta magatartást.

A Hadilevéltár ezer meg ezer okmánya között kutatva tényeket és neveket kerestem: valóban így igaz-e?

A 2. hadsereg tisztikara 1943 januárja után lassanként kezdett megoszlan: bár nagyobbik része nyíltan és elszántan fasiszta maradt, akadtak közöttük antifasiszták, és nem egy közülük a szakirodalomban sajnos alig méltatott katonai ellenállás tagja és hőse lett. Nem célunk a közvélemény előtt szinte ismeretlen és jószerint megíratlan magyar katonai ellenállás méltatása; csupán a 2. hadsereg néhány tisztjének sorsát kísérvük figyelemmel; de azt bátran

leszögezhetjük, hogy ha Horthy Miklós 1944 márciusában és októberében a népre, a tudatos antifasisztákra, a hadsereg németellenes alakulataira, tisztjeire támaszkodik: nem kis tömeg fogott volna fegyvert a megszállók ellen.

Mint mondtuk, csak néhány tiszt útját kísérjük figyelemmel, bár kísérhetnénk az egész honvédségét, hiszen sok tiszt is, akik éppen nem voltak a 2. hadsereg állományában 1943 januárjában: ők is a doni tragédia hatására fordultak szembe nem csupán a német megszállókkal, hanem az egész magyar politikai és kormányzati rendszerrel.

Feltűnő, hogy a később, 1944-ben ellenálló tiszték 1943 januárjában még vakmerő harcosok, akik sorra kapják a kitüntetések haditetteikért. Mutatja, hogy ezek a hazaszerető férfiak 1943 januárjáig komolyan és meggyőződéssel hitték, hogy a hazát szolgálják a Don partjánál; keményen küzdöttek a vélt ellenség ellen, és csak a visszavonulás tapasztalatai, a rádöbbenés, hogy őket elárulták, és koncként dobták oda, csak az a felismerés, hogy semmi keresnivalójuk nem volt a szovjet földön, sodorta őket a másik oldalra. Felismerés és nem opportunizmus; nem a gyáva óvatossága, aki, mikor látja, hogy fordul a kocka, a másik párthoz sündörög. Ezek a tiszték továbbra is hazájukat szolgálták, csak éppen felismerték, hogy a haza nem azonos sem Horthy Miklóssal, sem Kállay Miklóssal. Ellenkezőleg!

Egy érdekes példa: Bondor Vilmos hadnagy, főhadnagy. (Sz. 1915. Hosszúfalu, anyja neve: Gencsy Amália.) Emlékezünk az urivi áttörés óráiban a 35. gyalogezred parancsnokának naplójegyzetére? „Bondor hadnagy az ezred legkiválóbb tisztje.” Január 12-ig huszonhét alkalommal jelentkezett önként felderítő jellegű vállalkozásokra; alig egy héttel az urivi áttörés előtt átkelt a befagyott Donon, kézitusában foglyokat ejtett, és fegyvereket zsákmányolt. Mikor a 35. ezredet bekerítették, ő vezényelte a sikeres kitöréskor a szuronyrohamot. Mindig katonái között maradt; velük nélkülözött. 1943 során több elméleti cikke is megjelent a Magyar Katonai Szemlében; tapasztalatait a katonai szaktudomány nyelvén összegezi. Mi történt vele később? Harsányi János kitűnő dokumentumgyűjteményében („Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen”), a 683. lapon olvasható Zsigmond Zoltán tanúvallomása, aki előadja, hogy a nyilasok a Várban 1945. január 10-én „ugyancsak súlyosan bántalmazták Bondor Vilmos főhadnagyot, aki nekem elpanaszolta, hogy a csendőrnymozók súlyosan bántalmazták gumibottal és villanyárammal”.

Ő lenne az? A mi Bondorunk? Végigkeresgéltem a Hadilevéltár és a Honvéd Központi Irattár iratait, és kibontakozott a magyar katonai ellenállás egyik hőséneke élete. Bondor hadnagy debreceni bölcsészhallgató volt, aki tényleges katonai szolgálatának letöltése után a katonatiszti hivatást választotta, és a III. félév után jelentkezett a Katonai Akadémiára; 1943 tavaszán Nyíregyházán szolgált, 1944 tavaszán már Budapesten van, ahol Kiss János altábornagy ellenálló csoportjához tartozik; megbízása értelmében Mikó Zoltán repülő-vezérkari századossal szervezi meg az üldözöttek mentését; Somogyi Miklós, akkor országgyűlési képviselő írásbeli nyilatkozata szerint „a katonai ellenállás tagjaként kommunistákat támogatott”. 1944 decemberében megnősül, egy vasesztergályos lányát veszi feleségül; röviddel ezután a nyilasok leleplezik, letartóztatják, a Várba hurcolják, ott megkínózzák; több nyom nincs róla.

Pásztor Béla főhadnagyot, később századost (1916. Kassa), 1939-ben avatták hadnaggyá, a 12. hadosztállyal Szekszárdról kerül ki a frontra, ott van a csucsjei áttörésnél; 1944. október 15-én sorakoztatja a legénységet, közli vele, hogy a további harc a németek oldalán céltalan, sőt hazaárulás; ezredparancsnoka, Matlár Árpád ezredes a tisztikarból való kizárással fenyegeti; november 12-én a Margit körúti katonai fogházba kerül, onnan 23-án megszökik, 1944 decemberében Gödöllőn jelentkezik a szovjet csapatoknál; beosztják a németek ellen harcoló magyar hadseregbe, 1945 májusában az ausztriai Laa an der Thaya községben éri a háború vége.

Piros László százados, a 7. gyalogezred I. zászlóaljának parancsnoka - ez az ezred megkapta a kormányzó csapatzászló-szalagját - 1944. október 15-én egész zászlóaljával jelentkezik a szovjet csapatoknál.

Pórfy György százados, a 7. hadosztály tüzérezredének tisztje, 1945 februárjában az első németek ellen harcba indított magyar egység, a debreceni 6. hadosztály tüzérosztályának parancsnoka lett. Ausztria területén harcolt a fasizmus ellen.

Ugyanezt teszi, igaz, hogy már csak 1945 kora tavaszán, Rummy Lajos ezredes, a Donnál a 31. gyalogezred parancsnoka, aki a Magyar Érdemrend Középkeresztjét kapta; most mint az 1. hadsereg 24. hadosztályának parancsnoka ajánlja föl fegyvereit a németek ellen.

Külön fejezet témája lehetne a mód, ahogyan a magyar katonák a partizánok kenyerét és vodkáját meghálálták. A 2. hadseregből a fronton visszatartott alakulatok leplezetlenül támogatták a partizánokat; akadt ezred, sőt hadosztály, ahová a partizánok nyíltan jártak ebédet és vacsorát vételezni, s mindennap főztek rájuk... Ilyenről gyakran a hadosztályparancsnok is tudott. De fegyelmeznünk kell magunkat; ez a könyv nem a magyar katonai ellenállásnak, hanem a 2. hadsereg januári harcainak krónikája.

Ezért még csak egy adat: tudja-e az olvasó, hogy Magyarország (a debreceni kormány) 1944. december 28-án hadat üzent Németországnak? És hogy ez a hadüzenet nem volt afféle formalitás, mert magyar honvédek, tiszték és legénység ezrei ontották vérüket a magyar szabadságért? Magyarország a negyvenedik állam volt, mely Németországnak hadat üzent, de korántsem az utolsó; bennünket még 13 ország követett, többek között Törökország és Finnország. Csak Budapest felszabadításáért - (a XI. kerületben) - több zászlóalj küzdött! Ezeknek a hősöknek nagy része ott volt a Donnál 1943 januárjában.

*

Külön könyvet érdemelnek a fogságba esett tiszték tucatjai, akik antifasiszta harcra jelentkeztek. Ezek a férfiak világosan látták, hogy Magyarország helyzete Németország oldalán reménytelen; átélték a szövetséges német csapatok brutalitásait; és íme, most a barbárnak kikiáltott ellenség fehér asztalnál fogadja őket. Azok, akik az 1944. október 15-e utáni nyilas Magyarország katonáiként estek a balsors akaratóból szovjet fogságba, és a hadifogolysors minden keservét átélték, nem is sejtik, micsoda fejedelmi módon vendégelte meg a Vörös Hadsereg a 2. magyar hadsereg foglyait. Stomm vezérőrnagynak még az altábornagyi kinevezését hozó Honvédségi Közlönyt is megszerezték, és megadták neki a tábornoknak kijáró tiszteletet.

De haladjunk sorjában.

Stomm gróftól ott búcsúztunk, hogy Görgényi százados kicsavarta kezéből a pisztolyt, és fogságba esett. Mi történt tovább?

A Moszkvától 15 kilométernyire fekvő Krasznogorszk fogolytáborába kerültek, itt amputálták Stomm Marcell lefagyott lábait, mülábat kapott, és meggyógyították. Salamon Elemér írja „8000 kilométer” című könyvében:

„A tábor kapujához közel ültem, amikor kinyílt az ajtó. Magas, karsú, ősz hajú, ötven év körüli egyenruhás nő lépett be rajta. Orvos őrnagy rangjelzése volt. Végigsietett a »korzón«, minden oldalról feszes tisztelegéssel fogadták, majd betért a kórházba. A hölgy a tábor főorvosa volt. Férfját és egyetlen fiát elvesztette. Elestek a fronton.

Nemsokára újra feltűnt az orvosnő. A tábornoki házba ment, ahonnan néhány perc múlva Stomm altábornagy társaságában tért vissza. Lassan, karonfogva vezette Stommot, járnai tanította, mint anya a gyermekét. Végigvezette a korzón, magyarázott neki német nyelven.

Stomm mint engedelmes gyerek tette egyik lábát a másik után. Olyan öröm ült arcán, mintha valami nagyon nagy ajándékot kapott volna.”

Sajnos Stomm gróf nagy alkalmat szalasztott el a hadifogságban. Módja nyílt volt, s ebben a magyar foglyok zöme is támogatta, hogy egy antifasiszta magyar hadosztályt szervezzen. Felbecsülhetetlen szolgálatot tett volna a magyar népnek. Stomm ezt nem volt hajlandó vállalni. Többen is megírták a drámai összecsapást a magyar katonák és Stomm Marcell között; keltse életre számunkra Kossa István előadása ezt az eseményt:

„Tiszti küldöttség kereste fel gróf Stommot, beszélni akartak vele. Görgényi Dániel százados állt a tiszti csoport élén. Ő volt az, aki a magyar tisztek közül legerősebben nagyon határozottan kiállt Horthyék háborúja ellen. Most tudtul akarták adni Stommnak, hogy a tisztek harcolni akarnak Horthy ellen is. Esküjük a magyar néphez, a magyar hazához köti őket, nem egy személyhez. A tisztek gyűlésen döntöttek így.

Gróf Stomm nem fogadta a küldöttséget, Csathó tárgyal velük Stomm nevében is. Külön hangsúlyozta, hogy amit mond, az az altábornagy úr véleménye is, tehát a tisztekre kötelező.

- A magyar hadsereg minden tagjára kötelező. Itt a kormányzó úr személyét Stomm altábornagy úr testesíti meg, ő képviseli.

A tisztek vitakoztak, dühösködtek.

- Őrnagy úr! - dühödött fel Görgényi. - Azt hiszem, akik kijárnak magukhoz tárgyalni, már világosan megmondották, hogy itt az utolsó alkalom arra, hogy a háború végén Magyarország megint ne a vesztesek oldalán üljön le a béketárgyalásokhoz. A háború már eldőlt.

- Nna! - biggyesztette el a száját Csathó. - Túl magabiztosak maguk.

- Igen, azok vagyunk! Már nincs olyan erő, amely fel tudná tartóztatni a szövetségesek győzelmét.

- A Szovjetet is beleértik?

- Természetesen. A háború rohamléptekkel közeledik a befejezéshez, őrnagy úr! Ez nem egyesek tetszésétől függ. Az anyagi és emberi fölény már végleg eldöntötte ezt a kérdést. Önnek mint vezérkari tisztnak ezt világosan látnia kellene. Hallgassanak azok szavára, akik azt akarják, hogy Magyarország mentől olcsóbban ússza meg ezt a kalandot. Úgyis temérdek áldozatot hoztunk már eddig is. Látta ön is, hogy mi történt a Donnál. Hallgassanak a jó szóra. Tegyék jóvá a bűnt, amit elkövettek, amikor a Szovjetunió ellen hadba szálltak. Ha egyáltalán még jóvátehető. Mi hisszük, hogy igen. Segítsenek most!”

Stomm nem segített; amputált lábakkal nem is tehetett volna sokat.

Azok, akik mégis a szovjet hadsereg oldalára álltak, a németellenes harcot nem opportunizmusból vállalták, nem valamilyen ravasz lelki kényszer hatására, nem is azért, hogy az éhhalál elől megmeneküljenek, hanem őszinte meggyőződésből. Stommnak ugyanis semmi baja nem származott abból, hogy a küldöttséget elzavarta; továbbra is a magyar tábornoknak kijáró tiszteletet megkövetelve sétált a táborban, élvezte a külön kosztot, szakácsot, tisztiszolgát; sőt, még a legénység által joggal gyűlölt Csathó őrnagynak sem esett a fogságban semmi bántódása. A táborparancsnokság szigorúan betartotta a tiszti rangoknak kijáró bánásmódot, és száz meg száz volt munkaszolgálatosnak rosszabb dolga volt, mint egy m. kir. őrnagynak vagy századosnak. Azok a tisztek tehát, akik antifasiszta harcra jelentkeztek, ezt önként tették; kikerültek a tábor viszonylag biztonságos nyugalmából a frontra, s ha fogságba estek, nem számíthattak könyörületre.

Álljon itt 1943 karácsonyán fogalmazott levelük gróf Stomm Marcell vezérőrnagyhoz:

„Tábornok és Tiszt Uraink!

A második világháború rövidesen elkövetkező szakaszában hazánk is csatatérré válik. Otthon hagyott gyermekeink, szüleink és hitveseink feje felett maholnap megdördülnek az ágyúk. Magyarország földje a németek visszavonulási területe lesz, aminek szörnyű következményei felmérhetetlenek.

Mi, hadifoglyok, nem nézhetjük tovább tétlenül az eseményeket; mert ha a háború végső fejleményei is a pusztulásra ítélt fasizmus oldalán találják Magyarországot, ez a nemzet öngyilkosságával lenne egyenlő. *Annyi szenvedés és céltalan véráldozat után elkerülhetetlen lenne az ország újabb csonkítása is.*

Minden hazáját szerető magyarnak becsületbeli kötelessége tehát teljes erejével és tehetőségével hozzájárulni ahhoz, hogy eddigi szerencsétlen külpolitikánk irányt változtasson. Ha ezt sikerül elérnünk, ha bátran és férfiakhoz méltón fegyvert fogunk a szövetséges hatalmak oldalán, úgy hazánk jövőjét nem kell reménytelennek tekintenünk. A győztes szovjet-angol-amerikai szövetség a békekötésnél elsősorban azt fogja figyelembe venni, hogy a különböző nemzetek milyen mértékben hoztak áldozatot a német világhuralmi törekvések elleni küzdelemben.

Sajnálatos, de tagadhatatlan tény, hogy Magyarország eddig csak a hitleri célok érdekében hozott áldozatokat. Nemzeti szerencsétlenségünk tehát annak a külpolitikának az eredménye, amit Horthy Miklós évtizedeken keresztül rákényszerített a magyarságra, megtévesztvén és félrevezetvén annak közvéleményét. Ez a valójában nép- és nemzetellenes politika az országot megkérdezése nélkül, akarata ellenére állította Hitler ördögi terveinek szolgálatába, és könnyörtelenül elhallgattatott minden véleményt, ami ellentétes volt a német fasizmus érdekeivel.

Mi, a 153. számú hadifogolytábor magyar altisztjei, tisztesei és közkatonái, kik annak idején hittünk Horthy Miklós országépítő ígéreteiben, ma világosan megmondjuk, hogy keserűen csalódtunk. Határozott, megalkuvás nélküli kívánságunk: Horthy Miklósnak és rendszerének haladéktalan eltávolítása a magyar közéletből. Horthy Miklóssal, az újkori magyar reakció megalapítójával, a fasizmus előhírnökével és mindenkori támogatójával a szövetséges hatalmak békét kötni soha nem fognak.

Tábornok és tiszt uraink! A moszkvai konferencia és a teheráni tanácskozás után senki sem kételkedhet abban, hogy Hitler uralmának hátralevő napjai meg vannak számlálva. E történelmi események tőlünk is gyors cselekvést kívánnak. Nagy munka vár ránk, amit elvégezni csak az esetben tudunk, ha a tisztikar és a közkatonák teljes egységben összefogunk, és vállvetve indulunk a küzdelemben. Hárítsunk el tehát minden akadályt, ami a megteremtő egység és erőink együttes kifejtésének útjában áll. Így elsősorban arra kérjük Önöket, vegyék revízió alá eddigi álláspontjukat a kormányzókérdésben. Vegyék figyelembe az elmondottakon kívül azt is, hogy a népjogokra alapozandó szabad és független Magyarország csak a Horthy-rendszer romjain épülhet fel. Sziklaszilárd meggyőződésünk, hogy a magyar nép, ha otthon szabadon nyilatkozhatna, ugyanezt az ítéletet hozná. Ezt a népet Horthy Miklós elárulta. Nincs tehát helye tétovázásnak, ha közte és a nemzet között kell választani.

Mi, ugyanúgy, mint Önök, hűséget fogadtunk a kormányzónak, de ugyanakkor s ugyanabban az esküben elsősorban magyar hazánknak fogadtunk örök hűséget. Ma, amikor a kormányzó személye és tevékenysége ellentétbe került hazánk és nemzetünk érdekeivel, isten és ember előtt tiszta lelkiismerettel csak a nemzetnek tett fogadalmunkat teljesíthetjük.

Új szabadságzászlóinkra a következők legyenek felírva:

a Horthy-rendszer megdöntése,

a szabad, független népi Magyarország megteremtése,

fegyveres harc a szovjet-angol-amerikai szövetség oldalán a barbár hitleri uralom végső megsemmisítéséig.

1943. december hó 24-én.

Hazafias tisztelettel:
756 aláírás”

Tanulságos dokumentum.

Ez a 756 férfi, tiszt, tiszthelyettes és közlegény - nem egy közülük ma a néphadsereg tábornoka, tisztje, a politikai és a közélet ismert személyisége -, szám szerint ugyan a több mint kettőszázévezres 2. hadseregnek kis töredéke csak - (bár a fogságba esetteknek és azonos táborba kerülteknek már nem is olyan jelentéktelen hányada) -, elszántságukat és világos érvelésüket tekintve azonban nem csupán a doni hadseregnek, még csak nem is az egész magyar honvédségnek, de az egész akkori Magyarországnak legvilágosabban látó emberei közé, „*a népjogra alapozandó szabad és független Magyarországnak*” legtudatosabb harcosai közé számíthatók. (Az otthoni kevesekkel: a Békepárt szervezőivel, az ellenállás kommunista és nem kommunista harcosaival együtt.)

Irodalmilag a megfogalmazás tekintetében sem érdektelen mű. Világos, meggyőző, logikailag kikezdhetetlen, mellőz minden demagógiát, olcsó szónoki fogást, és mégis lelkesítő, mozgósító erejű. Méltó helye lenne a magyar történelem egyéb fontos politikai fogalmazványai és röpiratai között, azok között, amelyek a magyar irodalmat is megtermékenyítették, és minden irodalomtörténetben szerepelnek, mint amilyen Rákóczi „*Recrudescunt*”-ja, Martinovicsék kátéja, Kossuth beszédei... A memorandum végének a katonai esküvel kapcsolatos érvelése megdöbbentően emlékeztet az Aradon kivégzett negyvennyolcas honvédtábornokok hadbírótság előtti érveléséhez, Aulich megjegyzéséhez, melyet a szabadságharc kezdetekor, 1848 októberében Windischgrätz herceg parancsára jegyzett fel: az uralkodó (kormányzó) személyében voltaképpen a hazának esküdtünk örök hűséget, az uralkodó a hazát csak képviseli, ha tehát annak személye és tevékenysége ellentétbe kerül a haza érdekeivel, habozás nélkül a haza érdekét kell választani, éppen az eskü kötelez erre...

Ez a dokumentum mégsem vonult be nemhogy az irodalomtörténetbe, de jószerint a magyar irodalmi köztudatba se. Dokumentumgyűjteményekben persze találkozunk vele, a történettudomány számon tartja, de nem szívódott úgy fel a közvéleménybe, mint kellene.

Furcsa dolog ez.

Kitörölhetetlen emlékem tizennyolc éves korom óta, 1943 tavasza óta, hogy a magyar közvélemény milyen közömbösen ment el a magyar történelem legvéresebb katonai veresége mellett. Leirom még egyszer: a doni katasztrófa, amidőn két hét alatt százötvenezer ember pusztult el, történelmünk szám szerint legnagyobb veresége.

1849-ben az egész magyar forradalmi sereg nem állt annyi katonából, mint ahányan a Donnál elpusztultak. Csodálatos, hogy mikor Moháccsal kapcsolatban az akkori történelem eseményeihez néhány eretnek gondolatot fűztem, hányan háborodtak fel őszinte indulattal, hogy egy több mint négyszáz esztendeje vívott ütközet halottainak emlékéért felboltyogtam, s a jeltelen tömegsírokban pihenő hősök tetteit „kétségbe vonom”. Mohács halottai sok embert izgattak, és izgatnak ma is: a Mohácsnál súlyosabb doni katasztrófa már jóval kevesebbet.

Mikor a magyarok déli szárnyához csatlakozó olasz hadsereg nem érkezett haza a Don mellől, mert ott pusztult, Olaszországban forradalmi nyugtalanság kezdődött, sztrájkok, tömegtiltakozások terjedtek el futótűzként, mintegy az 1943. nyári Mussolini-ellenes megmozdulás előjeleként. El akarták számoltatni a fasiszta kormányt: hová lettek katonáik? Azóta - szovjet-olasz koprodukción! - két film is készült már erről a hadseregről, ennek sorsáról és tragédiájának politikai jelentőségéről.

Nálunk valahogy nem történt semmi. (Most nem a hozzátartozókra gondolok, akik a svéd követséget ostromolták, és nem is a magyar kommunistákra, hanem azokra, akiket személyileg nem érintett a katasztrófa). Döbbenetes közönnyel tért napirendre az ország a katasztrófa felett. Persze hogy hírzárlat volt, persze hogy kemény volt a cenzúra és erős a politikai terror: de mégis. Egy mohácsnál nagyobb méretű vereség huszonnégy óra alatt gyászba és lángba boríthatott volna egy országot. Kínálkoznak persze az okos feleletek: fasiszta kormány fasiszta hadseregéről van szó, rablóhadjárat résztvevőiről, talán győzelmet kívántunk volna nekik? Nem, nem erről van szó! Most nem hadseregről, mint fasiszta intézményről, hanem az abba kényszerített, cinikusan halálba hajszolt *emberekről* van szó.

Az újabban ismét emlegetett 1943. nyári szárszói konferencia sem siratta el ezeket a katonákat. De nem szemrehányásokat akarok tenni.

Nem céлом és nem feladatom a választ keresni. Csak kérdezni szeretnék, és a kérdéssel figyelmeztetni: adósságunk van, törleszteni kellene.

A doni katasztrófa is egyik akaratlan előkészítő mozzanata volt az új Magyarország építésének. Ezek a jeltelen sírban nyugvó halott katonák is mártírjai a nép Magyarországnak. Keresztury Dezső szép versének szavaival:

Áldozatunk nem a gaz jogcíme: jóra parancs.

Budapest, 1968 augusztusában

JEGYZETEK

Kései sirató

- A Magyar Katonaújság - (a továbbiakban: MKU) - cikke: 1943. 2. 13.
Tóth László a Nemzeti Újságban - (a továbbiakban: NU) - 1943. 1. 24.
Kállai Gyula szavai: A magyar függetlenségi mozgalom 1936-1945. Bp., 1965. 162.
Von Tippelskirchet idézi vitéz Adonyi Ferenc: A magyar katona a 2. világháborúban. Klagenfurt, 1954. 54.

Morituri

- Mottó: Magyarország és a második világháború. Bp., 1966. 365.
A honvédezerkar főnökeinek emlékiratai: Csak szolgálati használatra. Bp., 1968. 326., 327., 355., 427. (Shvoy István a tisztikarról.)
A Horthy-hadsereg fejlesztéséről: Godó Ágnes-Sztana Béla: A Horthy-rendszer katonai ideológiája. Bp., 1965. 144., 164.; dandár tüzereje: 165-167., 171.
Harcászati kézikönyv a támadásról és védelemről: Farkas Antal vezérkari alezredes: Harcászati kézikönyv a csapatosztály részére. Bp., 1942. 231.
Vécsey Béla alezredes, 35. gyalogezred-parancsnok szavai: Hadtörténelmi Levéltár. Vécsey Béla kéziratos harctéri naplója II. 102. és III. 13/b. - (A továbbiakban: VB)
Vitéz Kovács vezérőrnagy az üzemanyaghelyzetről: Horváth Miklós: a 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Bp., 1959. 119. - (A továbbiakban: HM)
Csapatok erőállapota: HM 129., 132.
Jány vezérezredes a 7. hadosztálynál: VB III. 13/b; Jány megjegyzése Vécsey jelentésén: Hadtörténelmi Levéltár. 2. hadsereg anyaga 17. doboz 451. - (A továbbiakban a Hadtörténelmi Levéltár 2. hadsereg anyagát HL/2-nek rövidítjük; a doboz száma a HL/2 jelzés után az első, az okmányszám a második. Tehát ez esetben: HL/2 17/451.)
Bajnóczy vezérezredes Keitel látogatásáról: Hadtörténelmi Levéltár. Béketárgyalások előkészítő iratai - (a továbbiakban: BT) - 03046.
Horthy kormányzó emlékiratából: Horthy Miklós: Emlékirataim. Buenos Aires, 1953. 229. - (A továbbiakban: Horthy.)
Horthy levele Hitlerhez: Horthy 247-248.
A mozgósítás elve HL/BT 197.
A behívottak nincstelenek: vitéz Kovács: HM 75 és HL/2 6/393.
Solymossy: HM 56.; Lóskay: HM 299.; Vécsey: VB III. 36.; Zetelaky: HL/2 17/556.
Ezredparancsnok nem tudott katonái temetéséről: HM 297.
Hunyadvári alezredes a katonák életkoráról: HL/2 17/702.
Józan alezredes az otthon hagyott családok nyomoráról: HL/2 24/785/b.

A katonák úgy érezték, hogy áldozatul vannak odadobva: HL/2 24/789.

Kónya Lajos harctéri naplója megjelent: Hej, búra termett idő című kötetében. Bp., 1956. - A művészi megformáláson túl forrásértékű feljegyzések, melyeket a későbbi magyar és szovjet katonai szakirodalom napra és órára igazolt.

Nagy Vilmos honvédelmi miniszter véleménye: Nagybaczoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendők 1938-1945. Bp. - (A továbbiakban: NV-84.)

Kovács Gyula arról, hogy a katonák nem gyűlölik az oroszokat: HM 75.

Vécsey: a parancsnokok nem mentek ki az állásokba: VB II. 44.

Shvoy tábornok a törzstisztek kiképzési színvonaláról: Csak szolgálati használatra. I. m. 454. Lóskay ugyanerről: 229. HM - Vitéz Szombathelyi vezérezredes ugyanerről: Adonyi Ferenc: i. m. 114.

Faluvégi főhadnagy önkritikája: HL/2 16/398.

Lóskay a tartalékos tisztekről: HM 298. - A tiszthelyettesekről ugyanott.

Deseő vezérőrnagy előadásának szövege kiadva: Magyar Katonai Szemle. 1943. 3. sz.

Szombathelyi vezérezredes arról, hogy a németek a háborút elvesztették: Adonyi Ferenc: i. m. 92. és 95. és Godó Ágnes-Sztana Béla: i. m.; Szombathelyi a kitérő védelemről és arról, hogy mégis továbbította Hitler parancsát Jánynak: HL/BT 03119; a parancs szövege: HM 121.

A csendes Don

Mottó: „A második világháború”. Bp., 1963. II. IX. fejezet. I. V. Parotykin ezredes és V. P. Morozov ezredes, kandidátusok tanulmányából.

Az arcvonal hosszúságáról eltérő adatok vannak, 190 km-től 208 km-ig. Ez nyilván változott. De ez a 20 km-es ingadozás a maximum. Lényegében elfogadhatjuk, hogy a legóvatosabb becslések szerint is 200 km-es volt a védővonal.

Az alekszejevskai főhadiszállás: NV 103.

Folyóvédelem védőkörletének kiterjedése: Farkas Antal: i. m. 231.

Clausewitz a folyamvédelemről: Carl von Clausewitz: A háborúról. Bp., 1962. II. 225.

A „B” hadseregcsoport szándékai és a német hírszerző szolgálat véleménye: A második világháború: i. m. idézett fejezet.

Paulus segédtisztje a T-34-esekről: Wilhelm Adam: Nehéz elhatározás. A sztálingrádi csata német szemmel. Bp., 1968. 63. - (A továbbiakban: WA)

Kovács Gyula a korszerű harceszközök elégtelenségéről: HM 82.

Vécsey Béla a 7. hadosztály helyzetéről: VB I. 47., II. 38., 43., 80.

Weichs külseje: WA 54.

Az összekevert seregtestekről NV és doktor Csima János: Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához. 1938-1945. Bp., 1961. 365. - (A továbbiakban: CS) - Ez a dolgozat a 2. hadsereg 1943-as összeomlásának eddigi legalaposabb és katonailag legpontosabb elemzése.

A német Wehrmacht 1943. januári felépítése: Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. Frankfurt am Main, 1963. 3-9. - (A továbbiakban: OKW)

Jány hernyótalpas lövegeket és téli ruhákat kér: HM 96.

A Cramer-hadtestet Jánynak adják: HM 131.

A szovjet hadsereg támadásának célja Kovács Gyula szerint: HM 128.

Lóskay Ferenc az orosz népről: HM 301.

Jány a szovjet fegyverekről: HM 104.

A Vörös Hadsereg Főparancsnoksága kapitulációra szólítja fel a 6. német hadsereget: WA 253.

Dies irae

Mottó: Clausewitz; i. m. II. 217/218.

Vécsey Béla 1943. január 12-én: VB III. 15-35.

Szabó László hadosztályparancsnok január 9-i parancsa: HL/2 17/103.

Szabó László a várható szovjet támadásról: HL/2 17/139.

A 4. gyalogezred harcoslétszáma: HL/2 17/108.

A 7. hadosztály védelmi vonalának leírása: HM 108.

A 4. ezred elhelyezési körlete: HL/2 17/525. Csoknyai ezredparancsnok ténykedése a támadás első óráiban: HL/2 17/505.

Ilkey tüzérezred-parancsnok jelentése: HL/2 17/262.

Kosztka százados Urivnál 13-án sötétedéskor még eredeti védőállásaiban: HL/2 17/156. - Kitüntetése: Honvédségi Közlöny 1943. 1133.

„Az éjszaka viszonylagos nyugodtsággal telt el”: HL/2 17/248.

Vécsey naplórészletei a fentebb már jelzett helyen. VB. III. 15-35. és harctudósítása HL/2 17/387-396.

Jány intézkedései január 12-én: HM 139. Ugyanitt a január 12-i este eseményei a hadsereg-parancsnokságon.

Hitler nem engedi visszavonni a 6. német hadsereget a Don mögé: WA 127.

A gyanútlan 22. és 14. ezred vállalkozásai 13-án: HL/2 16/395 és HL/2 22/18.

A tábori színház, színészei és műsora, fellépési tervei a 20. hadosztálynál: Csima: i. m. 173 és MKU 1943. 5. sz.

A 23. gyalogezred harcai 12-én és 13-án: HL/2 22/18., 20., 22.

Mátray százados jelentése 13-án: HL/2 17/485.

Szalay főhadnagy ellentámadása és halála: HL/2 17/393.

Ilkey tüzér ezredes jelentése: HL/2 17/262-269. 23. ezred harcait lásd fent.

IV. hadtest parancsnoka a 20. hadosztálynál és intézkedései: HL/2 22/22.

Varga Antal hadnagy századát 30 puskával küldik bevetésre: HM 253.

Jány helyzetértékelése: HM 146-147.

Jány a 20. hadosztálynál 14-én: CS 177.

Várnagy Károly a páncéltörő ágyúk befagyásáról: HL/2 22/228.

A 12. hadosztály védelmi vonalának ismertetése: HM 108.

A 48. ezred védőkörletében egy kilométer hosszúságban nem volt semmi: HL/2 24/913. Ugyanitt, hogy a légénység végelgyengülés előtt áll.

Érsek Albert a fegyencekről: HL/2 24/1089.

Birkás Endre kisregénye: Elfelejtett emberek. Bp., 1960.

A szovjet gyalogság támadásának kibontakozása a 48. ezred parancsnokának megfigyelése szerint: HL/2 24/915/b. Ugyanitt az ezred további harcairól: Horvay Gyula halála stb. 24/917 sköv.

A 18. ezred harcai: Dancs őrnagy: HL/2 20/416-422.

Pásztor Béla főhadnagy, századparancsnok: BT 33804.

Solymossy hadosztályparancsnok jelentése: HL/2 20/2.

A tábornok

Mottó: HM 159. Ugyanitt a január 15-i nap eseményei, Jány intézkedései és telefonjai: 149-160.

Kontz Sándor a védőállás veszélyeiről: HM 66.

A Reichel-ügy és következményei: WA 42.

Antonescu román tábornok és államfő a német főhadiszálláson: OKW 68/69.

A rugalmas ütközés elve

Mottó: HM 194.

A IV. hadtest parancsnoka a védelem képtelenségéről: HM 319.

A 7. hadosztály katonái: „jobb, ha le tetszik löni...” HL/2 17/488. Mátray százados jelentése.

Sáfáry Lászlóról: Takáts Gyula a Kortárs 1965-ös évfolyamában.

A légénység pokrócdarabokba göngyöli fagyott lábát: Veress Zoltán ezredes, tüzérosztályparancsnok jelentése: HL/2 24/846.

A 13. hadosztály harcairól: HL/2 20/522-615.

Német parancsra a 23. és 19. hadosztályoknak nem szabad visszavonulni: HM 161.

A 23. hadosztályparancsnok gyanúja, hogy a magyar erőket fel akarják áldozni: HL/2 24/161.

A németek visszavonulnak, raktárakat robbantanak, a magyar erőket nem tájékoztatják: HL/2 24/160/b.

Jány a 19. hadosztálynál és az 1. páncélososztálynál: HM 161. Ugyanitt Jány tárgyalásai a VII. hadtest parancsnokával.

Kovács Gyula: „úgy látszik, minket akarnak parancsszegésbe hajtani...”: HM 165.

Jány „ultimátuma” Weichshez: HM 161. Ugyanitt Jány és Legeza telefonbeszélgetése.

A 23. hadosztály parancsnokának véleménye a „kitartani” parancs átvételekor: HL/2 24/162.

A IV. Hadtest parancsnokának feljegyzése a „kitartani” parancs átvételekor: HM 271.

Január 17-e története a hadsereg-parancsnokságon: HM 164-167.
Az 51. ezred megsemmisülése. HL/2 24/1041.
Báró Weichs vezérezredes letagadja, hogy engedélyezte a visszavonulást: HM 170.
Farkas alezredes öngyilkossága: HL/2 21/107 és 109.
Vitéz Gáll alezredes harctudósítása: HM 279-280.
Heszlényi hadtestparancsnok a szovjet harckocsik mozgásáról: HM 315.
„A felkoncolást be kell szüntetni...”: HL/2 24/629.
Lóskay ezredes fegyelmezési módszerei: HM 290.
Vitéz Solymossy Ulászló svejki kalandjai: HL/2 20/2-3.
Vágó százados a 21. ezred megsemmisüléséről - (olaszok utóvédjei) - HL/2 24/1052.

Requiem aeternam dona eis, Domine

Mottó: HM 179.

Osztrogozsszk leírása és az ottani gépkocsizóvonat bemutatása: Birkás Endre: i. m. 102., 105., 106.; a hadtestparancsnokság költözködése: 268.

Bárdos Béla alezredes harctudósítása: HL/2 24/695.

A 13. hadosztály kitörése Osztrogozsszkból (31. ezred III. zászlóalj): HL/2 20/619.

Hollósy-Kuthy vezérőrnagy „hadosztályának az ellenség előtt való eredményes vezetéséért” a Magyar Érdemrend Középkeresztjét kapta. A kecskeméti 7. gyalogezred pedig a kormányzó csapatzászlószalagját kapta: „Emlékeztetőül a szovjet elleni harcokban végrehajtott kimagasló és vitéz magatartására a m. kir. 7. honvéd gyalogezrednek csapatzászlószalagomat adományozom.” Hollósy-Kuthy vezérőrnagy kitüntetése: Honvédségi Közlöny. 1943. 558.; a 7. ezred kitüntetése - ugyanott 1108.

A 13. hadosztály véres veszteségei: HL/2 16/747.

A Sztarij Oszkol-i rendészeti parancsnok arról, hogy már 14-én este látott a városban 4. ezredbeli katonát: HL/2 24/625.

Vécsey Béla szavai: VB III. 40. sköv.

Szabó László hadosztályparancsnokot Kijevbe rendeli Jány: HL/2 17/169.

A 7. hadosztály Sztarij Oszkolban: HL/2 17/512.

Versényi százados és Aldrian német tábornok: HL/2 17/473.

Az Oszkol folyó völgyében még tizenkétezer magyar katona harcol január 24-én: OKW 67.

A Wehrmacht főparancsnokságának naplóbejegyzése az 1. páncéloshadosztályról: OKW 56.

A 2. hadsereg naplójának részlete a 30. magyar harckocsiezredről: HM 169. A páncélos-hadosztály megmaradt tankjai és lövegei: HM 181.

A magyar hadsereg 24-én kiválik az arcvonalból: HM 178.

Lehár toborzót vezényel a kívánsághangversenyen: Nemzeti Újság. 1943. január 24.

Kállay Miklós miniszterelnök kihallgatáson fogadta Szálasi Ferencet: Saly Dezső: Szigorúan bizalmas! Bp., 1945. 586.

Hitler döntése a 2. magyar hadsereg kivonásáról: OKW 58.

Jány január 24-i hadseregsparancsa: HM 179-180.

Adam vezérőrnagy Paulus dilemmájáról: WA 235.

Most tél van és csend és hó és halál

A cím Vörösmarty Mihály: Előszó című versének egy sora. 1850. Vörösmarty Mihály összes versei. Bp., 1961. 510.

A 3. gyalogezred I. zászlóalja 1943. január 27-én a Don partján: HL/2 17/615.

Mészöly Elemér és Kovács Gyula telefonbeszélgetése: HM 185.

A 3. ezred ütközete és az ezredparancsnok halála: HL/2 17/615.

Lévay Sándor tüzér hadnagy halála: V. Adonyi Ferenc: i. m.

Szemigyeszjatszkoje védelme: HM 234.

A 6. hadosztály megsemmisülése, az ezt közlő hadtestparancs, az 52/III. zászlóalj mint a 9. hadosztály tartaléka: HL/2 16/277., 285., 17/550., Cs. 178., 202.

Oszlányi és a 9. hadosztály, valamint a 47. ezred története: HL/2 17/529., 534.; HL/2 17/551., 553. HM 212.

A szovjet hadtörténészek a Voronyezsi Front január 24-i második hadműveletéről: A második világháború: Bp. 1963. II. IX. fejezet, i. m.

A III. hadtest megsemmisülése és visszavonulása, a németek viselkedése a következő források alapján: HM 218-233. Görgényi Dániel: Signum Laudis. Bp., 1968. 255-293. Görgényi Dániel mint utász százados a III. hadtest törzséhez tartozott, Stomm vezérőrnaggyal együtt esett fogságba; emlékirata forrásértékű közlemény. Kónya Lajos-idézetek a Hej, búra termett idő című, idézett kötetéből. Stomm búcsúparancsa: HM 213-214.

Adam vezérőrnagy a 6. német hadsereg pánikjelenségeiről: WA 157.

Farkas ezredes a németekről és arról, hogy a magyar katonákat hadifogolyként kell kezelni: HM 215.

Herbert von Karajan budapesti hangversenyei 1943. január végén és február elején: Pesti Hírlap. 1943. február 7., Magyar Nemzet. Január 31-e és február 2.

Keresztury Dezső verse: Erőltetett menet. Az Emberi nyelven című kötetből. Bp., 1965. 288.

Némethy Bertalan huszár százados jelentése: HL/2 17/760/b.

Hunyadvány József alezredes „a partizánok különös viselkedéséről”: HM 240.

„Az őrmester úrnak vicceltünk...”: Hubay Miklós-Vas István-Révész György: Egy szerelem három éjszakája című filmjéből.

Farkas ezredes arról, hogy a Kijevbe érkező magyar katonák internálva vannak: HM 236.

A fejezet eseményeihez lásd még zágoni Barra Zsigmond vezérkari őrnagy, 9. hadosztály-vezérkari főnök harctudósítását: HL/2 17/590.

A menyasszony viselheti hősi halált halt vőlegénye nevét: 430/43 M. E. rendelet a MKU 5. számában.

Ne sírjon, akit ütnek...

A cím és a mottó Salamon Ernő versének egy részlete; Salamon Ernő 1943 januárjában munkaszolgálatosként halt hősi halált. Salamon Ernőről: Pándi Pál: *Elsüllyedt irodalom?* Bp., 1963. 779; és tanulmány a költő verseskötetéhez: *Mindmáig békétlenül.* Bp., 1966.

Karl Graf von Leiningen-Westerburg, a magyar honvédsereg német tábornoka, aradi vértanú naplóját kiadta Marczali Henrik. Bp., 1900.

Muray Lipót rémtetteiről és a munkaszolgálatos büntetőszázadokról: Kossa István: *A Dunától a Donig.* Bp., 1946.

Márkus százados jelentése: HL/2 24/789. sköv.

Vécsey alezredes a munkaszolgálatosok önfeláldozó hősiességéről: VB I. 55. és II. 6.

Felkai Dénesről: *Hadtörténelmi Levéltár ellenállási tevékenységet igazoló okmányok csomója.*

A 7. hadosztály vonata Gorkij községben üdülőállomást szervez. HL/2 17/233.

Földes Ferenc művei: Bp., 1957.

Végjáték

Mottó: HM 348.

Horthy felmenti Jányt: *Honvédségi Közlöny.* 1943. 1107.

Jány jelentése haza: HM 193. május 8.

Jány és Kovács Szmolenszkben: HM 207-208.

A 2. hadsereg vesztesége: HM 42-43.; Hadácsy Rezső ezredes emlékirata a *Hadtörténelmi Levéltárban.* 2.; Saly Dezső: i. m. 587., 591., 599.; továbbá NV.

Nem szabad érintkezni a Debrecenbe érkező sebesültekkel: MKU 10. sz. 1943. március 6.

Vargyassy vezérőrnagy felvételét kéri a katonai Mária Terézia Rendbe: HL/2 22/500.

Tábornokok kitüntetései: *Honvédségi Közlöny.* 1943. 558., 401., 953.

Ezredesek kitüntetései: *Honvédségi Közlöny.* 1943. 402., 377., 122.

Kállay Miklós parlamenti beszéde: *Magyarország és a második világháború.* Bp., 1966. 365.

A katonai ellenállás kezdetei

Kállai Gyula szavait a bevezetésben idéztük.

Korom Mihály: *A magyarországi fasizmus bukásának és a népi demokratikus forradalom érlelődésének kérdéseire 1943-1945.* Párttörténelmi Közlemények. 1957. 1-2. 44.

Kerekes Lajos: *Bevezető a Magyarország és a második világháború című, idézett kötet VIII. fejezetéhez.* 359.

Bondor Vilmos pályafutása és adatai: *Hadtörténelmi Levéltár HM 1945. Eln. 29143,* valamint a *Honvéd Központi Irattárban.* Cikkei: *Magyar Katonai Szemle.* 1943. 11., 12. sz.

Harsányi János könyve: *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen.* Bp., 1966.

Pásztor Béla, Piros László, Pórfy György, Romy Lajos adatai a *Honvéd Központi Irattárban.*

A debreceni kormány hadüzenete Németországnak 1944. december 28-án: BT 03271.

Salamon Elemér Stomm Marcell gyógyításáról: Salamon Elemér: 8000 kilométer. Bp., é. n. 72.

Hadifoglyok levele 1943 karácsonyán Stomm Marcellhez: Harsányi János: i. m.

Két szovjet-olasz koprodukciós film a doni olasz hadseregről: Giuseppe De Santis: *Italiani brava gente*. 1963-1964. (Raffaele Pisu, Lev Prigunov, Andrea Checchi, Tatjana Szamojlova, Zsanna Prohorenko.) Magyar címe: Keletre meneteltek. Vittoria de Sica: *Girasoli*. Magyar címe: Napraforgók 1969. (Sophia Loren.)

A 2. és 3. kiadásokhoz írott utószavakban publikált újabb dokumentumokat, valamint a 3. kiadás megjelenése *után* előkerült más okmányokat jelen kiadás megfelelő fejezeteibe építette be a szerző.